16

Novosadski dogovor je zastario/Procesi integracije i mali narodi/Hrvatski jezik u hrvatskim školama/Glazbena jugoalkemija/Problemi crnogorske historije/Radničke devize

kritika

KRITIKA — dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturnopolitička pitanja. Izdavač: Društvo književnika Hrvatske, Zagreb, Trg Republike 7. Redakcijski savjet: Kritička sekcija DKH. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić, Danilo Pejović i Petar Selem. Glavni i odgovorni urednik: Vlatko Pavletić. Tajnik uredništva: Branimir Donat. Rukopise i stranke urednici primaju u prostorijama uredništva Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, svaki dan od 12—13 sati. Narudžbe i pretplate uplaćuju se kod Nakladnog zavoda Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2, žiro-račun broj 301-1-7097.

KAZALO

(Kazalo se nastavlja na III str. omota.)

Štamparija »OGNJEN PRICA« — Zagreb, Savska 31

kritika

Broj 16 **siječanj veljača** **1971**

UREĐUJU

Dalibor Cvitan
Branimir Donat
Vlatko Pavletić
Danilo Pejović
Petar Selem

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Vlatko Pavletić

TAJNIK UREDNIŠTVA

Branimir Donat

IZDAVAČKI SAVJET

Članovi Kritičke sekcije Društva književnika Hrvatske

IZDAVAČ

Društvo književnika Hrvatske

ADMINISTRACIJA I DISTRIBUCIJA

Nakladni zavod Matice hrvatske
Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

GODINA IV **KNJIGA IV** **BROJEVI 16—21**

TEMA

PROCESI INTEGRACIJE U KULTURI I KNJIŽEVNOSTI MALIH NARODA

PIŠU:

Dalibor Brozović

Branimir Donat

Vlado Gotovac

Ante Stamać

Franjo Tuđman

Ivo Vidan

Opaska uredništva:

U Zagrebu je od 18. do 21. studenoga, u organizaciji Društva književnika Hrvatske, održan skup pisaca i intelektualaca — IV zagrebački književni razgovori. Tema je bila prilično široka: »Procesi integracije u kulturi i književnosti malih naroda«. U ovom broju »Kritike« objavljujemo neke od održanih referata i diskusija, kao i tekst B. Donata, koji je doduše napisan za drugu priliku, ali se izvanredno uklapa u temu Zagrebačkih razgovora.

O MJESTU, POLOŽAJU I MJERI ZA KNJIŽEVNOSTI MALIH NARODA, NA MALIM JEZICIMA*

Dalibor Brozović

Herderova ili Mazzinijeva shvaćanja o čovječanstvu kao mozaiku lingvističko-etničkih jedinica u današnjem svijetu očito ne kotiraju visoko. Čini se naprotiv da su u današnjici mnogo prisutnije ideje njihova suvremenika Metternicha, koji se rodio nakon prvoga otprilike onoliko poslije koliko se rodio prije drugoga[1], i koji je bio čista idejna suprotnost obojici. Koliko je pak god Metternich kao čovjek bio znatno dugovječniji od Herdera i Mazzinija, i njegovo se shvaćanje svijeta pokazalo otpornije od vizijâ spomenute dvojice romantičara, usprkos godini 1848, usprkos ujedinjenjima Italije i Njemačke, usprkos samoodređenju i Lenjinovu i Wilsonovu, usprkos versaljizaciji Evrope nakon prvoga svjetskog rata. Legitimizam je sredinom našega stoljeća ponovno trijumfirao, današnje se velesile nemaju šta stidjeti carstava iz Metternichove Svete alijance, a jedan od najznačajnijih i najvažnijih procesa u šezdesetim godinama našega stoljeća, dekolonizacija Afrike, proveden je i dalje se provodi na način koji nije manje imbecilno legitimističan nego što bijaše temelj na kojem se zasnivala opstojnost operetnih kneževina i glomaznih, mračnih carstava u reakcionarnoj Evropi prve polovice prošloga stoljeća. Po većinskom ili bar vladajućem pravnom shvaćanju »međunarodnih« odnosa Interpol je nemoćan pred vratima riznice ili harema kakva senilnog šeika što je po normalnom ljudskom rasuđivanju običan kriminalac ili robovlasnik. I najbesmislenije, apsurdno apstraktne granice koje su nekoć povukli po karti kolonijalni činovnici ili generalštabni časnici bez i najblijeđe predodžbe o tlima koja sijeku ili spajaju — poštuju se i danas tragikomično ozbiljno, iako čovječanstvu na jednoj dužoj povijesnoj vertikali ništa ne znače niti će ikada šta značiti. U svakom slučaju, službeni predstavnici čovječanstva posvećuju veću pažnju, priznanje i poštovanje tim papirnatim granicama nego npr. katalonskim trubadurima, kojima dio toga istog čovječanstva ipak nešto duguje.[2] Veću pak vrijednost ima danas i najgroteskija formalnopravna

* Tekst referata na IV zagrebačkim književnim razgovorima, 18—21. studenoga 1970. Prvobitna hrvatska verzija (bez opazaka) kao i francuska i njemačka verzija referata objavljene su u šapirografiranim materijalima Razgovorâ. Francuski i njemački tekst tiska se u inojezičnom časopisu DKH *The Bridge* (»À propos de la place, de la position et de l'évaluation des littératures des petits peuples et de leurs langues«, »Ort, Lage und Maß für die Literaturen der kleinen Völker in kleinen Sprachen«).

1 Johann Gottfried Herder, 1744—1803, Clemens Wenzel Lothar Metternich, 1773—1859, Giuseppe Mazzini, 1805—1872.

2 O katalonskom problemu suvremeno svjetsko manipulirano javno mnjenje uglavnom šuti, kao i o problemu njihovih susjeda Baska. Površnu će se promatraču doduše činiti da se o Bascima u posljednje doba mnogo govori, ali Basci su svjetsku jav-

izvanjska suverenost nego fascinantna stara tibetska književnost, kojoj drugi dio čovječanstva duguje još više nego katalonskim trubadurima onaj prvi, nama bliži.[3]

Iznimke od sveopćenitosti legitimističke prakse prije afirmiraju nego osporavaju legitimistička načela. Među tim je iznimkama još najozbiljnija neovisno nogometno figuriranje Škota i Velšana na svjetskoj športskoj pozornici. Činjenica da Sjedinjene Države »priznaju« tri predratne baltičke republike, tj. sadanju sovjetsku Litvu, Letoniju i Estoniju, ne znači ništa više od drugih političkih lakrdija: Amerikanci »diplomatske odnose« održavaju s ostarjelim i ishlapjelim emigrantskim političarima koje na svojem vlastitom budžetu izdržavaju. Drugim riječima, radi se o sitnim pakostima među velesilama, koje su inače posve lijepo spremne da se sporazumiju u ozbiljnijim problemima kad su zaista zainteresirane. Prividna je iznimka i sadanja nazočnost sovjetskih republika Ukrajine i Bjelorusije u Ujedinjenim Narodima: njihovo statiranje pruža u najmanju ruku tužnu sliku (iako ne bi bilo pametno nijekati načelnu, dakle i potencijalnu vrijednost te prisutnosti).

Kao na veoma zlobnu ironiju suvremene povijesti možemo gledati na sudbinu triju zemalja koje su gotovo jedine imale vlastitu jezičnu i etničku fizionomiju u inflaciji novih država nakon drugoga svjetskog rata, s granicama što bi vrlo rijetko makar i izdaleka nalikovale idealima evropskih romantičara. Mislim na Somaliju, Vijetnam i osobito na Koreju. Prva od tih zemalja nastala je ujedinjenjem bivše talijanske i britanske Somalije nakon njihova stjecanja nezavisnosti, uz neodobravanje službene svjetske legitimističke javnosti zbog jezičnoga i etničkog načela na temelju kojega se ta nova država rodila, jer je to načelo, stari bauk Svete alijance, i danas bauk za legitimiste, koji njime plaše crne Afrikance, rišući im u strašnim bojama perspektive tzv. »balkanizacije« i tzv. »tribalizma« (kao da još što uopće može uplašiti npr. Iboe, koji su već doživjeli najzvjerskiji moderni genocid upravo uz moralnu odgovornost legitimistâ!).[4] U somalskom slučaju ujedinila su se dakle dva etničko-lingvistički homogena terena, ali gotovo polovica somalskoga etničkog i jezičnog područja ostala je ipak izvan Republike Somalije, zaslugom staroga kolonijalnog grešnika Albiona, koji je svojim manipulacijama u prošlosti stvorio danas pravno nepremostive granične svršene činjenice. A druge dvije spomenute nove države, Vijetnam i Koreja, razdijeljene su umjetnom državnom granicom po krivici novoga dueta svjetskih velesila prvoga reda, kojima se sve više pridružuje i treći novi kolos, sve prije nego poboljšavajući situaciju.

Takva je stvarna slika sadanjega legitimističkog »međunarodnog« života, gdje je i sama uporaba osnove *-narod-* u sintagmama tipa

nost svojom borbom uspjeli prisiliti samo da o njima prekine šutnju, no ne i da se počne iznositi puna i prava istina o baskijskom pitanju. Događaji se predstavljaju kao da se radi isključivo o borbi protiv franko-falangističkog fašizma u Španjolskoj (tu borbu protiv režima vode naime svi narodi u španjolskoj državi, i Španjolci, i Katalonci, i Basci), a apsolutno se prešućuje činjenica da je trećina baskijskog teritorija pod francuskom vlasti i da prema baskijskoj naciji francuska demokracija nije bitno susretljivija nego španjolski fašizam. Borba Baska i problem Baska analogni su borbi i problemu Kurdâ u prednjoj Aziji. No koliko je god svjetsko novinstvo prisiljeno događajima da piše o Kurdima, zbivanja se uvijek mistificiraju kao »unutrašnji problem Iraka« (u prošlosti: »unutrašnji problem Perzije«, još prije: »unutrašnji problem Turske«). Tako se i baskijsko pitanje predstavlja, zasad, kao »unutrašnji problem Španjolske«. Možda će već sutra biti i »unutrašnji problem Francuske« (kao što je to već i danas inače redovno prešućivani bretonski problem).

3 U tibetskom se slučaju raspravljalo ima li ili nema kineska okupacija pravnoga temelja s obzirom na ove ili one ugovore, koje su inače svi priznavali, različito ih interpretirajući. Ono što nije zanimalo dirigente velikoga svjetskog novinstva jest právo tibetske nacije, bez obzira na pravne ugovore Kine s Tibetom, i s drugima o Tibetu, i bez obzira na to kakav društveni poredak bio u kojem času u toj Kini i kakva vladajuća ideologija.

4 Usp. moj »Epitaf Bijafri«, *Kritika*, III/1970, knj. III, br. 10 (siječanj-veljača), str. 60—66.

»međunarodni odnosi« ili »Ujedinjeni *Narodi*« pomalo parodična s obzirom na vladajuću legitimističku fetišizaciju Države[5], s njezinom »suverenosti prema vani« (iako je ta suverenost često groteskna, ili realistički govoreći, kockarničkog, krijumčarskog, brakorazvodnog, filatelističkog, protuporeznog, bananskog odnosno brodoregistarskoga značaja i značenja u mnogih suvremenih Liliputa i ne samo Liliputa).

U podrobnostima slika i nije tako, crna, javljaju se pa i opstaju pojedine svijetle točkice (teško bi bilo reći: točke), a sigurno je da ta slika nije ni trajna a kamoli vječna, no nema sumnje da je to s t v a r n a slika današnjega svijeta s političko-juridičkoga stanovišta, s time da ono ujedno snažno utječe na masovne komotne i prizemne mozgove (na samostalne i kvalitetne duhove utječe samo prividno — oni legitimistička shvaćanja primaju uglavnom samo svjesno, radi ovih ili onih konkretnih interesa; otuda goleme razlike u stupnju prihvaćanja legitimističkih ideja u inteligenciji i u vodećim društveno-političkim i gospodarskim krugovima i/ili kastama pojedinih nacija, dok su između inertnijih duhova raznih nacija te razlike nerazmjerno manje).

Pitanje se postavlja ovako: orisana je slika na juridičkoj i juridičko-političkoj razini na žalost stvarna, ali komu je ona prihvatljiva, za koga je ona obvezatna u današnjem svijetu, u suvremenome društvu i suvremenoj civilizaciji? Ne zanima me mnogo (osim možda posve načelno) hoće li na natjecanjima evropskih urlatora figurirati ravnopravno Monako i Čehoslovačka, ili hoće li na izborima evropskih misica ravnopravno sudjelovati Miss Liechtenstein i Miss Yugoslavia. a ne, recimo, predstavnice/i Češke i Slovačke i jugoslavenskih republika. Zanima me pak, i to bitno i bezuvjetno, kako će u evropskom mozaiku biti predstavljane činjenice s područja lingvistike, književnosti, umjetnosti, folklora, povijesti, antropologije. Važni su, naravno, a u mnogome i upravo odlučni, i odnosi između ljudskih zajednica na ekonomsko-političkom planu, ali to je ipak jedna druga razina zbivanjâ, na kojoj su u stanovitoj ravnoteži interesi država i interesi nacija (odnosno njima sličnih socioetničkih formacija višega i nižega reda), pretežući možda jedni više na ravnini sinkrone prakse, drugi više na trajnijim vremenskim osima. No na prije pobrojenim područjima specifičnijima za etno-lingvističke ljudske kolektive nema mjesta državno-pravnim i sl. kriterijima, iako je nesumnjivo da država kao pojava, pod uvjetom stanovite veće trajnosti, utječe na sve vrsti ljudskih zajednica.[6]

Pritisak legitimističkih shvaćanja tako je jak i svestran da ga često i ne primjećujemo. Vidio sam već etnografski muzej u kojem su predmeti jedne te iste dajačke materijalne kulture s bivšega britanskog dijela Bornea izloženi u vitrinama s natpisom *Malezija,* a s bivšega nizozemskog dijela u vitrinama s natpisom *Indonezija.* Istina jest da Indonezija

[5] Nije slučajno što u engleskom i francuskom jeziku riječ *nation* danas uglavnom označuje državu, ili točnije, »državu formalno-pravno suverenu prema svijetu izvan njezinih granica«. Bilo bi previše naivno tumačiti danas već u jezičnoj praksi gotovo potpuno izvršenu zamjenu engleske riječi *citizenship* (državljanstvo, Staatsangehörigkeit) riječju *nationality* samo tehničkim momentom da se u engleskom jeziku riječ *state* vezala prvenstveno na federalne jedinice u USA. Iz engleskoga ta je praksa prešla i u druge zapadnoevropske jezike (nationalité, nazionalità), što uvelike zbunjuje razne Srednjoevropljane i Istočnoevropljane kad moraju ispunjavati kojekakve formulare po konzulatima, hotelima i sl.

[6] To znači da već sâm zajednički život raznih etno-jezičnih kolektiva u okviru iste državne zajednice stvara s vremenom stanovite zajedničke interese različita karaktera i opsega, bez obzira na prirodu same zajednice i čak bez obzira na prirodu međusobnih odnosa u njoj. Iz toga se često izvodi kao zaključak jedna opasna smicalica: postulira se apsolut(izira)no zajedništvo interesa »prema izvanjskom svijetu«, a mogućnost sukobljavanja interesa priznaje se samo »unutar granica«, na razini obiteljske svađe. Stvarnost pak često može biti upravo obratna, tj. da izvanjski interesi nisu identični u kojem pitanju, a da u istoj stvari unutarnji interesi budu prilično usklađeni čak i ne samo na strogo tehničkom nivou. Opasnost te smicalice sastoji se u tome što će kao zajedničke izvanjske interese onaj tko rukovodi vanjskim odnosima — već po prirodi ljudskoj — u praksi predstaviti svoje vlastite interese.

predstavlja stanovitu iako heterogenu ipak realnu zajednicu fizionomije, dok je Malezija čista umjetna tvorevina, ali u svakom je slučaju besmisleno razdvajati etnografski materijal s Bornea. Važno je međutim to da prosječan humanistički obrazovan intelektualac, iako posjeduje sve elemente potrebne da uvidi besmislenost takva postupka, obično propušta uložiti onaj mali intelektualni napor što bi mu omogućio da izvede objektivan zaključak, koji bi on inače, kad bi mu obrazloženo legitimističko i antilegitimističko stanovište bilo stavljeno na izbor, najčešće i donio (naravno — ukoliko nije zastupnik određenih interesa u pojedinom konkretnom slučaju). No problem i jest u tom što se obično pružaju samo gotova legitimistička rješenja i predočuju tako kao da im i nisu potrebna nikakva obrazlaganja, jer legitimizam automatski gubi kad dođe do konfrontacije argumenata, pa je zato i nastoji uvijek izbjeći.

Ostavljajući po strani druge discipline želim se zadržati samo na lingvističkim i književnim problemima, ali kad sam već pri Indoneziji, nastavit ću s egzemplifikacijom s toga terena. Rekoh već da ta zemlja, premda etnički i jezično heterogena, ipak predstavlja stanovitu realnu zajednicu fizionomije; nju ne kvare kakvi unutarnji, ugrađeni elementi, nego vanjski, tehničkog karaktera, tj. što se malezijski i portugalski dijelovi arhipelaga nalaze izvan Republike Indonezije i što je toj državi artificijelno priključen zapadni dio Nove Gvineje (manipulacije tim velikim papuanskim otokom uopće su jedno od najizrazitijih nedjela modernoga legitimizma)[7]. Iako se dakle Indonezija sastoji od nekoliko velikih i izgrađenih etničkih kolektiva, s vlastitom povijesti, s vlastitim jezikom i vlastitom književnosti, često vrlo starom, ipak se, čini se, u toj zemlji razvija jedna nacija, a jedan jezik, inače bez ugledne prošlosti *(bahasa indonesia),* zaista potiskuje sve ostale u sferu privatne uporabe, beletristike (osobito tradicionalne) i eventualno religije, postajući sve više jedinim jezikom moderne civilizacije. To je sve dijametralno oprečno onomu što nam je poznato iz većine drugih etnički i lingvistički heterogenih novih država postkolonijalnoga perioda. Zato primjer Indonezije često zlorabe legitimisti, predstavljajući ga kao uzor (sam je proces dekolonizacije doduše antilegitimistički, no on se nije mogao spriječiti, a nova je država već sa svojim granicama preuzela legitimističko nasljeđe).

Potrebno je stoga analizirati indonežanski slučaj. Prva je njegova specifična osobina da se radi o skupu srodnih etničkih jedinica od kojih se n i j e d n a n i j e r a z v i l a u n a c i j u niti je ozbiljnije stupila na razvojni put što bi je doveo do formiranja nacije. Ta značajka indonežanske situacije već diskreditira mogućnost da se Indonezija nameće kao uzor u Evropi, npr. čehoslovačkoj ili jugoslavenskoj zajednici već i z g r a đ e n i h nacija. Ostale specifičnosti važne su prvenstveno za neevropske analogije. Kriterij formiranja u Indoneziji je jasan: u njoj su okupljene s v e etničko-lingvističke malajske jedinice jednoga određenog otočja (uz iznimku etnički i jezično neindividualnih portugalskih enklava i malezijskog sjevernog Bornea)[8], n i j e d n a takva jedinica

[7] Pod holandskom, njemačkom, engleskom, australskom, japanskom ili indonežanskom kolonijalnom, mandatnom ili okupacionom vlasti Papuancima je bilo uvijek podjednako loše. Prema njihovim plemenima na neolitskom stupnju razvitka ljudski se odnosio, koliko mi je poznato, samo Nikolaj Nikolajevič Mikluho-Maklaj (a možda je i tu u pitanju činjenica da carska Rusija sedamdesetih godina prošloga stoljeća nije imala uvjeta da stvara kolonije pa prema tomu ni prilike da postupi poput svih ostalih). U stvari, jedini bi mogući zaista ispravan (no koliko »realan«?) stav bio ovaj: cio taj veliki papuanski otok, bez granica koje ga danas posve artificijelno dijele, zaslužuje nezavisnost ukoliko su Papuanci ikako osposobljeni za nju, a ako nisu, onda je osposobljavanje »nadležnost« cijeloga čovječanstva. Svi smo jednom bili u kamenom doba!

[8] Teritoriji na sjeveru Bornea i portugalski Timor po svemu su integralni dijelovi otočja. Na tim područjima ne živi nikakva posebna malajska etno-lingvistička jedinica kojoj glavnina ne bi bila na terenu indonežanske države, a osim toga, sami ti teritoriji nisu etnički homogeni, nego se na njima nalaze dijelovi postojećih indonežanskih etnosa, mehanički odsječeni od matice.

nije izvan Indonezije, i nikakva iole ozbiljnija drugačija, tj. nemalajska jedinica ne nalazi se u njoj (papuanska zapadna Nova Gvineja nije organski dio indonežanskog arhipelaga). Ta značajka bitno dijeli Indoneziju od velike većine afričkih i azijskih nehomogenih novih država, a također i od Jugoslavije (u njoj nije potpuno ostvaren kriterij po kojem je formirana, tj. nisu se u njoj našle sve južnoslavenske jedinice). Zatim, jezik koji je poslužio kao jedan od bitnih instrumenata[9] za formiranje nacije srodan je svim indonežanskim jedinicima, ali nijednoj nije materinski, nije domaći na terenu nijedne od tih jedinica.[10] Isti je taj jezik (doduše, ne baš i isti takav) domaći na poluotoku Malaki (danas dio Malezije), ali to je izvan Indonezije, a na otočju je prije oslobođenja imao više-manje samo status trgovačkoga i prometnoga jezika. Ta specifičnost indonežanskog slučaja razlikuje se od svakoga drugoga: svi drugi kandidati za nečije »zajedničke« jezike ili nisu srodni svim jezicima koje bi u većoj ili manjoj mjeri imali zamijeniti, ili nisu svim etničkim jedinicama tuđi, tj. pripadaju jednoj od njih. Npr. u Indiji je engleski svima tuđ, ali i svima praktički nesrodan, a hindi je nekim jezicima srodan, drugima nije (dravidskima), a ujedno je i jezik jedne od jedinica, itd.[11]

Izneseni je indonežanski primjer važan zato što pokazuje kakvi su uvjeti potrebni da bi jedna integracionistička ideja — tipa velikoruskoga velikodržavlja, jugoslavenskog unitarizma, već potpuno diskreditiranoga čehoslovakizma i već likvidiranoga čehoslovačkog »asimetričnog modela«, ili pak belgijskoga i indijskog centralizma, i sl. — uopće mogla uspjeti na jezičnom i književnom planu.[12] No određene višenacionalne zajednice, koje inače imaju stanovit svoj *raison d'être* na političkom i ekonomskom planu i stanovitu stvarnu povijesnu podlogu, kao da na neki način ipak osjećaju svoju nekakvu »krnjost« u usporedbi s nacionalno homogenim državama. Integracionističke se ideje često javljaju kao izraz takva osjećaja, i upravo je ta činjenica trijumf nad legitimistima: oni negiraju vrijednost i zakonitost etničkih kriterija u društveno-političkim zbivanjima, priznajući samo Državu kao jedini subjekt tih procesa, a ipak se u nacionalno nehomogenim državama ili državnim zajednicama, kao i u nacionalno neindividualnim državama reliktnog (Luksemburg) ili starijeg postkolonijalnog tipa (neke latinskoameričke i arapske države), javljaju tendencije da se artificijelnim putem izgradi nešto kao nacionalna ili čak etnička individualnost, ili bar surogat za nju. Službeno nazivanje jezika »srpskohrvatskoslovenačkim« u kraljevskoj Jugoslaviji, koncepcija jedinstvene jugoslavenske književnosti u nekim sredinama

[9] Drugo je pitanje da li se eksperiment s *bahasa indonesia* isplatio iako je uspio. Investirano je mnogo energije, vremena, materijalnih sredstava i drugoga (uz nešto malo i prisile) da taj jezik postane općeindonežanskim modernim civilizacionim instrumentom. A postiglo se to da je i dan-danas beletristika pisana na *bahasa* inferiorna u usporedbi s literaturom na nekim drugim indonežanskim jezicima, i pitanje je hoće li *bahasa* literatura u općečovječanskoj riznici uopće ikada steći ono mjesto koje već imaju djela pisana na klasičnom i modernom javanskome.

[10] Samo je donekle drugačiji slučaj sa zapadnom Sumatrom, jer je obična zabluda mišljenje (inače prilično rašireno) da je »bazarski malajski«, koji je dao osnovicu za izgradnju modernoga *bahasa indonesia*, na dijelu Sumatre organski »domaći« jezik.

[11] Nacionalni sukobi u današnjoj Indiji imaju, *mutatis mutandis*, mnoga obilježja koja su nam poznata iz Austro-Ugarske ili iz carske Rusije. Samo što legitimistički orijentirano i manipulirano veliko svjetsko novinstvo ne želi vidjeti nacionalnih sukoba pa je za Indiju lansiran termin »jezičnih borbi«, a indijske federalne države, koje su uz velik otpor ipak reorganizirane na etničkom načelu, zovu se »jezičnim državama«. Tako je i drugdje. Borba sudanskog Sjevera i Juga naziva se »rasnim sukobom« (»arapsko«-crnačkim), ili »vjerskim sukobom« (islamsko-poganskim i islamsko-kršćanskim), borba Hausâ i Iboâ bila je proglašena »plemenskim (!?) obračunom«, »petrolejskim ratom«, »vjerskim sukobom« itd. (usp. i op. 2 za Baske).

[12] Anticentralističkim snagama legitimisti prišivaju različite epitete, kojih nam je repertoar u Evropi dobro poznat, a u Africi su danas u modi termini »tribalizam« i »balkanizacija« (v. članak spomenut u op. 4). U Indiji je lansiran čudnovat termin »komunalizam« (kao da se radi o kakvu »općinskom« kampanilizmu tradicionalnoga mediteranskog tipa, tj. interes dokle dopire pogled s »našega« zvonika).

i danas, forsiranje termina »sovjetski« gdje to ima i nema smisla, nekadanja teorija o »čehoslovačkom jeziku s dva zvučanja« (?!), stanovita standardizacija i uvođenje u javni život »leceburškoga jezika« (tj. mozelfranačkog srednjonjemačkog dijalekta[13]), itd. — sve su to manifestacije jedne te iste pojave. Dapače i države koje su inače formirane na nacionalnom principu, ali im nedostaje jezična individualnost, nastoje nadoknaditi taj manjak u svojoj fizionomiji, npr. oživljavanjem mrtvoga jezika (ivrit u Izraelu), ili forsiranjem gotovo izumrloga (irski slučaj), ili izgrađivanjem novoga standardnog jezika na osnovi domaćih dijalekata (rađanje norveškog *landsmål* u opoziciji prema *riksmålu*, koji je zapravo samo aklimatiziran standardni danski).[14]

Sa stanovišta općečovječanskoga mozaika različitih kultura najzanimljiviji je u tom kompleksu problem integracionističkih teorija i akcija u nacionalno nehomogenim državnim formacijama. Vidjeli smo kako su te tendencije unutarnje protuslovne: u bitno nelegitimističkom smislu žele učvrstiti legitimističku sliku svijeta. To je jedan od elemenata njihove idejno idealističke, dakle u biti reakcionarne ideološke orijentacije, reakcionarne bez obzira što o sebi inače subjektivno mislili pojedini njezini zastupnici, ili za šta se bar izdavali. Usporedba s indonežanskom situacijom, gdje zaista postoji niz uvjeta koji omogućuju nacionalnu integraciju (pitanje je samo koliko će skupo biti plaćena!),[15] pokazala nam je da u Evropi nema nikakvih šansa za uspješne integracionističke procese,[16] a u drugom obliku ta konstatacija vrijedi i u većini izvanevropskih slučajeva. No kako su integracionističke teorije i tendencije ipak još uvijek žive, i kako ih podržava legitimistička atmosfera u međunarodnom političkom životu, potrebno je s teoretskog stanovišta raščišćavati pojmovlje. No odmah nam mora biti jasno kako to nije lak posao — ako je u današnjici koja znanost sabotirana, onda to u prvom redu vrijedi za naučne discipline koje bi mogle pripomoći takvu raščišćavanju.

Proučavanje ljudskih kolektiva područje je sociologije, naravno, pa prema tomu i teorija nacije (i sličnih socioetničkih formacija) ulazi u domenu sociologije kao jedna od bitnih disciplina. Kako su pak nacije uvijek u stanovitom smislu određene nekom jezičnom situacijom (koja nipošto ne mora odgovarati formuli *1 nacija = 1 jezik*, jer su moguća odstupanja od obiju brojaka), tema ne može ostati ni izvan interesnoga polja lingvistike, iako valja priznati da se lingvisti — uz neke iznimke

[13] Jedan od ne osobito individualnih zapadnih srednjonjemačkih dijalekata visokonjemačkoga jezika (s nekim crtama što ga izoglosno približuju jugozapadnim dijalektima donjonjemačkog jezika). Inače, taj je dijalekt rasprostranjeniji u Njemačkoj nego u »Letzeburgu«. S druge strane, Luksemburžani imaju pravo na svoj postupak i samo oni mogu odlučivati da li im se on isplati.

[14] *Landsmål* (ili *nynorsk*) danas nazaduje, što je, uz neke druge čimbenike, dobrim dijelom posljedica činjenice da se sam *riksmål* (ili *bokmål*) postepeno individualizirao, tj. norvegizirao. Dobru informaciju pruža knjiga: Einar Haugen, *Language Conflict and Language Planning: The Case of Modern Norwegian*, Cambridge, Mass., Harward University Press, 1966.

[15] U tu cijenu nisu uračunati, razumije se, samo literarni momenti spomenuti u op. 9 — bit će i drugih elemenata!

[16] Katkada se kao takvi predstavljaju i kao uzor stavljaju procesi koji su doveli do ujedinjenja Njemačke i Italije u 2. polovici prošloga stoljeća. Usporedbe bi bile moguće kad bi se mogli uspoređivati pojmovi kao *Nijemac* i *Južni Slaven*, ili *Lombardijac i Sicilijanac* i *Čeh i Slovak*. Stupanj dijalektalnih ili folklornih razlika može čak u pojedinim slučajevima biti i veći u Nijemaca i Talijana (što integracionisti nikada ne zaboravljaju spominjati), a ipak to na nacionalnom planu ne znači ništa (uostalom, ni na jezičnome, no ni jezik ionako nije apsolutan nacionalni kriterij). Osnovno je u evropskoj situaciji da imamo već formirane nacije (a takve su njemačka i talijanska bile uglavnom već i prije ujedinjenja) i da je nemoguće stvarati nove integriranjem postojećih. Zato je smicalica, također, i kad se Evropljanima stavljaju za uzor USA, gdje se, tobože, »od raznih nacija stvorila nova«, a zapravo se radi o asimilaciji ne nacija nego više-manje pojedinačnih emigriralih pripadnika pojedinih nacija u jednoj sredini s kompaktnom starijom kolonizacijom, anglojezičnom, ali doduše ne samo engleskom nego općebritanskom. Ne radi se dakle ni o cijelim nacijama ni o njihovim prvobitnim terenima (no to je sve danas već dobrim dijelom prošlost: Crnci, Židovi, Portorikanci, Meksikanci i evropski intelektualci posljednjega useljeničkog vala ozbiljno su ugrozili stari, dobri »melting pot«).

u najnovije doba — nisu njome mnogo bavili, odnosno, dohvaćali bi je se pojedinci samo povremeno radi kakvih konkretnih ciljeva u ne baš uvijek najsretnijoj službi ove ili one dnevne potrebe. No negdje od konca pedesetih godina intenzivno se razvija znanstvena disciplina koja proučava upravo odnose između različitih idioma i ljudskih kolektiva što se njima služe. Impulse su dali Česi (uspješno, ali su, razumije se, bili preslabi da održe vodstvo), Nijemci i Francuzi (kudikamo manje uspješno, osobito ovi drugi), ali pravi je razmah nova disciplina doživjela tek u šezdesetim godinama, u prvom redu u Sovjetskom Savezu i Sjedinjenim Državama. Amerikanci su dijete i krstili: sociolingvistika (Sociolinguistics). No kako su SSSR i USA velesile i u znanosti, imaju, naravno, i u lingvistici cijele falange učenjaka, pa sociolingvistika nema ni u tim zemljama dominantan položaj u lingvističkim krugovima (u sociološkima još manje), ali ipak ono što je učinjeno u posljednjih desetak godina predstavlja neusporedivo više od svega što je postignuto bilo kada prije.[17]

Sociolingvistika pripada podjednako i sociologiji i lingvistici, kako kaže već sam njezin naziv; njezini pak rezultati zanimaju i druge grane: nauku o književnosti (književnosti su obično nacionalna »vlasništva«, materijal je književnosti jezik), antropologiju (osobito u njezinu modernom širokom smislu) i naročito politiku, jer i sociolog i lingvist može biti »čist« pa nezainteresiran za sociolingvistička istraživanja, a političar se, na žalost, ne može na tom području dezinteresirati, čak ni onda kad deklarativno tvrdi da se radi o nevažnim, sporednim, perifernim i sl. pitanjima. S druge strane, sama se sociolingvistika raspada na vertikalnu, koja proučava jezično ponašanje i jezične značajke društvenih slojeva i profesionalnih skupina, i horizontalnu, koja proučava

[17] Od sociolingvističke literature preporučio bih ovaj izbor: *a.* Heinz Kloss, *Die Entwicklung neuer germanischer Kultursprachen*, München, Pohl, 1952; *b.* Junus Dešerievič Dešeriev, *Razvitie mladopis'mennyh jazykov narodov SSSR*, Moskva, Učpedgiz, 1958; *c.* zbornik (ur. M. M. Guhman), *Voprosy formirovanija i razvitija nacional'nyh jazykov* (Trudy Instituta Jazykoznanija Akademii nauk SSSR, tom X), Moskva 1960; *d.* Punya Sloka Ray, *Language Standardization: Studies in Prescriptive Linguistics*, The Hague, Mouton, 1963; *e.* Pierre Bec, *La Langue Occitane*, Paris, Presses Universitaires de France, 1963 (»Que sais-je« N⁰ 1059; samo uvodna poglavlja); *f.* zbornik (ur. V. D. Koroljuk, i dr.), *Istorija slavjanskih literaturnyh jazykov* (Institut slavjanovedenija AN SSSR, *Kratkie soobšćenija*, 43), Moskva, Nauka, 1965 (samo dio prilogâ); *g.* zbornik (ur. G. P. Serdjučenko), *Sovremennye literaturnye jazyki stran Azii*, AN SSSR, Institut narodov Azii, Moskva, Nauka, 1965; *h.* zbornik (ur. William Bright), *Sociolinguistics*, Janua Linguarum, Series Maior XX, The Hague, Mouton, 1966; *i.* Ruben Aleksandrovič Budagov, *Literaturnye jazyki i jazykovye stili*, Moskva, Vysšaja škola, 1967; *j.* Viktor Vladimirovič Vinogradov, *Problemy literaturnyh jazykov i zakonomernostej ih obrazovanija i razvitija*, AN SSSR, Institut russkogo jazyka, Moskva, Nauka, 1967; *k.* zbornik (ur. I. F. Vardul', i dr.), *Jazykovaja situacija v stranah Azii i Afriki*, AN SSSR, Institut narodov Azii, Moskva, Nauka, 1967; *l.* zbornik (ur. Joshua A. Fishman), *Readings in the Sociology of Language*, The Hague-Paris, Mouton, 1968; *m.* zbornik (ur. P. Azimov), *Razvitie stilističeskih sistem literaturnyh jazykov narodov SSSR*, AN SSSR, AN Turkmenskoj SSR, Ašhabad, Ylym, 1968 (prethodno izdanje sažetaka: *Tezisy dokladov Konferencii »Razvitie stilističeskih sistem literaturnyh jazykov narodov SSSR«*, Ašhabad, 1966); *n.* zbornik (ur. Joshua A. Fishman, Charles A. Ferguson, Jyotirinda Das Gupta), *Language Problems of Developing Nations*, New York, J. Wiley, 1968; *o.* zbornik (ur. V. M. Beskrovnyj, i dr.), *Jazyki Indii, Pakistana, Nepala i Cejlona*, AN SSSR, Institut narodov Azii, Moskva, Nauka, 1968; *p.* zbornik (ur. N. A. Baskakov, opća redakcija Ju. D. Dešeriev, i dr.), *Zakonomernosti razvitija literaturnyh jazykov narodov SSSR v sovetskuju êpohu. Osnovnye processy vnutristrukturnogo razvitija tjurskih, finno-ugorskih i mongol'skih jazykov*, AN SSSR, Institut jazykoznanija, Naučnyj sovet po kompleksnoj probleme »Zakonomernosti razvitija nacional'nyh jazykov v svjazi s razvitiem socialističeskih nacij«, Moskva, Nauka, 1969; *r.* zbornik (ur. N. A. Baskakov, i dr.), *Vzaimodejstvie i vzaimoobogašćenie jazykov narodov SSSR*, AN SSSR, Institut jazykoznanija, Moskva, Nauka, 1969; *s.* I. K. Beloded, *Razvitie jazykov socialističeskih nacij SSSR*, Kiev, Naukova dumka, 1969; *t.* I. K. Bilodid, *Lenins'ka teorija nacional'nomovnoho budivnyctva v socialistyčnomu suspil'stvi*, Kijiv, Naukova dumka, 1969.

Pregled sociolingvističke problematike u svijetu i u Jugoslaviji dao sam u referatu na savjetovanju »Nacionalno i klasno u suvremenom socijalizmu«, Krapinske Toplice, proljeća 1970. Referat je tiskan pod naslovom »O različitim socioetničkim i sociolingvističkim pristupima problematici suvremene nacije«, *Naše teme*, XIV/1970, maj, br. 5 (137), str. 937—952. U dotjeranom i nešto proširenom obliku referat je pretiskan u zborniku *Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu*, Zagreb 1970, Knj. I, str. 123—137 (tamo je tiskan i moj diskusioni prilog na spomenutom savjetovanju, *ibidem*, Knj. II, str. 752—756).

jezike i dijalekte, standardne jezike i njihove varijante, i sl. (opći izvanhijerarhijski termin *idiom*), narode i nacije, plemena i plemenske saveze, regionalne kolektive i sl. (opći izvanhijerarhijski termin *etnos* ili *etnija*).

Mi ćemo se, jasno, zadržati samo na onoj horizontalnoj sociolingvistici, onoj što istražuje kakve sve naravi mogu biti odnosi između ljudskih idioma i etnosa. Problematika je veoma složena i opsežna, postoji uvijek opasnost da zbog nagomilanih nejasnoća pisac jednoga ovakva traktata pokuša u nj ubaciti nešto kao cio jedan »kratak kurs«. No uza svu svijest o toj opasnosti ne može se mimoići potreba da se raščlane bar osnovne veličine što ulaze u igru, i to bar onoliko koliko je potrebno da se pobijaju legitimistička shvaćanja i hegemonističke integracionističke tendencije. Prije svega, treba se upoznati s četirima različitim veličinama na opornim točkama hijerarhijske ljestvice: *nacija, etnička osnovica, standardni jezik* i *jezik kao dijasistem*.

NACIJA je moderna socioetnička formacija, nastala u kapitalističkom ili socijalističkom društvu. Sveobuhvatne i točne definicije nema, ali ako kažem da je valja shvatiti u lenjinističkom smislu (nije slučajno što nisam rekao općenitije: *marksističkom*), jasno je više-manje što se misli pod tom pojavom.

ETNIČKA OSNOVICA (etnobaza) predstavlja ljudski kvantum od kojega se formirala ili se može formirati nacija, odnosno koji je bio glavnom komponentom toga procesa pa je svoje osobine unio u naciju, osiguravajući joj fizionomiju (tzv. psihičku konstituciju). Najčešće se još prije nacije, katkad i mnogo prije, formira *NAROD*, kategorija ne nižega nego drugačijega reda od nacije. Ni za narod nema, na žalost, zadovoljavajuće definicije, iako i sámo impresiono poimanje osigurava operativnost, no nezgodno je što je u mnogim jezicima teško provesti terminološko razgraničenje *narod* / *nacija*.

STANDARDNI JEZIK služi stanovitom kolektivu kao vlastiti jezični instrument internacionalne (tj. iznadetničke, iznadfolklorne) civilizacije. Uvijek je normiran, u vremenu i prostoru istodobno i stabilan i elastičan, funkcionalno po mogućnosti što polivalentniji.

JEZIK KAO DIJASISTEM kategorija je iz historijsko-komparativističke lingvistike, on predstavlja naprosto određenu zajednicu srodnih dijalekata, s općim modelom zajedničkih fonetskih, morfoloških i dr. svojstava, s time da u tom modelu sudjeluju svi dijalekti što takvoj zajednici pripadaju, ali ne i drugi njima također srodni dijalekti izvan te zajednice: oni pripadaju drugomu, srodnom jeziku-dijasistemu.

Osim tih četiriju kategorija postoje i druge što su s kojom od njih u istom hijerarhijskom nizu, na višem ili nižem stupnju. Uz naciju i narod javlja se *NARODNOST* ili *NACIONALNOST* kao kolektiv koji se zbog malobrojnosti ili posebnog načina života ili prostorne nepovezanosti (a često zbog više takvih uzroka u raznim kombinacijama) nije uspio konsolidirati u narod ili u naciju, nego se s drugim, redovno većim kolektivima, ili s nekoliko njih, nalazi u specifičnim odnosima (npr. u Evropi Laponci, Lužički Srbi, neke kavkaske narodnosti, Cigani itd.). Javlja se i tendencija da se za tu kategoriju u donacionalnom periodu upotrebljava termin »narodnost« (народность, Völkerschaft), u nacionalnom periodu »nacionalnost« (национальность, Nationalität), ali i tu je terminološku razliku u mnogim jezicima veoma teško provesti. No važno je da je odnos prema etnobazi u toj kategoriji (ili tim dvjema kategorijama) više-manje isti kao u naroda ili naciji.

Hijerarhijski niže kategorije za narod i naciju (i narodnost / nacionalnost), jesu regionalni i pokrajinski[18] kolektiv, za narod (i narodnost) eventualno još i pleme, za standardni jezik to su interdijalekt, regionalni ili općenacionalni razgovorni jezik, tzv. pismeni i literarni jezik, ili u drugom smislu, varijanta standardnog jezika, za jezik-dijasistem tu ulogu igraju mjesni govor, dijalekt, skupina dijalekata (narječje). Više su kategorije za kolektive razne zajednice iznadnacionalnoga ili iznadetničkoga karaktera (ili obojega),[19] za standardni jezik tzv. internacionalni ili »svjetski« ili zonalni jezik, za jezik-dijasistem jezična porodica ili razne grupacije nižega ranga.

To je otprilike repertoar pojmova kojima se služi sociolingvistika,[20] što ujedno znači da njima operiraju i lingvistika i sociologija. No postoje i pojave koje interferiraju s izloženim pojmovima, ali koje nisu objekt proučavanja istodobno i sociolingvistike i sociologije i lingvistike. Dvije su takve kategorije najvažnije: *država* i *književnost*.

DRŽAVA je izvanredno važan predmet sociologije, ali među sociološkim disciplinama što se njome bave, sociolingvistika nema istaknutog mjesta, jer nju država zanima samo u onoj mjeri u kojoj utječe na ljudske kolektive koji su objekt sociolingvističkog interesa.[21] Lingvistika pak s državom nema izravnoga interesnog kontakta. Što se tiče *KNJIŽEVNOSTI*, situacija je obratna (mislim, naravno, ne na književnost uopće, kao jednu od umjetnosti, nego na književnost kao »organizam«, književnost tu i tu, npr. rusku, talijansku, japansku). Razumije se da lingvistika ima s literaturom raznih dodira, ali sociolingvistički je pristup manje važan u usporedbi s nekim drugim lingvističkim disciplinama (stilistika, lingvopoetika, psiholingvistika i sl.). Sociološki interes za književnost nije pak uopće orijentiran prema sociolingvistici, taj pravac pokriva jedna sasvim druga sociološka disciplina, sociologija literature (pandan sociologiji kazališta, sociologiji filma, i sl.).

Raspon pojmova kojima smo se pozabavili veoma je širok, asortiman veoma šaren, razgraničenja fluidna. To je ukratko idealna situacija za sve moguće manipulacije i makinacije ukoliko kakav konkretan interes favorizira jedno od mogućih rješenja, ili još češće, kakvo nemoguće rješenje. Pozivi na korektnost, objektivnost, dobru volju i sl. malo vrijede u takvim slučajevima, preostaje jedino strpljiv ali snažan znanstveni i idejni obračun koji postepeno odvaja dezorijentirane, neinformirane, površne, pa postepeno i one koji su doduše zainteresirani, ali nisu sprem-

18 Pokrajinski ne u administrativnom smislu. Misli se na historijske pokrajine s određenom folklornom, antropološkom, dijalekatskom, kulturnom, društvenom, ekonomskom i sl. fizionomijom, često i geofizičkom, i s vlastitim užim regijama.

19 Pojmovi kao Arapi, Latinoamerikanci, Britanci, Anglosaksonci, Indijci, Slaveni, Nordijci itd. predstavljaju određene realnosti — iznadetničke, ili iznadnacionalne, ili naddržavne, ili u kombinaciji tih svojstava. Svi ti pojmovi imaju (ili su imali i opet m o g u imati) određenu kulturnu, političku, emocionalnu ili sl. vrijednost, neki imaju i državnopravnu (Indijci, Britanci), drugi međunarodnopravnu (Arapi, Anglosasi bez USA), treći nikakvu pravnu, ali svima je zajedničko to što njima operiramo a da ih ne znamo definirati.

20 Taj sam repertoar obradio u raspravi »Slavjanskie standartnye jazyki i sravnitel'nyj metod«, *Voprosy jazykoznanija*, AN SSSR, Moskva; XVI/1967, br. 1, str. 3—33; potpunija hrvatska verzija u mojoj knjizi *Standardni jezik*, Zagreb, Matica hrvatska, 1970, str. 9—62.

21 Postoji npr. meksička nacija, iako svi meksikanski državljani nisu njezini pripadnici. U nju se slijevaju doseljenici (obično ne u prvom naraštaju) i Indijanci (etnički Indijanci, tj. pripadnici indijanskih društava, a rasni su Indijanci ionako već gotovo u većini pripadnici meksičke nacije, zajedno s mješancima, koji joj sačinjavaju većinu i okosnicu). Formiranje meksičke nacije svakako je povezano s državom, ali nije država ono što neposredno stvara naciju — meksička npr. i prelazi državne granice i ne obuhvaća svega pučanstva u njihovu okviru, a u većini latinskoameričkih država i nema procesâ nacionalnoga uobličavanja — nego je bitan kriterij izgrađivanje autentične fizionomije. Naprosto, zna se što jest i što nije meksički (izvan toga ostaju zasad neasimilirani useljenici, oni Indijanci koji nisu »aculturados« — s time da neke veće i izgrađenije skupine možda i neće postati nacionalno Meksikancima — i posljednji ostaci konzervativnih Kreolaca, koji su inače smetnja formiranju nacije u nekim drugim latinskoameričkim zemljama).

ni na nekorektnost pošto shvate neutemeljenost onoga što su smatrali svojim interesom. Na koncu ostaju na čistini svjesni nepopravljivi, ali oni prestaju biti bitno opasni pošto izgube širi oslonac.

Radi se naime o tom da su četiri osnovne veličine o kojima je bila riječ, u načelu posve nezavisne jedna od druge, ali to nije lako uočiti. Nije lako zato što među njima ipak postoji stanovita međuzavisnost, one jedna na drugu utječu, a vlada i određena naravna tendencija da se one prostorno i sadržajno poklope, npr. kao u prvih hrvatskih susjeda Slovenaca: područje i govorni subjekti slovenskoga dijasistema poklapali su se s područjem i ljudstvom slovenske etnobaze, uz međusobne utjecaje u postepenom formiranju obojega. Od Trubara se počeo evoluciono izgrađivati jezični materijal za slovenski standardni jezik, i on se zaista i formirao od konca XVIII do polovice XIX stoljeća, s time da je dijalekatska osnovica standarda ostala jedan dolenjsko-gorenjski govorni tip iz XVI stoljeća, upravo Trubarev idiolekt. Standardni je jezik dakle izgrađen od supstancije što pripada slovenskom dijasistemu, sa strukturom slovenskog dijasistema, a sfera upotrebe toga standardnog jezika postepeno je obuhvatila cijelo područje slovenskoga dijasistema. I na koncu, ljudski sastav koji se konstituirao u slovensku naciju praktički odgovara pučanstvu što se služi dijalektima slovenskoga dijasistema, a slovenski standardni jezik postao je civilizaciono-jezičnim sredstvom slovenske nacije.

Cio je problem u tome što takva složna kombinacija svih četiriju veličina — iako su djelovale tendencije da se ona ostvaruje — nije ni izdaleka pravilo. Već u samom slavenskom svijetu ima mnogo odstupanja od idealne sheme: u Poljaka dvije etnobaze (poljska i pomorska), dva dijasistema (poljski i pomorski, danas predstavljen samo kašupskim dijalektima), jedna nacija i jedan standardni jezik (oboje poljsko), zatim u Lužičkih Srba sve dvostruko (gornjolužičko i donjolužičko), ali jedna nacionalnost, pa onda na terenu jednoga dijasistema, nazivanoga u lingvistici raznim imenima (»hrvatskosrpski«, »srpskohrvatski«, »hrvatski ili srpski« itd., još i s crticama između sastavnih dijelova), nalazimo bar dvije etnobaze, i uz to kompliciranu nacionalnu situaciju s dvjema potpuno izgrađenim nacijama prosječnoga evropskog tipa i s još dvjema socioetničkim formacijama koje se uz neke specifičnosti izgrađuju u istom smislu, i na koncu imamo jedan standardni jezik po svojoj lingvističkoj supstanciji i strukturi, ali s dvjema izgrađenim nacionalnim varijantama, svaka s vlastitom nadgradnjom, koje funkcioniraju isto kao i različiti standardni jezici sa stanovišta jezične prakse onih što se njima služe, no uz te varijante postoje u tom standardnom jeziku još i dvije specifične zone osobite upotrebe. U svakom slučaju, stvari se čine stravično složenima, ali drugdje ima i kombinacija kojih je slavenski svijet pošteđen: npr. da su dvije nacije formirale vlastite standardne jezike na temelju raznih dijalekata istoga dijasistema, pa iako se radi u historijsko-komparativnom smislu o jednom jeziku, postoje dva separatna standardna jezika ne samo funkcionalno, tj. kao varijante, nego i materijalno, tj. da uz razlike u civilizaciono-jezičnoj nadgradnji (terminologija, grafijske i pravopisne navike, frazeologija i sl.) nalazimo i fonetska i gramatička neslaganja kao i nepodudarnosti u osnovnom rječniku.[22] U nas bi se takav slučaj dogodio da su Hrvati formirali svoj standardni jezik na temelju kakva kajkavskog ili čakavskog dijalekta, Srbi na temelju kakva torlačkog dijalekta. Uzet je pak u oba slučaja više-manje isti novoštokavski dijalekatski tip, i to je j e d i n i razlog zašto možemo govoriti o ling-

22 Npr. dva grčka i dva armenska standardna jezika, ili već spomenuti *bahasa indonesia* i malezijski malajski, itd.

vistički jednom standardnom jeziku. No i u onom bi drugom slučaju dijasistem ostao jedan zato što se kajkavski i čakavski dijalekti ne mogu odvajati od zapadnoštokavskih, niti zapadnoštokavski od istočnoštokavskih niti istočnoštokavski od torlačkih. To je pak j e d i n i razlog zašto se radi o jednom dijasistemu. Svako je drugo tumačenje ili zakašnjela romantička iluzija ili nešto mnogo gore.

Najgore je ipak kad se različitim smicalicama pokušava voditi neka vrst vezane trgovine. Npr. kad se na temelju činjenice da postoji isti suglasnički ili padeški sustav postulira zaključak da varijanta nije ono što funkcionalno ili juridički jest, odnosno da se ona za hrvatsku književnost ne realizira kao hrvatski književni jezik, kao da jedna ili druga strana kakav drugi imaju osim postojećih varijanata. Ili kad se jezične analogije prenose na književnost pa je ove godine u Beogradu izašlo već osmo izdanje udžbenika za »jugoslavensku književnost« I knjiga, od Dragutina Stefanovića i Vukašina Stanisavljevića, gdje je hrvatska književnost i uklopljena u cjelinu i u sebi razdijeljena.[23] Ili kad neki savezni organi izdaju u međunarodnoj suradnji terminološki rječnik u kojem su hrvatske činjenice i prešućene i izostavljene (zastupan samo slovenski i makedonski jezik i srpska varijanta), o čem sam nedavno pisao u *Kolu*.[24] I tako dalje. Svi se sjećamo poratne vezane trgovine. Htio si npr. kupiti na »točkice« moderne cipele, ali morao si uz njih uzeti i opanke ili kundure. No ovo je još gore. Ne dobivaju se naime cipele.

Čini se ipak da je u jugoslavenskoj zajednici unitarizam u posljednje doba dobio tolike i tako važne udarce da se više ne može oporaviti, koliko god bio žilav. Potučen je idejno, politički, znanstveno, njegov se poraz posredno odražava i u pojavama za koje se u prvi mah i ne zapaža da su nesvjesna reakcija, npr. u televizijskim serijama: posljednje su dvije zagrebačke serije »Naše malo misto« s čakavskim i upravo završene »Mejaši« s kajkavskim dijalozima, a u beogradskim se serijama već duže vrijeme u pravilu govori torlački — sve dakle kao da štokavštine[25] i nema. Ne treba, naravno, u tim pojavama gledati ni uzor koji bi valjalo proširiti na sva druga područja jezične prakse,[26] niti treba smatrati da su one nekakva opasnost za standardni jezik, nego u njima valja vidjeti ono što zaista i jesu, tj. znak vremena. No nešto je drugo važno: usprkos svojim diverzijama pri povlačenju, domaći jugoslavenski unitarizam nema više šanse da iziđe iz defenzive, koja će trajati do potpune likvidacije, do ugušivanja, ali problem time još nije riješen. Jugoslavija nije čardak ni na nebu ni na zemlji. Pogledajmo kako su u inozemnim enciklopedijama, antologijama, udžbenicima i sl. predstavljeni jezici i književnosti jugoslavenskih naroda. U inozemstvu još povremeno izlaze knjige s naslovima u kojima figurira »srpsko-hrvatska lirika« ili »srpsko-hrvatska drama« i sl., ili se pak govori o hrvatskoj i tzv. »dubrovačko-dal-

[23] Dragutin A. S t e f a n o v i ć, Vukašin S t a n i s a v l j e v i ć, *Pregled jugoslovenske književnosti*, Knjiga I, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 8. izdanje, (tiskano) januara 1970. Tu su posebni odjeljci »Dubrovačko-dalmatinska književnost« (str. 129) i »Sedamnaesti vek« (str. 172), i u tom drugom odjeljku posebna poglavlja »Lirika i drama u d u b r o v a č k o j književnosti XVII veka« i »H r v a t s k a književnost u XVII veku« (razmak D. B.). To je mnogo i kad tako piše Miroslav Pantić — a kamoli za jedan službeni udžbenik u 1970!

[24] »O jednom izazivačkom izdanju«, *Kolo*, VIII (CXXVIII)/1970, br. 2, str. 231—236. Radi se o knjizi *Terminološki rečnik iz oblasti naučnih informacija (na ruskom, srpskohrvatskom, slovenačkom i makedonskom jeziku)*, 1969, zajedničko izdanje nekih državnih ustanova u Moskvi i Beogradu (na knjizi još ruski, slovenski i makedonski naslov). Uz hrvatsku varijantu diskriminirana je i srpska ćirilica.

[25] I u štokavštini se doduše našao uspjeli sarajevski »Karađoz«, ali bojim se da ta k o n k r e t n a štokavština prije potvrđuje nego negira kajkavskočakavsko-torlački trend.

[26] Izričito ili uvijeno toliko se dugo nametala i danas se još uvijek nameće tvrdnja kako štokavština, a posebno ijekavština ne mogu biti autentično hrvatske, **da je to po**netko i na hrvatskoj strani bar intimno i bar donekle i povjerovao. Ta je teza podjednako opasna i zlonamjerna koliko i netočna — i valjat će se s njome sustavno obračunati.

matinskoj« književnosti kao o dvjema separatnim literaturama.[27] Strani su slavisti, iz slavenskih i neslavenskih zemalja, u prošlosti prilično diskriminirali neke slavenske narode, osobito hrvatski, pa koliko god pojedinac bio inače zaslužan, posredno možda i za nas, te diskriminacije ne valja prešućivati bez obzira na sva moguća opravdanja o slaboj informiranosti i kapitalnim zamućenostima u našim složenim situacijama. No danas je takvo opravdavanje praktički nemoguće, i to naprosto treba svakomu dati na znanje, razumije se, ne samo slavistima.

Problem se širi u još jednom smislu, tj. književnik, lingvist, historičar, publicist i svaki drugi javni radnik maloga naroda ne treba da se bori samo protiv hegemonističkoga integracionizma kod svoje kuće i protiv neobjektivnog prikazivanja jezika, književnosti, povijesti i sl. svoga naroda u inozemnim publikacijama. To nije dovoljno, treba se boriti protiv legitimističke slike svijeta, bez toga zalaganja ni one dvije prve bitke ne mogu se dobiti konačno i bez ostatka.

Legitimistička slika svijeta nije objektivna, nije istinita, i to zapravo nitko ozbiljan i ne niječe, ali svi veliki, tj. veliki veliki i mali veliki, uporno uvjeravaju čovječanstvo kako je objektivna slika dobra eventualno samo za učenjačke kabinete, a u svakom drugom slučaju sliku svijeta da valja retuširati prema legitimističkim mjerilima.[28] Iz te opće konstelacije pothranjuje se svaki pojedinačni hegemonistički integracionizam.[29] I stvari konačno svršavaju tako da legitimistička shvaćanja često više utječu na znanost nego što objektivna gledanja uspijevaju izaći iz kabinetâ. Na primjer, u pitanju zapadnih romanskih jezika srednja i istočna Evropa nema nikakva posebnog interesa (u toj regiji mnogi imaju previše vlastitih problema[30]), ali kad bismo izvršili anketu među p r o s j e č n i m romanistima, dobili bismo kao najčešći odgovor da se ti jezici grupiraju u iberoromansku (portugalski, španjolski i katalonski) i galoromansku skupinu (francuski i provansalski), iako bi ih objektivno valjalo razvrstati drugačije: 1. portugalski i španjolski, 2. katalonski i provansalski, 3. francuski.[31]

Kritika legitimističkog pogleda na svijet ne znači ipak ni apriorno nijekanje činjenice da država kao izvanjska snaga utječe na socioetničke i sociolingvističke kategorije o kojima je već bila riječ, ili da utječe na literaturu. Vratimo li se na primjer zapadnoromanskih jezika, ne bi imalo smisla nijekati da je historija španjolske i francuske države utjecala na stanovito udaljavanje provansalskoga i katalonskoga i stanovito približavanje provansalskoga francuskomu i katalonskoga španjolskomu. Utjecala dakle jest, ali ipak nije i z m i j e n i l a prirodu stvari. Isto je tako sigurno da su se u pol stoljeća opstojnosti jugoslavenske državne zajed-

[27] U samoj Jugoslaviji danas je unitaristički pristup rjeđi, iako, na žalost, ne baš i rijedak (rabote famoznoga Svete Lukića, i ne samo njega, pa poneki udžbenici i školski programi, u nekim sredinama čak redovno, osobito za starija i najnovije razdoblje jugoslavenskih književnosti).

[28] Ovdje je već spomenut kurdski problem, koji je osobito pogodan za ilustraciju legitimističkih manipulacija i mistifikacija. Nastojat ću mu u skoroj budućnosti posvetiti poseban napis.

[29] Svaki hegemonistički integracionizam nekomu koristi i nekomu škodi, a to je onda i kriterij za stav kakav će tko prema njemu zauzeti: ako treba da se bogat i siromašan odreknu »svaki svojega«, onda je jasno tko će biti zainteresiran; radi li se o velikom i malom, onda je »žrtva« velikoga prividna, jer mu veličina i snaga osiguravaju kontinuitet u tobože »novome«. Katkad su pak oba poticaja sinkronizirana pa će biti veći i apetit i otpor.

[30] Ukoliko se kritizira nacionalna politika SSSR, za što ima priličnih razloga, onda se valja čuvati onoga što serviraju zapadne kuhinje. Zapad ima najmanje prava da ikoga kritizira u tretiranju nacionalnoga fenomena. Jedina je prihvatljiva kritika s lenjinističkih pozicija, danas kao i prije pol stoljeća.

[31] Uz francuski bi u toj konstelaciji trebalo još dodati tzv. romandski ili gornjoronski (krivo zvan obično franko-provansalskim, jer nije prijelaz od francuskoga prema provansalskomu, nego više prema retoromanskomu). To je sve, uostalom, problematika koju »neprosječni« romanisti znaju, pišu čak o njoj znanstvene rasprave, ali kad se obraćaju masovnijoj publici, onda im je ipak nekako »komotnije« govoriti o galoromanskoj i iberoromanskoj skupini.

nice razvile u jugoslavenskim književnostima stanovite zajedničke značajke, čak i vrlo važne, kojima se one osjetno razlikuju od ostalih slavenskih književnosti i od svih susjednih književnosti istoga perioda (što ne znači, naravno, da su se literature jugoslavenskih naroda razvijale u tom razdoblju u svemu usporedno[32]). To je istina, ali ona ne mijenja činjenice da se, prvo, radi o periodu dvadesetak puta kraćem od vremenske vertikale koja je započela s prenošenjem ćirilometodskoga nasljeđa iz Moravske na jug, i drugo, da je na toj vertikali moguće ustanoviti literarne pojave slovensko-hrvatske, slovensko-hrvatsko-srpske, hrvatsko-srpske, hrvatsko-srpsko-makedonske, hrvatsko-srpsko-makedonsko-bugarske, srpsko-makedonske, srpsko-makedonsko-bugarske i makedonsko-bugarske, ali nije moguće naći pojava slovensko-hrvatsko-srpsko-makedonskih.[33]

Što se tiče samih višenacionalnih (ili na nižem stupnju polietničkih) državnih zajednica, one kao cjeline mogu imati posve artificijelni karakter, ali mogu biti i takve da odgovaraju stanovitoj zajednici interesâ, da posjeduju stanovitu stvarnu zajedničku fizionomiju kulturnu, ekonomsku, geofizičku, civilizacionu, tradiciono-političku, čak i etničku kao SFRJ, i ČSSR, sve bez obzira da li se u kojoj od takvih zajednica javljaju ili ne javljaju hegemonističke, asimilatorne i sl. tendencije. Očito je npr. da Jugoslavija, SSSR, ili Indija, predstavljaju takve formacije, iako bi za jugoslavensku fizionomiju bilo ipak u načelu sretnije da je južnoslavenska, ili možda čak i šira. Mislim da ne bi bilo teško nabrajati niz argumenata u korist takve ocjene jugoslavenskoga, sovjetskog i indijskog prostora. No nešto je drugo sporno. Kad se radi o višenacionalnim zajednicama, često se zaboravlja kako one nemaju nekakva svog autonomnog vlastitoga smisla, kako je njihov smisao samo u tom da zadovolje određene interese jedinica koje ih sačinjavaju. Iz te »zaboravnosti« proistječe zabluda o obvezi da članovi takvih zajednica u svemu istupaju kao cjelina prema »izvanjskom svijetu«. Takva je obveza fikcija, ono što nije vezano po prirodi stvari, ne treba ni umjetno povezivati. Ako interesima nekih naroda odgovara zajedničko nastupanje npr. evropskim u monetarnim ili prometnim pitanjima, po čem ih to obavezuje da se zajedno pojavljuju u evropskim antologijama? Zar bi ih možda individualno predstavljanje u antologijama obvezivalo da u monetarnim i prometnim pitanjima nastupaju odvojeno iako imaju zajedničke interese? Koliko je poznato, monetarna zajednica ne obvezuje čak ni na financijsko stapanje interesâ, a to dvoje bi ipak bilo međusobno bliže i od literature podjednako daleko.

---

[32] Tako npr. nema hrvatskoga i slovenskog pandana srpskom nadrealizmu ili srpskoga pandana hrvatskomu i slovenskom ekspresionizmu. Ili npr. različita uloga i mjesto romana u hrvatskoj i srpskoj književnosti »između dva rata«.

[33] U lingvističkom pogledu južnoslavenska se jezična skupina dijeli u historijsko-poredbenoj gramatici na dvije podskupine: hrvatskosrpsko-slovensku i makedonsko-bugarsku. Nijedan iole ozbiljan jugoslavenski lingvist ne negira danas takve podjele južnoslavenskih dijasistema (poneki je možda samo prešućuje u nekabinetskim radovima). Podjednako bi neozbiljno bilo priključiti makedonski dijasistem hrvatskosrpskomu i slovenskomu kao i odricati njegovu samostalnost od bugarskoga (što pojedinci u Bugarskoj, na žalost, i čine, kompromitirajući se tako u svem znanstvenom svijetu; podrobnije o tom problemu pišem u raspravi »O makedonskoj jezičnoj problematici u svjetlu suvremene lingvistike«, *Naše teme*, Zagreb, XII/1968, br. 2, str. 233—239, makedonski prijevod »Za makedonskata jazikova problematika vo svetlinata na sovremenata lingvistika«, *Nova Makedonija*, Skopje, XXIV/1968, 14—19. IV, br. 7725—7730. proširena slovenska verzija »Za realne predstave in razumevanje etničnih in jezikovnih odnosov na slovanskem jugu (O makedonski jezikovni problematiki v luči sodobne lingvistike)«, *Sodobnost*, Ljubljana, XVI/1968, br. 10, str. 1010—1026).

KNJIŽEVNOST I NAROD

Branimir Donat

Uza sva zloguka proročanstva nacije se poput nekih fantastičnih kukaca iščahuruju iz svojih kukuljica, oslobađaju se različnih starateljstava i jarmova, pa veselo, gotovo optimistički, no ne i bez poteškoća, kroče u budućnost, gdje ih po mišljenju već spomenutih pesimističkih predskazivača navodno očekuje konačno ispunjenje tih mračnih proročanstava.

U oporbi svim takvim predskazivačima, nalazili se oni na desnici ili ljevici, na pozornici suvremene povijesti, javljaju se novi narodi, konstituiraju se nove državne zajednice, a tamo, odakle su nas etnografi izvještavali samo o nekim egzotičnim plemenima, pojavljuju se nove nacije. Otkrivamo kako gotovo iz ničega niču samorodne kulture. Spomenici materijalne i duhovne kulture izranjaju iz tmine nepoznatog i postaju prisutne u svijesti modernog svijeta i današnjeg čovjeka. Čak se i jezici pojavljuju u sve većem broju i ono što su lingvisti još prije nekoliko desetljeća smatrali dijalektima odjednom nam se poslije pomnog proučavanja kulture, književnosti, socijalne uloge otkriva kao živi i kompleksni jezik.

Afrika buja u nacionalnoj šarolikosti i neočekivanim erupcijama naroda koji izranjaju iz našeg neznanja i ulaze u svjetsku povijest, iako postoje snage koje pokušavaju spriječiti osvješćivanje naroda i njihovo osamostaljenje.

I tako dok je za jedne nacija petrefakt naslijeđen iz klasnih društvenih ustrojstava, dakle, dok je za njih nacija atavizam koji hvala bogu nestaje pa ga tamo, gdje je to odumiranje polaganije, treba odstraniti radikalnim kirurškim zahvatom, drugima je njihova nacija nešto najsvetije, to je blago — riječ njihove riječi i tijelo njihova tijela.

Zbivanja u Africi, Aziji, Europi, Amerikama, pokreti Baska, Katalanaca, Iraca, Valonaca, Slovaka, kult nacionalnog i nacije koji se javlja kod Ukrajinaca, Gruzinaca ne mimoilazi ni francuske Kanađane koji potvrđuju svoju nacionalnu pripadnost otmicama, bombama, ubojstvima. Sve su to djelatni protudokazi onim tvrdnjama o iščeznuću nacija koje u formi političkih doktrina i ideologija najčešće stižu iz sredina koje negiraju nacije i nacionalizam, ali promiču velikodržavnost i nadnacionalizam.

Potreba da se moderni čovjek koji je već zakoračio u svemir identificira s nekom grupom njemu bliskih ljudi, nekakvom kulturom u koju je ugrađen svojim bićem, da u nekom određenom prostoru traži i na

kraju otkriva izgubljeni dom odakle je potekao i tlo kojemu pripada — biva sve snažnija.

Svjedoci smo kako je nedavno jedna Biafra pala, nestala je preko noći sa zemljovida kao da nije nikada postojala ili kao da je njezino postojanje bilo uvjetovano samo tim zemljovidnim crtežom koji se pojavljivao na novinskim stranicama. Nisam povjesničar ni zemljopisac nego najobičniji promatrač dnevnih političkih zbivanja koje rotacije izbacuju na naslovne stranice, no duboko sam uvjeren da ta kao i mnoge druge krvavije ili manje krvave Biafre nije izrasla iz neke nemušte tlapnje. Postojale su legende, jezik, želja i potreba da se stekne sloboda. Postojao je narod ali nije imao državu, a oni koji su imali državu nisu htjeli priznati taj narod. Neki od hrvatskih političara ili književnika ilirskog pokreta napisao je da je narod bez države kao tijelo bez kosti, i baš motreći zbivanja u svijetu iz perspektive pripadnika jednog malog naroda, prisjećajući se svih suvremenih secesionističkih pokreta ponovo osjećam istinitost ove tvrdnje. Nije samo u slučaju Bijafre potreba čovjekova za slobodom bila nemoćna pred zahtjevima legalizma što ga propovijedaju jaki potpomažući svoje argumente ako je potrebno i oružjem.

Ne treba navoditi mnogo dokaza da je pisac u svojoj srži vječni secesionist. Istodobno je otpadnik i vjernik, hulnik i obožavatelj. Granice u kojima djeluje njegova riječ teško je odrediti, ali one nedvojbeno postoje i snaga te riječi ovisi o vezi s tlom iz kojeg izrasta čovjek. Ta nemoć ga ne smeta da se protivi granicama koje mu različiti politički sustavi nameću kao jedini prostor života i postojanja. Pisac je zagovornik i pravni zastupnik totalnog čovjeka koji *cjelovit* želi sudjelovati u *svemu*. Pisac se javlja u ulozi dioničara zbilje, one zbilje koja je uvijek opterećena različitim hipotekama. Kako steći pravo građanstva u svijetu, u općoj zajednici a ne izdati tlo iz kojeg je izrastao, jedna je od dilema pisca takozvanih malih naroda. Još jednom zaključimo da pisac živi od proturječja. Jedanput zagledan poput proroka u tamu i nesigurnost prošlosti traži u toj šumi otiske stopa svojih predaka, drugi puta se okreće prema budućnosti i na ekranu dalekih maglica očitava nove pothvate ljudskog duha koji se tek imaju zbiti. Kao arheolog isključivo čeprka po toj dostupnoj ali vrlo često nejasnoj prošlosti, uvjeren u mogućnost da na temelju nađene škropionice može rekonstruirati cijelu iščezlu katedralu. U ulozi vizionara on će na temelju postojeće katedrale predvidjeti izgled svemirske letjelice. Neprestano govorim »pisac« iako znam da postoje različite tradicije i kulturni krugovi. Govorim »pisac«, a mislim na pjesnika koji imaginira sve ono što mu je potrebno kako bi zaokružio svoju sliku svijeta.

Odvajkada su umjetnici iskazivali sve ono tajnovito i neprimjetno što raste poput nekog gomolja u njedrima zemlje. U traganju za izgubljenim i zametenim tragovima, uhodeći izvorišta svog bića pjesnik je uvijek smjerao krajnostima. Bio je razapet između tla i kozmosa. Zalutao bi u arhajsku prošlost i skitao se prostorima budućnosti. U predjelima arhajske svijesti zašao bi u šumu simbola, uljezao bi u legende, saživio se sa svjedočanstvima konkretnog, provjerio bi povijesno iskustvo i osjetio u svemu tome dio sebe, otkrio bi svoju pripadnost. Okrećući se budućnosti i ponekad zastrašujućim pretpostavkama *vrlog novog svijeta* otkrio je svu svoju ljudsku ništavnost, pa je u tom bestežinskom stanju počeo tražiti bratstvo u utopiji.

U takvoj stvaralački plodnoj dilemi *nacionalno* ili *kozmopolitsko* ni u jednom trenutku ne dolazi u pitanje čovjek i njegovo kulturno nasljeđe, jer ono je uvijek dvojako.

Sudbina naroda, trudovi i rađanje nacije koja će biti podlogom njegova povijesnog iskustva, prostor i vrijeme s kojima je egzistencijalno povezan postali su u XIX i XX stoljeću dominantni mitovi književnosti.

Naročito u književnostima malih naroda i u takozvanim malim književnostima *povijest* se javila u funkciji *mita*. Pri tom ne mislim na *povijesni roman* već na djela koja na različite načine oživljavaju ideju o narodu, o naciji, o pripadnosti nekoj posebnoj i samobitnoj kulturi.

Poznato je da književnost XX stoljeća posiže za mitološkim temama. Mit o Sizifu, Edipu, Elektri, Odiseju itd. nalazimo često kao okosnicu suvremenih književnih tvorevina. Skloni smo tvrdnji da se radi isključivo o književnim tvorevinama izraslim na arhetipskoj podlozi, ali pri tome zaboravljamo da u svim tim mitovima možemo naći rječita svjedočanstva ne samo o moralnim nego i političkim normama i doktrinama onog vremena koje su urasle u univerzalnu viziju ljudske sudbine. U njima se ne govori o puku kao takvom, već o narodu konkretne pripadnosti, ukotvljenom u konkretnom vremenu i prostoru. Na primjer svijet *Odiseje* nije samo svijet pjesničkog i mitologijskog očitovanja ljudske sudbine, to je također konkretan svijet jednog društva koji pred nama izrasta i kroz niz provjerljivih socioloških podataka. Ti su se podaci u tijeku vremena preobrazili u dio mita, oni su se transcendirali u argumente poučljive priče koja služi samo za to da bi se ljudska sudbina i smisao čovjekova sudjelovanja u povijesti učinili razumljivijima.

Svjedoci smo da i u naše vrijeme neki konkretni događaji poprimaju značenje simbola, funkciju arhetipova — jednostavnije rečeno — mitologiziraju se. Verdun, Staljingrad, Neretva itd. pomalo nama na očigled gube konkretne obrise i pretvaraju se u legendu, da bi se već slijedećim generacijama ukazivali kao mitovi.

U naše se vrijeme mnoge pojave mogu strukturalno proučavati. Nas ne zanimaju više pojedinačna značenja, nego načela po kojima nastaju i kako postaju socijalno djelatna. Svjesni smo činjenice da se u drugoj polovici XX stoljeća povijest uza sav napredak ostalih pomoćnih znanosti u jednom svom dijelu javlja u funkciji mita. Primjere ne treba tražiti suviše daleko. Nalaze se u našoj neposrednoj blizini. Uprkos onoj latinskoj »Inter arma silent Musae«, ratni romani ne žanju uspjehe samo zato što na stanovit način zadovoljavaju agresivni dio naše naravi, što nam omogućuju da bez opasnosti ipak sudjelujemo u opasnoj pustolovini, nego zbog toga što nas uvode u mit.

U XIX stoljeću, u vrijeme kada je povijesni roman sažimao ambicije i mogućnosti nacionalnih romantičnih preporoditeljskih pokreta, mit se javljao kao povijest. Ideju su lansirali književnici i filozofi, ostvarili su je političari. Prisjetimo se misli iz uvodnog dijela Hegelove *Filozofije povijesti* gdje se govori o apstraktnim određenjima prirode duha, o sredstvima koje duh upotrebljava da bi realizirao svoje ideje, te o razmatranju oblika koji je potpuna realizacija duha u bitku, dakle — države. Obnovimo li u sjećanju put transformacija koje su dovele do nastanka relativno moderne države, vidjet ćemo da su etape bile istovjetne. Poučljiva priča javlja se kao sredstvo ostvarenja svojih ideja. Na primjerima iz hrvatske povijesti i književnosti veza je u sklopu ovog primjera rječito potvrđena. Sjetimo se ideologije hrvatskih povijesnih romana nastalih uglavnom na državotvornoj doktrini Stranke prava. Istodobno prisjetimo se da su arbitri za nacionalnu povijest bili Tadija Smičiklas i Vjekoslav Klaić, a da se u tom razdoblju Hrvatska nalazila u fazi upravne i državotvorne dezintegracije. Mit o pripadnosti tlu, jeziku, narodnom biću trebalo je svim silama podržati. Ukratko, trebalo je naći kohezionu vezu

između pojedinih ideja i narodnih slojeva, ideju koja bi narod stopila u modernu naciju. Narod bez države, bez vlastite vojske, nesamostalnih financija otkrio je književnost, koja njemu nije bila samo lijepo pisanje, nego i nada življenja.

Književnost je kod malih naroda bila i ostala način stvaranja slobode i svijeta gdje se ta sloboda može realizirati. Kako u filozofiji svaka ideja ide do beskonačne opreke, tako je i ideja o nacionalnoj književnosti rodila ideju o kozmopolitskoj književnosti, koja se onog trenutka kada poprima težinu mita vraća u konkretnu prošlost u kojoj je sve razložno izraslo iz tla i jezika što ga posjeduje neki narod.

PLANETARNA ZAGONETKA

Vlado Gotovac

Mali narodi žele uvjeriti velike narode da su i oni nešto učinili za sudbinu čovjekovog svijeta. Oni dokazuju da sudjeluju u veličini čovjekovih djela. Mali narodi znaju da su mali, ali ustaju protiv nepravednih posljedica te činjenice: protiv ignoriranja svog značenja, protiv nasilja nad svojom sudbinom.

Ali: kako to da uopće postoje mali narodi? — Jer slabost — a mali narod je slabost — nitko ne želi, nitko za njom ne žudi! — Na to pitanje — možda skandalozno?! — može se dati bezbroj odgovora, a to znači da se radi o pojavi u najmanju ruku zagonetnoj, već zbog njene potpune nenaravnosti. Pogled na zemljopisnu kartu Hrvatske, na primjer, otkriva upravo čudesan oblik zemlje jednog malog naroda. Mi, naravno, raspolažemo objašnjenjima i za takve slučajeve: pričamo prošlost. A ona je osobito podatan materijal naše znanstvene imaginacije i njenih zakona. Prošlost je toliko poznata i zakonita samo zato, što je budućnost toliko nepoznata i neizvjesna! Jer tko ima sigurnu budućnost sve pretvara u anegdotu i bajku! On se ne brine za povijest!

Mali narodi, očito, ne žele nestati. Obratno! Oni dokazuju svoje značenje! oni inzistiraju na svojoj ulozi u čovjekovom svijetu. Hoće li oni zauvijek ostati mali narodi? — zauvijek, to znači dok narodi uopće postoje. Jer, sve pokazuje da se ne nadaju promjeni u kojoj bi postali veliki. A to im već veliki narodi ne bi ni dopustili. Sasvim sigurno! Nitko, dakle, ne očekuje povećavanje i zaoštravanje konkurencije: to jamče svi!

Mali narodi apeliraju, očigledno, na dobru volju arbitraže velikih naroda: u ime zajedničke istine i svoje tragedije! Kao da je nastupio tako sentimentalan trenutak na planeti, u kojem njihov apel djeluje razumno i opravdano; u kojem njihovi razlozi imaju snagu koja uvjerava i uvodi novu praksu. Ili je to samo privid iz raskoši, pod kojim traje uvijek isti raspored? — Ova skepsa nema osobitih razloga: ona jednostavno ne vidi zašto bi se ukinula, kad još ne zna odgovor na osnovno pitanje: kako su mali narodi uopće mogući?

Krv i genij (malog) hrvatskog naroda razbacani su gotovo po cijeloj planeti. Taj udio u njenoj sudbini izvršen je preko vojnih pohoda, ekonomske emigracije, izvoza mozgova. I ne može se odrediti ni njegov prostor, ni njegovo trajanje: već zato što je sudbina njegova anonimnog dijela potpuno nepoznata! To znači da su mali narodi, epohalno govoreći, pokrajine velikih događaja: U povijesti duha cinično se rastvaraju njihove granice, kao razaranje spremišta! Na kraju, veliki narodi svemu

daju svoje ime!... — Ali, to je samo opis banalne povijesne situacije, opis koji ništa ne objašnjava; ma koliko bili tužni prizori u njemu.

Mali narodi su zagonetna planetarna činjenica. Jer oni čine sve što i veliki narodi. I ne žive ni mirnije, ni zabavnije. Oni su provincijalni, što znači da sve svode na svoju mjeru, i tako kasne... Ali ne postoji ni provincijalno nebo, ni provincijalan pejzaž. Mali narodi, dakle, ne gledaju u pravom smjeru! Oni su preživjele žrtve jedne pogreške, koja nije slučaj: jer se — za slučaj — odviše ponavljala! Fatalne pogreške! To znači pogreške koja je dio sudbine čovjekovog svijeta: planetarne pogreške! Njih povijest može opisati, ali ne može opravdati: sve dok je njen smisao u Jedinstvu i Identitetu!

Za sudbinu malih naroda može se pobrinuti samo preko onoga, što ne ovisi o sudbini velikih naroda: samo preko pravog smjera njihovog pogleda! a to znači preko vječnosti. Oni se moraju nasloniti na prag svog nebeskog i svog zemaljskog vidika; nasloniti s glasovima drugih mogućnosti kao opomenama: da nema jedinog mjesta za sve, ali da svaki ima svoje jedino mjesto!

Taj savjet pojedinac lako prima, jer povijest s njim samo posredno računa — i onda kad se tvrdi da je on sačinja. Male narode ona zbunjuje odgovornošću, koja djeluje ironično: pozivajući ih, kao narode, na djelovanje, ona ih, stvarno, poziva u pratnju velikima; a na sudištu u glasače koji vrijede jedino slažući se s velikima! Mali narodi gube svoju vječnost trudeći se oko osporavanja ironije povijesti. A onaj tko gubi vječnost gubi i povijest!

Mali narodi nastaju gubitkom vječnosti kao osnove vlastite povijesti. Jer Grci nisu mali narod! prema Perzijancima, na primjer. Oni su narod bez provincije, a to znači narod u kojem se preko svođenja ništa ne događa: uvijek je i svugdje ista cjelina! Tek povijest širi mrtve prostore!

Mali narodi nastaju kad moć zamijeni bajku. Oni su zato uvijek konzervativni i moralisti; ili pustolovi koji drugima ostavljaju sve svoje plodove. Velike narode okuplja mediokritetstvo: snaga materije! Oni nastaju iz razumne, trijezne i produktivne prosječnosti. A mali narodi su pogreška sanjarenja! koja se onda ispašta oponašanjem ili ulaženjem u pratnju moći. Jer oni postoje samo u svijetu odanom povijesti, što znači kauzalizmu i finalizmu. Zato je svaka filozofija povijesti, svaka ideologija prema njima neprijateljski raspoložena: oni svojim postojanjem unose nejasno, stvaraju neobjašnjivo šarenilo, izazivaju nered — iritantan, iako marginalan. A sve govori da bi morali nestati: svi zakoni!

Suvremena pojava malih naroda na planetarnoj sceni, sa samosviješću i odlučnošću povijesnih čimbenika, zaprepašćuje: to je najdublji paradoks progresa! Oni zahtijevaju sve prerogative naroda, vraćajući u sudbinu planete ravnotežu dijelova jednakih cjelini. Ali, njihov je nastup još uvijek nastup iz pratnje: s materijalnom produktivnošću u središtu. I zato svoj zahtjev postavljaju kao interes velikih! što je također novost: umjesto porobljavanja nastupa plodna integracija.

Ni ovaj opis ne pruža nikakvo objašnjenje. Zastupajući pred zagonetkom malih naroda njihov povratak vječnosti, njihov pogled u pravom smjeru, ja polazim od svog uvjerenja da jedino pluralizam — i sve što on pruža — može dati i održati spasonosne planetarne perspektive, što za male narode znači postizanje istinske uloge u sudbini svijeta. Istinske uloge, a ne tek dara dobivenog apelima, dara jedne podsmješljive raskoši bogate moći, koja u svakom trenutku može promijeniti smjer svoje igre prema likvidaciji!...

Zagonetka malih naroda je zagonetka planetarnog šarenila. I sve je u tome kakva je njegova sudbina, kakve su njegove perspektive!

Ja se pouzdajem u krajnju sudbinu pluralističkih perspektiva. A svako pouzdanje ima nešto od sna; svako pouzdanje ima nešto od bajke; svako pouzdanje ima nešto od proročke samovoljnosti! To se dogodilo i ovim riječima...

POST SCRIPTUM

1.

Ova sanjarija (s lakom ironijom, također!), potpuno suprotna bespomoćnom apelu i njegovoj sumornoj ozbiljnosti, samo koristi slobodu neizvjesnog i nepoznatog: ona je za polet što ga omogućuje (još uvijek) nedostupno! ona je poziv da se radi i kad nam nedostaju povijesni dokazi, a sadašnjost je vrela! To nije sanjarenje na mjestu drugih moći: to je drevna potreba kojom se oduvijek podizala duga nad neispitanim prostorom, duga cjeline! I gradeći je, ovaj esej može postati bajka!

2.

Sve što je ovdje rečeno bez dokaza nije tek sačinila fantazija; ili odviše smiona dedukcija. To mali narodi, suđeni po Hrvatskoj, pružaju plodni raspust mom šamanskom esejizmu!

UNIVERZALNOST KAO SUDBINA I NJEZINE OBMANE

Ante Stamać

S neskrivenim se optimizmom danas često govori o integriranju kultura, o obvezatnom međudjelovanju kulturnih i civilizatornih poticaja, o maglenoj budućnosti kao zalogu jedne univerzalne i po tome, samo po tome, sretne ljudske zajednice. Takav se optimizam rado poziva na brojne oblike međunarodne suradnje i masovnog komuniciranja, pa te oblike — najčešće lišene prava sadržaja — već unaprijed izjednačuje s apstraktnim idealom u kojemu će jamačno biti ukinute granice među ljudima, narodima, državama; u kojemu će Jedno vrijediti za Sve, a ono dezintegrirajuće, ono razdvajajuće bit će osuđeno na propast, noseći za sobom u grob neminovnu i zasluženu moralnu kaznu Povijesti. Ne lučeći granice između *kulturnog standarda* i *standarda civilizacijskog*, optimizam naše imperijalno-planetarne epohe u svojim predviđanjima i planiranjima misli odviše površno i loše, ne zastajući odviše dugo kod nekih od najstarijih pitanja: A kako uopće stoji s čovjekom, s njegovom individualnošću i narodnošću, s njegovim zavičajem?

Možda bi bilo dobro prisjetiti se pascalovski dubokih riječi što ih je Neil Armstrong, stupajući na Mjesec, uputio »svima onima koji slušaju, bilo gdje na Zemlji«, sugerirajući im »... da za trenutak zastanu i da svatko na svoj način razmisli o događajima ...«. Bio je to prvi glas jednog čovjeka koji je u zbilji doživio *sam praktički rezultat* najvećih političkih, ekonomskih i znanstvenih integracionih procesa. Ali njegov je glas bio i odveć uznemirujući a da bi ga se moglo prečuti, i, s druge strane, odveć ljudski a da i »sve one koji slušaju« ne bi vratio zbilji čovjeka samog, sa svime što on živi. A to što živi, čovjek ne može i ne smije, radi sebe sama, živjeti *sub specie aeternitatis*.

Moguća otvorenost njegove egzistencije, njegov *krik pred sudbinom* (Camus), dovodi ga do pitanja o kulturi kao do pitanja njegova duhovnog opstanka. Gdje tog pitanja nema, suvremeni se čovjek sve više prepušta silama reifikacije u svakodnevnome, zaboravu svoje duhovne cjeline. U tamnu prostoru zatvorenoga planiranog svijeta — u mraku kojega se gube davne riječi istine — čovjek današnjice sve većma zaboravlja snagu onih pitanja, koja ga najsilnije suočuju s njegovom vlastitom duhovnom ne-zbiljom. On se sve više pretvara u pukog receptora lažnih obećanja: povijesti, planirane ljudske zajednice, stvari samih.

Neka mi stoga bude dopušteno problematiku ovih Razgovora* za trenutak uputiti historijskom aspektu pitanja o kulturi; i to onom dijelu

* Odnosi se na IV zagrebačke književne razgovore, održane od 18. do 21. studenoga 1970, na kojima je ovaj tekst prvi put pročitan.

njezina historijskog puta, koji bismo mogli nazvati silaznom linijom kulture. Taj »silazni« dio puta na kojemu se realizira neka kultura, svoju snagu više ne crpi iz gradnje, gajenja, obrađivanja, njegovanja, tj. iz izvornog značenja riječi *colere*, nego iz sjećanja, iz davnog izvora, iz traženja duhovne domovine. On više nije *konstrukcija* duha već njegova *re-konstrukcija*, u historijskom vremenu u kojemu se sve težnje čovjekove pomamno stječu u stvarnost stvari, u puko sticanje.

Međutim, želio bih još više ograničiti temu. Silazno razdoblje neke kulture, njezina dekadencija, zbiva se naime na dva načina: Ili kultura, prezrela od svoje punoće, sama od sebe nestaje u vlastitoj iscrpljenosti, ili pak ona u punoj svježini svoga cvata biva zadržana, potisnuta i na kraju ugušena poticajima koji kulturnom stvaralaštvu nimalo ne pogoduju. Našem je polaznom stanovištu drugi slučaj, dakako, zanimljiviji: obzor zrele kulture, nasilno ugušene, snažnije dramatizira pitanje o egzistenciji. Taj se obzor u ovom slučaju mrači silama koje, tako se čini, i odveć smiono pozivaju povijest za suca, svjedoka, i izvršitelja presude.

Razvoj neke kulture, njezin prirodni rast, u povijesti se prekidao to drastičnije, što su sredstva prekidanja bila perfidnija: Sve se više štedjelo golim životima, ali se zato sve više punilo kućne tamnice. Sve se više dopuštalo da cvate blagostanje, ali se zato sve više zabranjivalo jeziku da progovori svojim izvornim riječima. Sve se više udjeljivao kruh i priređivale igre, ali se zato sve više spaljivalo knjige. Povećavao se broj nagrađenih od novih poredaka, ali se zato smanjivao broj slobodnih glasača, odnosno njihov je izbor bivao sve ograničeniji. Ukratko: kulturu se gušilo kao u željeznu oklopu, koji je iznutra bio podstavljen najmekšim pamukom.

Današnja manipulacija kulturom — kulturom druge skupine, klase, naroda — tako je samo posljednji stadij jednog historijskog procesa, koji bismo distinktno mogli oslikati u njegove tri izrazito profilirane faze: 1) *barbarsko razaranje*, 2) *imperijalno osvajanje*, i 3) *totalitarističko gušenje*.

1) Bitkom kod Heroneje 338. godine prije Krista Filip Makedonski na drastičan je način pokorio kulturu grčkog *polisa*, ali je na tlu Helade poslije krvavih Aleksandrovih osvajanja nikla i razvila se nova sredozemna kultura, da bi nakon bujna i bogata cvata preživjela u kasnijem Rimskom Imperiju i nastavila se u kršćanskoj univerzalističkoj misli. I Horacijeve riječi iz II knjige Epistola: »Graecia capta ferum victorem cepit et artes intulit agresti Latio«, te riječi nisu bila podsmješljiva ili kavalirska utjeha pobijeđenome, već su izražavale osvajačevo prihvaćanje tuđega dara i istodobno priznanje punog života pobijeđenome. Estetski duh kasnije Grčke tek je nakon dugog vremena ugušio Bizant, svojim odveć strogim institucionalizmom.

Isto tako, kada su se istočni narodi, takozvani barbari, što nasilno a što mirno naseljavali u Zapadnom Rimskom Carstvu te rušenjem ili preoblikovanjem mijenjali *urbes*, oni su vrlo brzo i bez većih opiranja prignuli glave pod znakom križa, da bi kasnije prema zakonima toga znaka stvorili nekoliko najvrednijih stoljeća evropskog čovjeka, stoljeća srednjega vijeka.

2) Novovjeka kolonizacija sama je po sebi na najdirektniji način zatirala ili posve zatomljivala stare kulture a nove dovodila na njihovo mjesto; taj je zator ponajčešće bio praćen najstrahovitijim političkim pritiskom. Bio je to izraz europocentrizma i njegova subjektivnog izraza u *homo faberu*.

Europejci su u osvojenim zemljama postupali dvojako: krvavo su istrebljivali autohtono, domaće, nacionalno, a donosili su presađenu kulturu, strânu osvojenu pûku; donosili su kulturu prividno univerzalističku, no ona je u biti bila obojena nekom imperijalnom *couleur local* iz one nacionalne i geografske sredine iz koje bijaše prenesena. Otkrivači novih zemalja i obzora — tako su sebe nazivali brojni kolonizatori i teroristi — tuđim su kulturama najčešće otkrivali puko bezakonje, nekulturu, bijeg od duha.

Ovakav model nametanja kulture javlja se i danas u svakom posebnom slučaju nacionalnog porobljavanja, i prilično je lako utvrditi — često prepoznati i na vlastitoj koži — kako od španjolskih pohoda na Inke i Azteke pa sve do »smirivanja« Bijafre osvajač nameće svoj jezik, svoje običaje, zakone, religiju, umjetnost, uopće sve što mu pomaže da u narodu koji kolonizira — pa makar i u ime velikih »povijesnih« ideja — uguši same klice nacionalne opstojnosti.

3) I dok je u slučaju nepravedna vojničkog porobljavanja tuđeg naroda stvar jasna i lako saglediva, kulturno opustošenje što ga šire totalitarne države i suvremene strahovlade na prvi je pogled prilično teško razotkriti; u teoriji je ono uvijek u pravu, jer mu apstraktna općenitost daje privid nepostojanja ikakvih obzora; u praksi se, međutim, tim očitije pokazuje njegova strahovita razorna moć, pogotovu naiđe li na sredinu kojoj je univerzalizam osnova života i duhovna projekcija.

»Poraz fašizma i nacionalsocijalizma — tako veli Marcuse u epilogu knjige 'Um i revolucija' — nije zaustavio tendenciju prema totalitarizmu. Sloboda je u odstupanju — na području mišljenja, kao i na području društva.« Suvremeni totalitarizmi — a pri tom ne mislimo samo na teoriju i praksu današnjih »super-sila« — sve više manipuliraju idejom univerzalnosti, poimajući je u pravilu u njezinu pervertiranu obliku: kao brisanje vlastitih poriva na mjestu na kojemu se javlja, i kao »uklapanje« u mašineriju totalne vizije, uklapanje svega što je individualno i osebujno, ne dopuštajući tome individualnome i osebujnome da za sebe izabere i izbori model egzistencije koji mu iz duha i karaktera vlastitoga svijeta najviše odgovara.

Upravo na tom mjestu manipulacija zadobiva svoje najsloženije oblike. Za skrivene osvajačke svrhe iskorištava se i sam duh neke kulture, ne samo njezine vanjske pojave. Poništavajući razliku između dva smjera interakcije: jednoga koji teži uklapanju u apstraktnu općenitost, i drugoga koji suprotnim putem želi svijet prizvati u pojedinačno, suvremeni totalitarizmi vrše svoj najmračniji posao. Neke od današnjih kultura, koje u sebi imanentno nose najjače izraženu otvorenost širim horizontima mišljenja i djelovanja, doživljuju najveći stupanj obespravljenja i ništenja *upravo zato, jer se njihovi izvorni poticaji najlakše okreću protiv njih samih.* Pa kao što je nacionalsocijalizam svojedobno eksploatirao filozofije života i socijaldemokratsku društvenu teoriju; i kao što je fašizam iskoristio futurističku ekstazu prema novoj, strojevnoj civilizaciji; tako i današnji totalitarni režimi eksploatiraju misao proleterskog internacionalizma odnosno slobodne ekonomske djelatnosti odnosno bratske zajednice naroda odnosno kršćanske sveobuhvatnosti, preobraćajući upravo te ideje — nerijetko u groznu nasilju — u njihovu vlastitu suprotnost. Otvorenost neke kulture postaje tako naivna samoobmana na putu prema vlastitu nestajanju. Subjekt manipulacije, kao i uvijek, ubrzo se pokazuje u svoj jasnoći kao skupina ljudi na vlasti, kao propulzivna

socijalna grupacija, kao povlaštena nacija ili kao golem birokratski aparat.

Kada bismo se vratili početku izlaganja, mogli bismo kazati da naivni futurološki optimizam s obzirom na univerzalnost ne želi vidjeti svijet i pojedinačni ljudski život u jednom procesu, u kojemu nijedan stupanj ne smije biti upotrebljen protiv njegovih istinskih nosilaca. *Univerzalnost jest sudbina suvremena čovjeka, ali ne i njegova negacija.* A nju, na žalost, doživljujemo iz dana u dan, sve više i više, na svakom mjestu, i zadaća je svakog autentičnog *krika kulture* da je pravodobno zna prepoznati.

KULTURNA INTEGRACIJA I MALI NARODI U POVIJESTI

Franjo Tuđman

Kulturna je integracija imala, nedvojbeno, golemo značenje u povijesti ljudskoj, od njezinih prapočetaka pa do ovoga našeg svemirskog doba. Unatoč tome što se njezin krajnji cilj — uljuđeno čovječanstvo — i onda kad se pričinjao dokučivim, opetovano udaljavao u neizvjesnost na kobnim raskršćima povijesnih drumova, kulturna integracija ostajaše trajno velebnim idealom duhovnih stvaralaca sviju vremena. A što se i danas na nju podjednako pozivaju, kako oni što bi htjeli posvemašnju integraciju pod svojom dominacijom, tako i oni što pritisnuti morom velikih izgubiše samopouzdanje pa se utječu idealu koji će im osigurati dostojanstvo jednakopravnih, ili pak oni što su po naravi svoga bića vječiti sanjalice ili što u težnji za višim satkaše iluziju opravdanja svog bijega iz surove zbilje, ta činjenica govori ne samo to da svaka povijesna epoha, pa i svaki naraštaj mora na svoj način proživjeti dosadašnju povijest, nego i to da čovjeku ne preostaje drugo no da se usprkos svemu iskustvu ponovno i ponovno zauzima za iste ili slične ciljeve, da bi osigurao svoj opstanak na ovozemaljskom tlu i mogućnost da snatri među zvijezdama.

Pitanje kulturne integracije i malih naroda jedno je od najzakučastijih intelektualnih pitanja; u njemu se stječu mnogi problemi prošle povijesti i suvremena svijeta, dozivajući bezbroj pojava i zaključaka u beskraju protuslovnih posljedaka iz međusobna djelovanja poznatih uzroka i nedokučivih nepoznanica.

Slično kao i u drugim slučajevima, kad je riječ o ljudskim pojavama i o sudbi naroda, naša se predviđanja mogu osloniti jedino na povijesne usporedbe i na vlastite prosudbe suvremene zbilje.

Kulturna je integracija gotovo uvijek prethodila svakoj drugoj, političkoj, ekonomskoj i tehničkoj, integraciji, težeći kozmopolitizmu, a dostižući koliko viši stupanj svjetskog poretka toliko i jačanje njegovih sastavnih ili neobuhvaćenih dijelova u samostalne elemente, samosvojne teritorijalne, etničke i državne, nacionalne ili višenacionalne, zajednice, pa je i problem integracije i malih naroda bio prisutan, razumije se na različite načine, tečajem cijele povijesti.

Analitička helenska kultura, razvivši grčke gradove, bijaše osnovom za integraciju grčkih državica, a njezino imperijalno širenje dovelo je doduše do stapanja grčke i orijentalne (aleksandrijske) kulture, ali i do njezina pada baš u htijenju da postane svjetskom civilizacijom prostiranjem svoje vlasti nad stranim »barbarima«, bez obzira što je Aleksandar

Veliki u provedbi panhelenističke ideje napustio isključive rasno-nacionalne poglede Platona i svog učitelja Aristotela pa je, odbacujući oštru diobu između Grka i barbara, zamišljao svoj svjetski poredak ne na krvno-rasnim vezama nego na zajednici kulture i civilizacije, čime je zapravo bilo pripremljeno tlo za novu univerzalističku filozofiju stoičke i dr. škola.

Helenska kultura sjedinjena s rimskim upravnim umijećem bijaše osnovom uzdizanja grada Rima do Rimskog imperija, ali ni integracija nove rimske civilizacije s kršćanstvom nije spriječila rasulo rimskog »svjetskog« carstva, dotada najuniverzalnijeg i najuređenijeg svjetskog poretka, a dezintegracione promjene što su tada nastale udariše trajan pečat poznijim europskim zbivanjima.

Univerzalistička kršćanska civilizacija, nastala integracijom helensko-rimske kulture sa židovskim mesijanstvom (prethodno također oslobođenim od izraelske rasne isključivosti), bila je podlogom stvaranja novog Rimskog carstva, kao sredstva vjerskog univerzalizma, što je težio i potpunom ovozemaljskom ujedinjenju čovječanstva. Međutim, u sklopu tog srednjovjekovnog univerzalizma, što je u službi svoje ideologije silom organizacije i idejnog i materijalnog monopola dugo držao gotovo cjelokupno kulturno-duhovno stvaralaštvo, nastaje najprije sukob između svjetovne i crkvene (papske) vlasti, a potom i između različitih političkih, kulturno-etničkih ili geografsko-ekonomskih središta.

Srednjovjekovnom kršćanskom kozmopolitizmu pošlo je za rukom u velikoj mjeri internacionalizirati i kulturu putem katoličke crkve (i to samo na Zapadu a ne i na Istoku) i velikim dijelom plemstvo, ali ta kulturno-politička integracija, iako provođena na podlozi zajedničkih interesa feudalne klase i premda je bila poticana uporabom latinskog koji je bio zajedničkim jezikom ne samo intelektualne nego i cijele obrazovane Europe, — internacionalizirala je (što je sa stajališta malih naroda kakav bijaše i hrvatski narod značilo — odnarodila) samo višu crkvenu hijerarhiju u službi rimskog vjerskog kozmopolitizma, te višu aristokraciju, obično u službi središta strane dominacije i političke i ekonomske moći kakvi su u odnosu na Hrvatsku bili Beč i Pešta, a isto tako i dio intelektualne elite koja nije imala drugog izbora, osobito na znanstvenom području, ili kojoj u kulturi bijahu preuski okviri jadnog malog naroda pa je tražila izlaz u europskoj kulturnoj zajednici. Ali i tada, u sklopu istih kulturno-političkih okolnosti, znatniji dio svećenstva i plemstva ostaje vezan uz svoj puk, a nastupanjem na europsku pozornicu »trećeg staleža«, građanske klase, u doba renesanse i humanizma, iako pod zastavama obnove antičke grčke i rimske kulture, počelo je rastrojstvo univerzalne feudalno-crkvene ideologije i oblikovanje nacionalnih kulturnih i političkih tvorbi.

U gospodarskom životu, *merkantilizam* (15—17. st.) lomi ekonomski partikularizam s feudalnim ograničenjima lokalnih tržišta, koji nije smetao ideologiji crkvenog pa ni humanističkog univerzalizma, ali je postao zapreka razvitku proizvodnih sila. Merkantilizam dovodi, doduše, do jačanja moći države koju personificira vladar-monarh, a procvat i brže strujanje umjetnosti i znanosti dovodi do prosvjetiteljstva 18. stoljeća koje je sa svojim kozmopolitskim enciklopedizmom pridonijelo završnom sjaju odživjela sustava, što se više nije mogao spasiti ni prosvijećenim apsolutizmom vladara kakvi su bili Friedrich II, Katarina II, Josip II pa čak i Luj XVI, u doba kad europski dvorovi bijahu ne samo darežljivi pokrovitelji umjetnosti nego i posijela filozofskih raspravljanja. U tom »prosvijećenom« ili »filozofskom« stoljeću koje bismo s istim pravom mogli

nazvati »ratnim« stoljećem (veliki sjeverni rat 1700—1721; rat za španjolsko nasljeđe 1702—1713; rat za poljsko nasljeđe 1733—1735; rat za austrijsko nasljeđe 1740—1748; Stuartova invazija uz francusku potporu Engleske 1745—1746; ratovi u kolonijama od Indije do Amerike, borba za supremaciju između Francuske i Engleske i promjena ravnoteže u Europi za vrijeme »nemirnog mira« 1748—1756; sedmogodišnji rat 1756—1763. i mir u Parizu 1763; rusko-turski rat 1768—1774; američki rat za nezavisnost 1776; druga podjela Poljske 1793; francuska revolucija i francuski revolucionarni ratovi), u takvom znači prosvijećeno-filozofsko-ratnom stoljeću izgrađena je ideologija novog građanskog društva, na temelju filozofije *zdrava razuma* i novih društvenih potreba, koja između engleske i francuske revolucije nad ratnim zgarištima potpuno ovladava europskim duhom, ali unatoč tome što se veliki umovi enciklopedista i filozofa zauzimaju za univerzalno čovječanstvo rezultat je ipak bio pobjeda duha francuske kulture koji je rimsko-latinsku Europu pretvorio pretežito u francusku Europu, ali uz koji se uzdižu u svom kulturnom krugu njemački i engleski duh, dok će se ruska kulturna sfera, koju jedva i ubrajaju u europsku, razvijati zasebno ali pod gotovo podjednakim utjecajem njemačkog i francuskog duha. Kulture pak onih naroda što su se nalazili u »međuzonama« bit će pod jačim utjecajem središta pojedinog kulturnog kruga.

Pokušavši da integrira Europu pod vrhovništvom Francuske, krčeći mačem put slobodnom tržištu industrijske buržoazije, Napoleon je još pod užarenim »svetim« geslom velike francuske revolucije *Liberté-Fraternité-Égalité* ubrzo postao ne samo rušitelj starog (feudalnog) europskog poretka nego i prvi suvremeni europski osvajač i diktator koji je izazvao protiv sebe općenarodni otpor gotovo svih europskih zemalja. Tako se velike ideje francuske revolucije o općeljudskoj *slobodi, bratstvu* i *jednakosti,* s kojima je građansko društvo objavilo puku svoj program kulturne integracije, političkog demokratizma i ekonomskog liberalizma *(laissez faire)* u nacionalnom i u svjetskim razmjerima, — razotkriše kao krinka za vučji nastup novih imperijalističkih sila za prekrajanje kolonijalnih i inih osvajanja izvora sirovina i tržišta, potaknuvši u isto doba u Europi kulturno-političke pokrete za nacionalnu integraciju i za oslobođenje pojedinih naroda iz svih oblika podređenosti i ovisnosti.

Ne može biti nikakve dvojbe da je baš kulturna integracija, u prvom redu, dovela do filozofsko-političke misli 19. stoljeća koja je svestrano utemeljila ideje individualizma i demokracije, što ne htjedoše priznati nikakvih granica općim slobodama na putu oživotvorenja univerzalnog, svjetskog poretka, — a rezultat tih ideja bijaše: nacionalizam s težnjom ujedinjavanja svih kulturnih, političkih i ekonomskih sila s ciljem stvaranja nacionalnog jedinstva i konstituiranja naroda u nacionalne države, te udruživanja regionalnih gospodarstava u jedinstvene nacionalne ekonomije. Tako je prosvjetiteljski kozmopolitizam 18. stoljeća bio zamijenjen nacionalnim romantizmom 19. stoljeća.

Pokušaj ekonomsko-politički najmoćnijih i — ne zaboravimo — kulturno najrazvijenijih i najkozmopolitskijih središta, da objedine mnoštvo nacionalnih ekonomija i država u jedinstven svjetski ekonomski i politički poredak, svršio je krahom međuimperijalističkog nadmetanja ali je na kraju prvog svjetskog rata imao za posljedicu pobjedu na europskom tlu demokratskog načela o pravu naroda na samoodređenje. Na taj se način u doba industrijske revolucije i dotada najveće kulturno-tehničke integracije Europe i svijeta neprestano povećavao broj samostalnih i nezavisnih država, kojih je u Europi godine 1871, poslije ujedinjenja

Njemačke i Italije, bilo svega četrnaest, godine 1914 — dvadeset, a 1924. već dvadeset i šest. Budući da se načelo samoodređenja naroda provodilo ne samo u sklopu imperijalističkog krojenja versailleskog poretka u Europi nego i pod utjecajem integralističkih, osobito kulturnih, iluzija to su uzroci koji su doveli do rastrojstva višenarodne Austro-Ugarske, koju su mnogi smatrali osnovom buduće još šire europske zajednice, djelovali gotovo na isti način i na rastrojstvo njezinih višenarodnih nasljednica Jugoslavije i Čeho-Slovačke, na početku drugog svjetskog rata, u kojima je doživio slom kako politički unitarizam tako i kulturni integralizam, što su uostalom kao uvijek išli ruku pod ruku.

S obzirom na to da je cio sustav buržoaske demokracije i nacionalnih država građanskog društva počivao na pravu privatnog vlasništva, koje je bilo temeljnom pretpostavkom za individualnu porabu političkih prava i kulturnih vrednota u nacionalnoj državi, Marx je u svojoj teoriji socijalizma — u tom smislu — mogao ustvrditi da radnici nemaju domovine, vidjevši u ujedinjenju proletarijata sviju zemalja, te u posvemašnjoj socijalizaciji i internacionalizaciji kulture i ekonomike preduvjet za pobjedu besklasnog socijalističkog društva u svijetu. Povijest je, međutim, i ovaj puta imala svoju logiku, iznevjerivši, tko zna po koji put, one što mišljahu da su napokon pronašli zlatni ključ vrhunske ljudske mudrosti po kojoj se društveni razvitak odsada imao nužno kretati po odrednicama do kraja domišljenih teoretskih zakona socijalističke integracije: paradoksalno osebujan obrat povijesnih zbivanja donio je socijalizaciju kulture i cjelokupnog života nacija i država na strukturi građanskog društva, a s prvom pobjedom proleterske revolucije i s početkom oživotvorenja socijalističkih ideala na šestini zemaljske kugle počela je nacionalizacija internacionalnog radničkog pokreta, i to podjednako zbog međunarodnih okolnosti u velikodržavnom, imperijalnom smislu. Igra iznenađenja povijesnih integracionih kretanja nije, dakako, stala na tome. Dapače. Pošto je u najvećem ratnom razračunavanju u dosadanjoj povijesti, u drugoj svjetskoj vojni, skršen pokušaj Hitlera da pod nacional-socijalističkom ideologijom podvrgne svijet pangermanskoj misiji, bijaše slomljen i svjetski kolonijalni sistem te je velik broj u povijesti dotada nepoznatih naroda stekao nacionalnu suverenost pod zastavama velikih ideja o socijalističkom ili o slobodnom svijetu u ime kojih je, nad pradomovinom tih ideja — Europom, u isto doba, izvršena ideološka razudba, jednaka srednjovjekovnom vjerskom podvajanju, a pod okriljem ideoloških programa za svjetsku kulturnu i društvenu integraciju usred Europe podižu se kineski zidovi i uspostavljaju odnošaji međuzavisnosti i podređenosti za koje mnogi s puno razloga tvrde da su bili zamislivi samo u početnom razdoblju imperijalističkog ujedinjavanja svijeta.

Preostaje nam da taj povijesni presjek zaokružimo pogledom na sadanje prilike: Danas kad je svijet kulturno i znanstveno, ekonomski i tehnički gotovo posve integriran, kad je čovjekov um razvio takve sile s kojima je krenuo u susret nepoznatim civilizacijama na drugim planetama, kad mòra nuklearnog samouništenja opominje zdrav razum da to ne bi bila prva civilizacija što bi nestala pod ruševinama ljudskog bezumlja, ali da ni jedna (nama poznata) nije dovodila u pogibelj sam opstanak života na toj planeti, — u takvim se okolnostima nuklearne, neoimperijalističke svjetske velesile još uvijek zloslutno nadmeću kako bi integrirale svijet pod svojim žezlom, na podlozi svojih idejno-kulturnih nazora i mjerila, igrajući se himbeno sa sudbom i kulture i pojedinih naroda i cijela čovječanstva.

Tu smo, dakle, s kulturnom integracijom, ili s povijesnim poukama o njezinoj moći da razložno, djelotvorno i svrhovito utječe na čovjekovu kob i na položaj malih naroda u povijesnim zbivanjama.

Ali, budući da za nas nema druge povijesti osim te naše ljudske, i s obzirom na to da razum pojedina čovjeka i mala naroda nema drugog izbora nego da živi u takvu svijetu kakav on jest, i kako mu u tome ipak najpouzdaniji oslonac pružaju idejne i materijalne stečevine kulture — preostaje nam da se opredijelimo prema društvenoj zbilji sa spoznajom da se ona oblikuje djelatnošću ljudskog duha i sila što ih tvori svojom voljom, sa sviješću da se sudbina malih naroda kuje i rastače u okolnostima uzajamnog djelovanja mnogih protuslovnih sila i različitih čimbenika, od kojih je kulturna integracija, kao izraz najplemenitijih čovjekovih težnja i htijenja, ipak jedan od najdjelotvornijih.

Uzeta apstraktno, u svom pojedinačnom i sveukupnom očitovanju, kultura je, ne zadovoljavajući se nikad s postojećim svijetom, težila uvijek da stvara bolju budućnost, da premosti ponore i granice, kontinentalne razdaljine i ideološke raskole, da gradi duhovne mostove radi ujedinjenja svih ljudi i naroda različitih rasa i civilizacija. U svim vremenima neimari duha otvarali su nove horizonte, novi kulturni pokreti težili su humanijoj zajednici čovječanstva, svi naraštaji davaše svoj prilog integraciji kulture i internacionali duha, ali materijalizacija tih ideja silom velikih pretvarala se gotovo zakonito u svoju suprotnost. Pojedini, za svoje doba kulturno razvijeniji, veliki narodi davali su pečate svjetskoj civilizaciji određenih povijesnih razdoblja, ali nijedan velik narod, nijedna velika imperijalna sila, pače nijedna civilizacija nije završila svjetsku integraciju ni kulturnu, ni političku, ni gospodarsku, a položaj i povijesna sudbina malih naroda bijahu to tragičniji što su više bili izvrgnuti integracionim duhovnim i materijalnim prisilama, ili pak što su se više sami predavali iluzijama o mogućnosti takva stapanja koje bi na jednakopravnoj osnovi, razložitom prijetvorbom protimba i razlika u međusobno razumijevanje dovelo do nove zajedničke kulture na višem stupnju, a time i do općeg sklada.

Svi veliki imperiji i sve višenarodne državne tvorbe padahu prije ili kasnije u svojim integralističkim nastojanjima — bez obzira na to kakvim sve nadnacionalnim ideologijama ovjekovječivahu čak i tobožnju svoju svjetsku misiju — baš zato što nisu pružali ni kulturne ni sve druge pretpostavke za skladni razvitak svih naroda što su ih okupili ili držali silom oružja ili pomoću materijalno-tehničke nadmoći. Povijest dosada i nije zabilježila slučaj da bi jedna višenarodna državna zajednica s uspjehom i trajno riješila žarišno povijesno pitanje — pitanje priznanja samobitnosti i individualnog vrhovništva svih svojih naroda. I onda kad se višenarodne državne tvorbe zasnivahu na teorijama o pripadnosti istoj rasi, kulturi ili jeziku, ili o zajedničkim interesima u obrani vlastitog teritorija ili zajedničke civilizacije ili ideologije od vanjske pogibelji, — težnja svakog naroda za potpunom kulturnom samosvojnošću i državnom suverenošću bijaše neotklonjiv i nezadrživ povijesni imperativ. Pojedini mali ili slabiji narodi mogli su biti i bivali su u povijesti pregaženi i pretopljeni fizičkom i duhovnom silom jačih, ali tako dugo dok su se održavali kao posebna, makar koliko narušena, osebujna etnička skupina iz njihova bića nikad nije nestajao poriv da se održe u svijetu kao samostalan čimbenik, što se očituje kao naravna težnja svakog živog bića i svakog društvenog organizma dok god postoji.

U životu malih naroda kulturna je integracija imala uvijek dvojaku ulogu.

Ona je ubrzavala njihov kulturni a time i općenacionalni razvitak, potičući kod još neslobodnih i o drugima ovisnih naroda sazrijevanje svijesti o pravu na samoodređenje i odlučnost da potpuno samostalno i suvereno raspolažu svojim životom kako bi u međunarodnoj zajednici mogli biti jednakopravni kulturni i politički subjekt, a nezavisnim i suverenim malim narodima kulturna je integracija preduvjet da održe korak s velikima barem na duhovnom području. Stoga, koliko je god točna tvrdnja da je nacionalna svijest izraz kulture jednog naroda, a jamačno, podjednako važi i obrnuta prispodoba, isto toliko je nedvojbeno da je kulturna samosvijest ali i otvorenost prema kulturama drugih — pretpostavka za opstanak malih naroda u bilo kakvoj međunarodnoj zajednici.

No, osim svog pozitivnog značenja kulturna integracija u sklopu određenih okolnosti može imati i negativan utjecaj na razvoj nacionalne kulture pa i samog nacionalnog bića. Da ne spominjemo primjere onih naroda kojih su kultura a i oni sami asimilirani u integracionom zagrljaju moćnijih civilizacija, ili pak onih koji danas žive gotovo potpuno anonimni usred Europe u sjeni velikih kozmopolitskih ili internacionalističkih ideja, navest ćemo neke primjere iz hrvatske povijesti, u kojoj su oni zbog geopolitičkog položaja i povijesne sudbine hrvatskog naroda mnogobrojniji negoli kod mnogih drugih naroda.

Našavši se na tlu onog dijela jugoistočne Europe što je postalo: razmeđe dviju civilizacija (zapadne i istočne), poprište osvajačkih prohtjeva (bizantskih i osmanlijskih, mletačkih i talijanskih, mađarskih i njemačkih) i raskrižje preplitanja kulturnih utjecaja (mediteransko-romanske, srednjoeuropsko-germanske, istočne bizantske i islamske, te slavensko-ruske kulture) hrvatski je narod na vlastitoj koži osjetio sve dobre strane širih kulturnih integracija, jer mu je pripadnost zapadnoj kulturi nedvojbeno pomogla da se othrve istočno-osmanlijskoj najezdi, ali isto tako i njezine loše strane jer je kulturna integracija zlorabljena za širenje strane političke dominacije, a bijaše i sredstvo rasipanja duhovnih i fizičkih sila vlastitog naroda.

Uz već spomenuti primjer integracionog djelovanja srednjovjekovne univerzalističke rimokatoličke crkve na svećenički stalež i na plemstvo, tadašnja dva glavna čimbenika kulturne i nacionalne svijesti, od interesa je za naše razmatranje i iskustvo iz doba hrvatskog humanizma i renesanse, te reformacije i prosvjetiteljstva. Rezultati tih kulturnih preporodnih pokreta, što su u europskim zemljama od 15. do 18. stoljeća — na podlozi razvitka novih proizvodnih sila i promjene društvenih odnošaja — pripremali oblikovanje modernih nacija, bili su u Hrvatskoj umanjeni i nedovršeni baš zato što se hrvatska kultura od humanizma do prosvjetiteljstva znatnim dijelom razvijala na internacionalnom latinskom jeziku usmjerena općim univerzalnim ciljevima ili vezama za središta novih idejno-kulturnih pokreta u Europi. Na taj je način velik dio hrvatske humanističke i prosvjetiteljsko-znanstvene književnosti ne samo ostao jezično nepristupačan vlastitom puku nego i nedostupan jer su mnogi njezini najugledniji predstavnici iz južne i sjeverne Hrvatske djelovali izvan domovine u mnogim europskim zemljama, na različitim dvorovima i u gotovo svim važnijim središtima europskog kulturno-znanstvenog i političkog života. Da je to s gledišta hrvatske kulture bilo rasipanje intelektualnih sila vidljivo je iz činjenice da je daleko veći broj djela hrvatskih latinista tiskan u Mlecima, Rimu, Padovi, Baselu, Amsterdamu, Parizu, Londonu, Budimu, Krakovu, Beču, Kölnu i dr. europskim središtima nego li u Zagrebu, Dubrovniku i inim hrvatskim gradovima, a isto je tako i

s njihovim rukopisnim ostavštinama. Za hrvatsku je kulturu mala utjeha što znatan broj njezinih pisaca (I. Česmički, M. Marulić, L. Crijević Tuberon, I. Crijević, J. Bunić, A. Vrančić, M. Vlačić, F. Petrić) »ravnopravno stoje — kako to ocjenjuju vrsni poznavatelji V. Gortan i V. Vratović — uz bok najznačajnijim stvaraocima u latinskoj književnoj republici suvremene Europe«, ili što su: I. Crijević i P. Skalić već u 16. stoljeću prethodnici enciklopedijskog rada; što je Ivan Vitez (15. st.) Korvinov odgojitelj i »svestrani organizator umjetničkog i znanstvenog rada« u Požunu i Budimu a pjesnik I. Česmički (Janus Pannonis, 1434—1472) »najtalentiraniji književnik Korvinova kruga«; što se Bosanac Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis, 1450—1520) nadbiskup i filozof proslavio kao smioni branitelj Savonarole i Reuchlina; što je Franjo Petrić (Franciscus Patricius, 1529—1597) bio intelektualac enciklopedijskih širina i jedna od najuglednijih filozofskih ličnosti svoga doba; što Matija Vlačić (Flacius Illyricus, 1520—1575) bijaše jedan od utemeljitelja filozofije protestantizma po kome je posebna filozofsko-teološka struja nazvana »flacijanizmom«; što splitski nadbiskup i učenjak Markantun (Gospodnetić) de Dominis (1560—1624) svojom borbom protiv crkvenog dogmatizma za vrijeme djelatnosti u Švicarskoj, Njemačkoj i Engleskoj stiče pohvale Newtona i Goethea, te prijateljstvo engleskog kralja Jamesa I; ili što se dubrovački matematičar i astronom Marin Getaldić (Ghetaldus, 1568—1626), koji razmjenjuje znanstvene misli s G. Galileijem, ubrajao među Descartesove preteče, i što Ruđer Bošković (1711—1787) koga Nietzsche uspoređuje s Kopernikom, svojom filozofijom prirode ide dalje od Leibniza i Newtona, udarajući osnove budućoj teoriji relativiteta i atomistici, kad njegovi znanstveni radovi ostaju u Italiji, Austriji, Francuskoj i Engleskoj. U svakom slučaju za hrvatsku je kulturu od manjeg značenja to što se može ponositi da nijedan od malih naroda nije dao tako velik i bogat doprinos europskom latinizmu kao Hrvati, nego li to što se ta rasuta kulturno-znanstvena baština hrvatskih latinista uvrštava ponajviše općenito u europski humanizam, renesansu ili (neo)klasicizam, ili ubraja u nacionalno blago zemalja u kojima su djelovali i objavljivali svoja djela, i što sve dosada ni izdaleka još nije inkorporirana u kulturne temelje matice iz kojih je nikla. (Dovoljno je spomenuti da još uvijek ima više prevedenih djela hrvatskih latinista tiskanih na stranim jezicima nego li na hrvatskom!)

Premda se za tako velik hrvatski udjel »univerzalnoj kulturi« na latinskom mogu nalaziti objašnjenja u općim prilikama, nastalim zbog turskih osvajanja hrvatskih zemalja, o čemu svjedoče i očajnički vapaji hrvatskih latinista europskoj javnosti za pomoć protiv pogibelji s Istoka što ugrožava ne samo biološki opstanak hrvatskog naroda nego i europsku kulturu, ipak se ne može zanemariti utjecaj najprije iluzionističkih ideja o nužnosti stvaranja zajedničke europske odnosno kozmopolitske kulture, a potom i integracionog ugrožavanja hrvatske kulture od njemačkih, mađarskih i talijanskih težnja. Naime, da bi se branili od nametanja jezika tuđinske dominacije iz Beča i Pešte, autonomna hrvatska vlada zadržala je latinski kao službeni jezik u Hrvatskoj, od kojeg tada već nije prijetila opasnost izravnog odnarođivanja, sve do god. 1847, dok je u ostalim europskim zemljama već davno prije uklonjen iz službene uporabe.

Kad je riječ o posljedicama integracije hrvatske kulture u univerzalnu latinsku, onda valja podsjetiti da je znatan dio hrvatskih fizičkih i intelektualnih snaga, našavši se nakon pada Bosne pod Turskom, dao svoj prilog — od sredine 15. do sredine 17. stoljeća — izgradnji turske

svjetske velevlasti samo ondje pod idejom islamskog univerzalizma (desetine hrvatskih muslimana obavljale su najviše dužnosti u državnoj upravi, vojsci i u javnim službama).

Tradicije stare univerzalističke latinske kulture bile su vjerojatno jednim od važnih razloga što su na hrvatski kulturni preporod i uopće na hrvatski politički život u 19. stoljeću više utjecale nove integralističke ideje o potrebi stvaranja velikih nacionalno-državnih zajednica na temelju krvnog i jezičnog srodstva, nego li teorije, temeljene na povijesnom i na prirodnom pravu, da ideal kulturno-političkog razvitka svakog naroda treba da bude ostvarenje jedno-nacionalne države kao najpogodnijeg legalnog oblika političke organizacije što zbog jedinstvene nacionalne svijesti pruža najpovoljnije uvjete za poticaj i nesputani razvitak svih umnih i materijalnih sila jedne zemlje kao glavne pretpostavke za kulturni procvat i za gospodarski prosperitet svakog naroda. Da se pojava što se hrvatski narodni preporod na početku 19. st. javlja pod ilirskim imenom, kao i kasnije širenje Strossmayerova jugoslavenstva nasuprot Starčevićeve hrvatske državno-pravne ideologije, ne može objasniti samo dugotrajnom odvojenošću hrvatskih zemalja, bez spomenutog utjecaja integralističkih ideja, dokazuje nam kako iskustvo drugih naroda tako i održavanje integralističkih iluzija ne samo u redovima hrvatskog građanskog već i socijalističkog pokreta sve do naših dana. Za hrvatske integraliste iz 19. i 20. stoljeća značajno je da su ponijeti širim vizijama podjednako zanemarili potrebu kulturne i političke integracije razuđenih hrvatskih zemalja. Oni su za račun širih, jugoslavenskih i socijalističkih ciljeva bili spremni žrtvovati hrvatske regionalne ali i općenacionalne kulturne a s njima i druge interese. Jugoslavenskim panslavistima bijahu neznatni problemi integracije hrvatskih regionalno-dijalekatskih kultura, što su oblikovane i pod oprečnim srednjoeuropskim, mediteranskim, bizantskim i islamskim utjecajem, u jedinstvenu hrvatsku kulturu u odnosu na njihove utopističke zamisli o stvaranju jedinstvenog južnoslavenskog jezika i jedne južnoslavenske kulture kao temelja velike jedinstvene države od Jadranskoga do Crnoga mora. Ali ni njihov potpun slom i na kulturnom i na političkom području (1918—1941; 1941—1945) nije bio dovoljna opomena da se slična unitaristička ideologija ne obnovi i u okviru socijalističkog integralizma. Za hrvatske »internacionaliste« i »europske kozmopolite« koji su zaboravili da se u povijesti naroda, kao i čovjeka, ne mogu nekažnjivo vršiti neprirodni skokovi i da mladi naraštaji, ispaštajući grijehove svojih predaka, moraju ponijeti i terete njihovih zadaća, postavljanje problema posebne hrvatske kulture u cjelini ili pojedinih njezinih područja — bijaše još donedavna romantičarsko vraćanje u prošlost ili »stekliško« zanovijetanje, ali životna stvarnost nije prema njima ništa popustljivija nego li što bijaše prema njihovim prethodnicima. Danas se više ne može osporavati istina, a najmanje u ime socijalizma, da je duhovna i teritorijalna integracija hrvatskog naroda preduvjet da bi on mogao dati svoj pravi udjel i jugoslavenskoj i europskoj i svjetskoj zajednici naroda.

Kulturni razvitak u monarhističkoj i u socijalističkoj Jugoslaviji, isto tako kao i u ostalom svijetu, očito dokazuje da se ni pomoću državne ni ideološke prisile kulture pojedinih naroda ne mogu integrirati u nekakve više državne ili nadnacionalno-socijalističke kulture.

Cjelokupni razvitak što se zbiva pred našim očima u suvremenom svijetu na podlozi tehnički potpuno istovjetne, znanstveno integrirane civilizacije, svakim danom sve više ističe ideju da čovječanstvo može postići djelotvornu kulturnu integraciju i skladniji svjetski poredak jedino

na pluralističkom uvažavanju nacionalnih kultura i razboritom usklađivanju nacionalnih interesa. Dosljedno tome, samosvojnost i samobitnost kultura malih naroda pretpostavka je za takvu slobodnu integraciju koja će jačati suverenost malih naroda i jedinstvo svijeta a biti protuteža svakom hegemonističkom univerzalizmu velikih naroda i moćnih sila.

S integracijom kulture zbiva se u naše doba isto što i sa suvremenim svijetom uopće: nasuprot posvemašnje univerzalizacije — sve veća afirmacija i otkrivanje svijetu dosada nepoznatih vrednota, navlastito iz kultura malih naroda koje doprinose bogatstvu ali i sve većem jedinstvu pluralističkog svijeta našega doba. U tom na prvi mah paradoksalnom a u biti povijesno logičnom proturječnom kretanju mali narodi unose u svijet onu raznovrsnost i bogatstvo kulturnih sadržaja i šarolikost državno-političkih oblika što su zapreka industrijsko-tehničkoj konfekcijskoj uniformnosti. Što je modernom čovjeku svijet više dostupniji to on nagonskije traži još neviđene i nedoživljene ljepote i prirode i duha nepoznatih mu dalekih zemalja. U naravi je ljudskoj da nas njihovi turistički i kulturni krajobrazi to više očaravaju što nam izvornije i osebujnije predočavaju tlo i klimu posve određene zemlje, tradicije i kulturna stremljenja jednoga a ne nekog nepostojećeg univerzalističkog naroda.

Svrhovitost kulturne integracije je prema tome u dostupnosti i mogućnosti razmjene svih vrednota nacionalnih kultura. Ipak, i onda kad se složimo da je to za današnji način ljudskog razmišljanja najbolji put kako da se putem kulturne integracije dođe do pobjede razuma i sklada u svijetu, i tada ne smijemo zaboraviti da je to dalek ako uopće i dostiziv cilj. Ako se razračunavamo s utopijskim idealima prošlosti, povijest nam ne daje nikakva prava da se nekritički zanosimo našim iluzijama. Stoga naime, ni o integraciji kulture u smislu pluralističkog univerzuma ne može biti ozbiljne intelektualne raspre, ako se zaboravlja zbiljnost onakva kakva jest i ako svoje prosudbe temeljimo na subjektivnim željama ili predrasudama, ili makar kako plemenitim idejama i čarobnim snovima.

A ta je suvremena zbilja takva da se u današnjem ideološki podijeljenom svijetu mali narodi, ni u OUN, tom mogućem vrhovništvu svjetskog poretka, u kojem je njihov broj za četvrt stoljeća porastao za dva i po puta, ne mogu još uvijek djelotvorno suprotstaviti blokovskoj sputanosti i težnjama za dominacijom nuklearnih velesila. Jer, bez obzira na to što netko, na temelju svojih nazora ili povijesnih prispodoba, mislio o biti ili o povijesnim perspektivama ideja o razvitku slobodna svijeta i humana univerzuma ili pak o stvaranju besklasnog društva i o internacionalizmu socijalističkog svijeta, nuklearne velesile, sučeljene pod zastavama tih ideja, i onda kad stvarno ili tobože razgovaraju o svemiru (od New Yorka, Moskve i Washingtona do Beča i Helsinkija) kroje nedvojbeno ovozemaljske pretpostavke, što će bitno utjecati i na kulturnu integraciju i na budućnost osobito malih naroda. Ali, budući da u povijesti nikada nisu odlučivali samo čimbenici materijalne sile, te da je u vječitoj borbi za supremaciju i ravnotežu sila i ideja uvijek dolazilo do mijena, to je razumljivo da se i u naše doba već naziru obrisi promjena u smislu ustrojstva složenije ravnoteže sila na putu afirmacije ideja koegzistencije, koja nasuprot blokovskog ideološkog raskola i isključivosti što prijeti sunovratom u nepovrat, jedino otvara vidike za zbiljsku integraciju kulture jedinstvenog ali i raznolikog svijeta. Povijesno ne može biti slučajno što se baš u Europi, koja je nekada bila svemoćni ali omraženi osvajač svijeta, davši mu za uzvrat obje ideje — o demokratskom slobodnom svijetu i o humanističkom socijalizmu — a koja se danas našla razuđena u procjepu između svojih zadrto zasukanih duhovnih

sinova, ponižena i zaplašena njihovom kavgom oko podjele njezine baštine, — što se baš u toj poviješću urazumljenoj Europi javljaju ideje koje bi u ovo nuklearno doba mogle dovesti i do skladnijeg svjetskog poretka.

Budući da je izravan put tom cilju još uvijek suviše neizvjestan, dug i izložen erupcijama svakojakih suprotnosti i na drugim kontinentima, Europa bi tom idealu mogla poslužiti svojim primjerom: da se organizira kao zajednica suverenih naroda, koja bi stvorila pretpostavke za nesmetan kulturni i gospodarski razvitak svih njezinih naroda, što bi omogućilo Europi da mjesto glavnog poprišta Istoka i Zapada postane most njihova povezivanja i sve utjecajniji čimbenik u ravnoteži sila u suvremenom svijetu. Htio bih vjerovati da europski narodi imaju za to duhovne i još uvijek također i materijalne snage, a vjerojatno ćemo se svi složiti da je i kulturna, duhovna i materijalna, integracija europskih naroda najviše odmakla te da bi takav cilj bio dostojan stremljenja svih europskih nacionalnih kultura i u ovom današnjem svijetu, koji nam — unatoč svemu — ne pruža ni manje ni više izgleda od dosadanjih za oživotvorenje nedostiživih lijepih ideja ili pak od naše volje ovisnih ostvarljivih ciljeva.

HORIZONTALNI RASCJEP U KULTURI

Ivo Vidan

Razgovarati o procesima integracije u kulturi i svemu što oni podrazumijevaju u Hrvatskoj, pretpostavlja dva pojma: prvo, da *kultura* nije ni skup institucija, ni područje javne djelatnosti ili »sektor« društvenog života, nego da je ona a) proces uzgajanja i, ako hoćemo, samouzgajanja jedne zajednice ili pojedinca i b) plod toga procesa, a istodobno sjeme budućih plodova. Dakle, da je »kultura« čovjekova duha analogna onoj kojom se čovjek bavi djelujući na prirodu, i da je čak podrazumijeva.

Drugo, sama *integracija* također je proces, i to neizbježan, pa u svojim mogućnostima i blagotvoran, jer premašuje stanje izolacije, jednostranosti, siromaštva. Ali ga treba shvatiti ne samo kao međusoban odnos nekolikih kulturnih zajednica, nego i kao odnos dijelova i razina svjesnosti i artikuliranosti unutar jedne.

Kao jedan lik društvenog egzistiranja, kultura, a to će priznati i najelementarnije sociološko razmišljanje, živi na više razina. Ta istina još ne podrazumijeva nikakvo vrednovanje. U poslijeratnim godinama, na primjer, dok sam radio u kulturnoj rubrici jednog dnevnog lista, dakle u dijelu novina koji je imao da prati i podstiče djelatnost toga društvenog »sektora«, u tim godinama, dakle, najviše je i najistaknutije valjalo pisati o borbi protiv nepismenosti u Hrvatskoj. Kultura se shvaćala kao niz djelatnosti u obliku piramide, pak je nad kampanjom protiv nepismenosti stajalo školstvo, i to najprije osnovno, a onda srednje (o sveučilištu se malo govorilo); usporedo s time radnička i seljačka kulturno-prosvjetna društva, onda tradicionalnije kulturne ustanove, muzeji (i tada već prilično prazni) i knjižnice. Napokon, bile su tu nove knjige, kazalište i kino — ali se o predstavama i djelima pisalo razmjerno vrlo malo (i ne opširnije nego o predstavama radničkih kulturno-umjetničkih društava), jer se ta djelatnost smatrala izvedena, tercijarna i zanimljiva za manji dio naroda i prema tome, u teoriji, čitalaca našeg dnevnog lista. Rijetka prilika u kojoj bi se objavio prikaz Šegedinova romana ili predstave *Sna ljetne noći,* smatrala se u redakciji činom pomalo griješna sladokustva »kulturne rubrike«.

To zvuči kao karikatura, ali mislim da se radilo tek o shematičnoj primjeni jednog u biti točnog shvaćanja, naivnog samo po svom prosvjetiteljskom optimizmu. Sjetimo se samoprijegornih muka učitelja i bistrih, nedovršenih đaka, punih dobre volje, da premorene zemljoradnike ili oduševljene bake nauče slovima! Broj polaznika takvih tečajeva i onih koji su pred nadzornicima položili ispit, ulazio je u statistike kojima je

svrha bila da pokažu koliko je još ostalo do potpunog uklanjanja jednog društvenog zla. Pri tom se nije mislilo na to — a tu je razlika između takve djelatnosti i borbe protiv sušice ili malarije — da isti ti opismenjeni neće sutra ništa pisati i malo ili ništa čitati, da će ih nadomjestiti novi nepismeni.

Taj primjer jednog idealističkog pothvata iz bliske povijesti zanimljiv je, jer, iako su u toj kampanji mnogi radnici i naučili čitati, posao u cijelosti nije nikad dovršen, a u perspektivi proteklog vremena pokazao se irelevantan. Razvitak školske mreže, koncentracija na djecu i omladinu, ono je što će odlučivati o pismenosti jednog naroda; pa ako je tako, onda vladanje olovkom i početnicom postaje tehničko pitanje čak i ondje, gdje škola obuhvaća svu djecu. A bitno sadržajno pitanje jest: kako će se to znanje upotrijebiti; koliko će ona pisati i što će čitati?

A to je pitanje koje se — još i u dane moga vlastitog novinarskog zauzimanja — zaobilazilo, a ne odgovara se na njega ni danas. Odnosno, tada se na njega odgovaralo funkcionalno: ne može biti napredne privredne djelatnosti tamo, gdje ljudi nisu ovladali vještinom čitanja i pisanja. Danas, čak ako pretpostavimo da je većina privredno aktivnih ljudi pismena, ovo pitanje nije manje aktualno, ali se, postavljajući ga, misli o njemu šire. Sudbina jedne zajednice — jednog naroda ili društva — ne rješava se mimo tu zbilju o kojoj se tu pitamo: Kako se ljudi izražavaju i kako se proširuju njihove spoznajne moći, kako se djeluje na njihov emocionalni život i za kakav odnos prema svijetu se razvija njihova osjetljivost? To znači, onda, da se s jedne strane ne mogu zasebno razmatrati područja »kulturnog života«, a niti se o kulturi naroda može govoriti kao o homogenom fenomenu, čiji bi se karakter mogao, uz stanovit napor, doduše, globalno odrediti.

Ako ćemo, ipak, potražiti zajednički nazivnik najvećega dijela kulturnog zbivanja u našoj zemlji, uočit ćemo da se ono obavlja ili putem masovnih sredstava komunikacije ili pod njihovim utjecajem ili bar u dodiru s njima. U tome za nas vrijede, u stanovitoj mjeri, ona zapažanja, koja su u sociološkim ispitivanjima tehnički najrazvijenijih sredina već izvršena. To valja naglasiti zato, što se jedan drugi pojam o takvim sredinama, naime »potrošačko društvo«, češće upotrebljava kao naličje istog fenomena; ali mi smo daleko od toga, da ga imamo. Sve publicističke analogije koje se povlače s tim aspektom industrijski naprednih zemalja nama nikako još ne pristaju. Međutim, masovne komunikacije su tu, ne samo da živimo među njima, nego uvelike posredstvom njih. Novine su najstarije od tih sredstava. U prošlosti, zato što radija i televizije nije bilo, one su, reklo bi se, imale važniju funkciju nego danas — bile su isključivija neophodnost. Međutim, pravi karakter novinama daje danas baš činjenica da ih ima tako mnogo, i da djeluju zajedno s radijom, televizijom, kinematografom. Nije toliko važno da li zastupaju ovu ideju ili suprotnu. Poznato je, da je na jednim poslijeratnim izborima sva britanska štampa s jednom slabašnom iznimkom bila protiv laburista, a ipak su uvjerljivo pobijedili oni, a ne konzervativci. Važno je da su ta sredstva stvorila i da svakodnevno stvaraju svijet u kojemu se govori o javnim događajima, skupovima, odlukama, i u kojemu se privatne stvari, od rastave braka i sudskog skandala do motiva višestrukog ubojstva, saopćavaju milijunima. Ovdje nije mjesto da ponavljamo analize Marshalla McLuhana o razlici između linearne slike svijeta Gutenbergove ere, dakle epohe tiska, i one sveobuhvatne elektronske slike novoga doba, koju je najavio radio, a uvela televizija. Treba međutim da se podsjetimo na ispravnost njegove bitne formulacije, da je medij identičan s porukom. Masovna komunikacija saopćava nam da živimo u svijetu gdje sve posta-

je predmetom masovnog saopćenja. Totalno smo, dakle, izloženi obavje-
štenjima, a McLuhan to izražava takvom transkripcijom riječi »poruka«
(»massage«) da ona istodobno znači »masaža«. A ta masaža, to je vršenje
utjecaja, pritiska, dosađivanje i napokon propaganda. Na svaki način,
nama se manipulira. Na nas se djeluje i na taj se način nama rukuje.
Nije, globalno uzevši, bitno da li nam se usađuje uvjerenje da je A
bijelo, a B crno, ili naprosto da smo u svijetu u kojemu se prema A-u
i B-u razvijaju suprotni stavovi. U oba slučaja naše je mjesto u sredini
toga svijeta, te ako želimo opstati, treba da sudjelujemo reagirajući na
očekivan način: da se oduševljavamo, da se gnušamo, da emocionalno
prihvaćamo onoga koji obećaje kruha i onoga koji izvodi igre. Unutar te
globalne manipulacije, kojoj nas izlaže život tehničke civilizacije u ovom
trenutku povijesti, mi smo, naravno, više ili manje slobodni da pratimo
kvizove ili festivale, da dopustimo da i nas zahvati zaraza novogodišnjih
čestitki — još jedan izvor suvišnih troškova na ime formaliziranih od-
nosa među konvencionalnim prijateljima — dakle da vršimo sekundarne
izbore. Ali oni nisu nikad takvi da bismo iz svijeta masovnih komunika-
cija mogli napolje — osim u privremenu pastoralu ljetovanja, u ropstvo
vlastitog vrta, za koje se, u 18. stoljeću, izgubivši svoje optimističke
iluzije, opredijelio još Candide.

Kazati to, ne znači osuditi nešto što je neizbježno, kao što bi bila
glupost osuđivati praktičnu primjenu poluge, parnog kotla, elektriciteta,
nuklearne energije. Kao i ti izumi svaki u svoje vrijeme, i elektronika je,
primijenjena kao što je danas imamo, proširila čovjekovo znanje. Do-
pušta mu da pomoću obavijesti olakša svoj život, da ga učini udobnijim,
da neke bolesti lakše liječi, da se oslobađa nekih predrasuda koje zagor-
čuju bivstvovanje uz susjeda. Ali ako je to danas uvjet čovjekova du-
hovnog postojanja, ono je i način ili oblik u kojemu se vrši depersonali-
zacija čovjekove individualnosti, kao što je to, govoreći o orijentaciji
masovne kulture, rekao jedan sociološki zainteresiran književni kritik.
I tu smo došli do središnjeg problema našega danas i ovdje: biti zahvaćen
civilizacijom masovnih medija nije isto u zemlji velikoj i maloj, industrij-
ski razvijenoj ili zaostaloj, s dugačkom historijom pismenosti ili bez nje.
Moglo bi se dakako i reći da nije isto u kakvom društvenom poretku —
ali onda bismo sakrili činjenicu da odnos čovjeka prema masovnim ko-
munikacijama na važan način pridonosi temeljnim procesima u svakom
društvenom poretku. Govorit ću, dakle, o odnosu među razinama kulture
u uvjetima masovnih komunikacija danas u Hrvatskoj. U velikoj mjeri
slično je i drugdje u Jugoslaviji, a zanimljivo bi bilo usporediti to s pri-
likama u drugim sredinama, posebno u maloj zemlji čiji jezik nije u
upotrebi izvan njezinih granica.

U takvoj situaciji, naime, jezik je izvrgnut jednostranom pritisku iz-
vana, prodiranju bezbroja stranih riječi, od kojih su neke neophodne, jer
odgovaraju najčešće znanstvenim pojmovima o kojima se ranije nije
tako određeno razgovaralo, kao što su *inhibicija, frustracija,* pa i izraz
u naslovu naše glavne današnje teme: *integracija.* Druge pak rezultat su
jeftine novinarske težnje za prividno novim: engleska riječ »summit«
nimalo bolje ne označava politički sastanak poglavara ili doglavnika
od riječi »vrh«. Bitniji je međutim utjecaj izraza koji, vezani za birokra-
tiziranje i posivljavanje nesistematske zbilje života, postaju neodvojiv
dio pučkog izražavanja. One čine leksički i sintaktički visok postotak
govora u narodu, u gradu i na selu, čim se od najneposrednijeg praktič-
kog saobraćanja prijeđe u opis moralnih ili društvenih odnosa. Svatko
od nas može ispričati bezbroj anegdota o nespretnoj upotrebi tuđica ili
apstraktnog rječnika naših neukih znanaca; to je staro područje socio-

logije jezika. Ali danas, kad su društvene i političke kategorije svepri-
sutne u obliku govorenog ili tiskanog teksta, u novinstvu, reklami, na
radiju i televiziji, prirodni organizam čovjeku priličnog jezika ne može
se braniti od napada. Povod da nekoga to zabrine mogao bi biti političko
čistunstvo ili opet estetski osjećaj za tradicionalnu svježinu izraza. Radi
se, međutim, o nečemu što nije tek površinska manifestacija demokrati-
zacije koja uključuje »mase« u sveobuhvatan krug obavijesti i prisu-
stva pri proglašavanju odluka. Jezik je, napokon, sredstvo kojim narod
održava i razjašnjava svoju svijest o samom sebi i o svijetu u kojem
opstoji. Djelovanjem na jezik ta se svijest zamagljuje, pa su i mogućnosti
opsjene i zabluda veće. Baš zato, a ne iz simboličkih, paradnih i demon-
strativnih razloga, treba da s jezikom počnemo našu brigu o tendencijama
o kulturnim procesima svoje sadašnjice. Ne znam što, na primjer, prodi-
ranje amerikanizama, do te mjere da je za jedan sloj današnje francuštine
skovan izraz »franglais«, znači za jezik velike nacije s razvijenom kultur-
nom tradicijom, raširenom književnom naobrazbom i iskristaliziranom
jezičnom normom. Ali je sigurno da se u Hrvatskoj, i u drugim dijelo-
vima Jugoslavije, ovakva ili analogna pojava ne može ne shvatiti kao
problem, i to takav da mu ni najodgovornije pisani jezični savjetnici neće
doskočiti. U zemlji čiji suvremeni književni jezik ima kratku povijest
i tek tradiciju nevelike pismenosti, u kojoj je školstvo tek kratko vrijeme
bez tuđinskog utjecaja, a nikada lišeno autocenzure, klišeji koje sistem
društvene hijerarhije svugdje svečano propagira bez obzira na klasne
ili religiozne specifičnosti, cvatu i kad nema vanjske prinude. Jedan od
razloga za to jest, da je to najkomotnije nastavnicima, i da su uz to
među školovanim ljudima baš mnogi nastavnici dio historijski začara-
nog kruga negativne selekcije po sposobnosti.

Hrvatska je zemlja u kojoj je uloga knjige počela opadati prerano,
odnosno historijski razmjerno ranije, nego u zemljama u kojima je knjiga
imala više vremena da se proširi i da se nađe u rukama svih slojeva
pučanstva. Kod nas se prerano prestalo čitati, naime, čitalačka publika
kao heterogen dio pučanstva prisutan na svim ili skoro svim društvenim
područjima nije se imao vremena razviti. U vrijeme kad su okolnosti
zaostale svijesti i materijalnog siromaštva ipak uvelike prevladane (uza
sve nedostatke koji nas svakog dana i dalje bole), mjesto da je knjiga
konačno našla svoje mjesto i postala neophodan poticaj za proširenje
svijesti i senzibiliteta, ušli smo već u epohu elektronske supstitucije pi-
sane riječi. Znači, dakle, televizija je došla prerano. Reći to, nije reakcio-
narna, antidemokratska poza. I ni intelektualni luditizam, poziv na raz-
bijanje strojeva, na odricanje od praktičnih rezultata suvremenog poleta
znanosti. Problem nije u tomu da se televizija ukloni, ograniči, spriječi,
nego u tomu da se spasi ono neophodno što je njezina prisutnost —
valjda po zakonu neproničnosti tijela — istisnula prije vremena. Jer ono
što je knjiga — artikulirana i diskurzivna misao uobličena u tekstu na
koji se možemo vraćati — trebalo da dade kako bi ljudi usvojili navike
artikulacije i latentne mogućnosti sadržane u tekstovima, nije se desilo.
Naime, nije se dogodilo do te mjere i nije doseglo temeljne dubine nazora
i mišljenja, koje su imale vremena da se proniknu u zemljama s konti-
nuiranijom, mirnodopskijom, ravnomjernijom i nezavisnijom evolucijom
kulturnih potreba i relativnim luksuzom potrošnje.

Ali se taj problem javlja sigurno i u zemlji sasvim drugačijoj od
naše. Evo što god. 1948. pišu Paul F. Lazarsfeld i Robert K. Morton u
članku *Masovna komunikacija, pučki ukus i organizirana društvena
akcija:* »Šezdesetosatni radni tjedan ustupio je mjesto četrdesetosatnom;
dječji rad postepeno se gubio; uza sve svoje nedostatke besplatna sveopća

naobrazba postala je sve više institucijom. Ova i druga postignuća predstavljaju niz pobjeda reforme. A sada ljudi imaju više slobodnog vremena. Oni navodno imaju veći pristup kulturnoj baštini. A kako iskorištavaju to nezauzeto vrijeme koje je za njih tako teško izboreno? Slušaju radio i idu u kino. Masovna sredstva komunikacije kao da su reformiste nekako prevarila za plodove njihovih pobjeda. Borba za slobodu, slobodno vrijeme, sveopće školstvo i socijalno osiguranje vodila se s nadom da će se ljudi, kad jednom budu slobodni od stješnjavajućih okova, okoristiti velikim proizvodima kulture našega društva — Shakespeareom ili Beethovenom, možda Kantom. Mjesto toga oni se okreću k Faith Baldwin, ili Johny Merceru ili Edgaru Guestu.« Posljednja tri imena su popularni zabavljači, čija imena danas, poslije dvadesetak godina, već odavna čine i Ameriku posvema ravnodušnom. Naglasak u ovom odlomku vjerojatno je karikiran, ali u biti točno pokazuje proces u kojemu se samim ispunjenjem jedne društvene vizije plodovi toga ispunjenja pretvaraju u paru. Uostalom, kako god. 1961. piše Bernard Berelson, oko 10% odraslog pučanstva Amerike čita 70% ukupno pročitanih knjiga, a 70% od tih pročitalo je 20% ukupnog broja čitača. A 10% kupaca knjiga kupilo je 80% prodanih knjiga. Čitanje knjiga, dakle, vrlo je neproporcionalno prošireno u društvu, a koncentracija publike veća je za knjigu nego za bilo koje drugo sredstvo kulturne komunikacije.

Međutim, problemi male zemlje čiji se jezik govori uglavnom tek unutar njezinih vlastitih granica, svakako su različiti od onih jedne Amerike, čak ako se zanemari razlika u bogatstvu i u mogućnostima da se tehnička sredstva upotrijebe u širenju umjetnosti i obrazovanja. S jedne strane, velika zemlja ima uvijek džepove u kojima se djelomice kompenziraju negativne tendencije; s druge pak, mala, u kojoj neki procesi nisu radikalno krenuli naprijed, ne bi morala predaleko otplivati negativnom strujom. Ipak, razmjerno smo u lošijem položaju zato, što neke djelatnosti, koje se u velikoj zemlji mogu bar skromno isplatiti, kod nas ostaju ekskluzivan luksuz koji financijski tereti društvo.

Uz malo iznimaka isplaćuju se djelatnosti u kojima je kulturni napor publike malen, a originalni podvizi osuđeni su na to da ih uživa mali broj publike, samo onaj koji je dovoljno odmoran, voljan i odgojen da svojim užicima i sam pridonese aktivnom pozornošću. Historijski je uvjetovano da je takva publika kod nas malobrojna, pa takva zanimljiva vrijednost, kao što je crtani film u svijetu poznate Zagrebačke škole gotovo je sasvim nepoznata u našoj zemlji. Ne postoji mjesto gdje se on, pa bilo to iz puste znatiželje, može vidjeti (s izuzetkom rijetkih priredaba za specijaliziranu, skoro profesionalnu publiku). S jedne strane, dakle, proizvodnja tih filmova stoji novaca — ne znam koji dio zajednice plaća račun — a s druge strane, do kraja komercijalizirana mreža kinematografa ne prikazuje ih čak u dodatku glavnim filmovima. Eto kako se jaz među kulturnim razinama očituje u maloj zemlji bez odgovarajuće urbane kulturne tradicije.

Drugi primjer vraća nas problemu knjige. Revolucija meko ukoričenih izdanja — paperback — koja je u zemljama svjetskih jezika polučila tako velike tiraže da se o kupovanju knjige može govoriti kao o novoj sociološki zanimljivoj pojavi, kod nas nije uspjela. Razlog za to, ako ispravno shvaćam ljude bliže tržištu, ima nekoliko komponenata. Čvrsto uvezana knjiga odgovara policama u novouređenim stanovima onih dijelova društva koji se upravo kuće ili pomiču na ljestvici ugleda i imetka. Zatim, knjige najefikasnije ne prodaju knjižare, nego akviziteri, a njima se više isplati promicati knjigu veliku i skupu. Naprotiv, a to je najvažnije, broširano izdanje koje bi se prodalo u maloj zemlji ne može znatno oboriti cijenu, jer je broj kupaca jako ograničen. Zato se događa da, na primjer, nova antologija poezije namijenjena najširem krugu potencijalnih interesenata za knjigu, mladim ljudima i entuzijastima kod kojih se mora očekivati mršavi džep, ali i ljudima sasvim drugačijih interesa, koji bi bili spremni riskirati manju svotu, izlazi u skupom, elegantnom, glomaznom izdanju, čija je osobina napadnost, a ne praktičnost. Da bi se isplatilo jeftino izdanje, trebalo bi, kažu mi, prodati možda čak punih 100.000 primjeraka, mjesto 3 700 ili duplo toliko primjeraka ovoga izdanja. Takva je sudbina jedne potencijalno vrijedne kulturne akcije. Knjiga koju bi kupovali iz najraznijih pozitivnih motiva, od najširega nacionalnog osjećaja koji svakako može biti početak ozbiljnog kulturnog angažmana, do već izvježbanog estetičkog zanimanja za jednu novu interpretaciju i sliku pjesničkoga nasljeđa. Takva knjiga u opasnosti je da ostane u proturječnosti s njezinom osnovnom namjenom i da bude tek dio kulturne pasivne fasade. Izdanje kao stvoreno da pridonese integraciji jedne kulture, neće pridonijeti da se rascjep među razinama smanji.

A baš tom cilju teže, kao sigurno i u drugim zemljama, napori tolikih od najjačih kulturnih individua i najautoritativnijih udruženja ove zemlje od Preporoda do danas. Nije da im je to jedini ili središnji cilj, ali je uvjet bez kojega se drugi ciljevi ne mogu postići. Poslije prošlog rata, na primjer, intencija je školskoga sistema bila neka vrsta integracije kulture, ali s obzirom na to da su se kriteriji temeljeni na teorijama o socijalnim konfliktima shematski primjenjivali, mnogi su potezi postizavali suprotan učinak. Ovo nije trenutak da se potanje raspravlja o odnosu između opće i stručne naobrazbe, iako kulturne prilike u jednoj zemlji uvelike ovise i o tomu. Hoću samo naglasiti da se kvantitativni rezultati, ako se postignu uz zanemarivanje kvalitete, ne smiju u zemlji kao što je ova, automatski potcjenjivati. Iluzorno je, međutim, smatrati ih prvim prečkama na ljestvici ka sveukupnom procvatu svestrano odnjegovane svijesti. Problem kvalitete se zapostavlja ili formalizira, pa time mnogi pojedinačni napori postaju suvišni i kompromitiraju kulturnu kreativnost pred širokom zajednicom.

Kao reakcija na takvo stanje među najalertnijim duhovima u mlađim generacijama mnogi su se odlučili za jedan stav, koji teško možemo zvati drugačije nego mandarinizmom. U našim okolnostima takav je stav možda počeo kao otpor prema besplodnim kompromisima sa zahtjevima onih društvenih autoriteta kojima su manifestacije kulturnih procesa više korisna dekoracija, nego izraz duhovne dinamike kojoj je cilj u njoj samoj. Ali mandarinizam u Hrvatskoj — nitko to ne može poreći — jest i kompenzacija za svakodnevno egzistiranje usred provincijalne ograničenosti masovnih simplifikacija, a ujedno, kod pojedinih autora, možda i udobna kratica do temeljnih pitanja o iskonu, o biti i o sveobuhvatnomu. Kad i nije samoobmana, taj je izbor znak nemoći da se prema stvarima zauzme praktički odnos, koji će biti i misaon i djelotvoran.

Hermetizam postoji naravno u svim literaturama, i neosporno je da i on govori o prefinjenosti i zrelosti, o intelektualnom potencijalu jedne sredine. Jedna su stvar, međutim, djela pojedinačnih autora, pa i programatska djelatnost čitavih grupa, a drugo je mjesto takvog stava u kontekstu povijesnog trenutka u jednoj kulturi. Grupa oko časopisa »Tel Quel« u Francuskoj, na primjer, egzistira na jednom slojevitom kulturnom tlu vrlo bogate konfiguracije, čija raznolikost nijansi i kontinuitet tradicija zadovoljava sve navike, stupnjeve i oblike naobrazbe. Pokušaji da se postigne analogna intelektualna pozicija u kulturnoj piramidi Hrvatske odvlače mnoge energije i zauzimaju takav prostor u

publicistici, da naslijeđeni rascjep između vrhunske naobrazbe i pučkog zadovoljenja neposrednim potrošnim dobrima na taj način nužno postaje veći. Uostalom, nije potrebno biti naročito avangardan da bi se izgubio kontakt s nespecijalističkom, a razmjerno obrazovanom publikom — odnosno da bi se potencijalna publika odvratila od umjetničkih ostvarenja koja joj se nude. U dnevnim novinama objavljivale su se neko vrijeme kritike televizijskih drama, koje su bile pravi filozofski eseji, a među večernjim vijestima na radiju novinari kraćeg misaonog dosega, ali ne i pretenzija, uvrštavaju (u minutama između privrednih vijesti i sportskih izvještaja) zamršene ekspertize vrlo prosječnih filmova. Usporedimo li to s lucidnom određenosti u kulturnim programima — neovisne pariške radio-stanice R. T. L., dolazimo do zaključaka koji su neminovno na našu štetu. Ovdje ciljamo u prvom redu na stil uređivanja, na komplekse urednika ili odsustvo osjećaja za relevantnost, a ne na kvalitetu tekstova po sebi. Ono što obeshrabruje jest da se ni urednici ni pisci ne pitaju o tomu, kakav učinak mogu očekivati od takvih priloga. Koliki su se obrazovani slušatelji, i potencijalni čitaoci časopisa, dezinteresirali za predmet kritike, dok je sama kritika kod njih izgubila svaki autoritet?

Iz razloga koje sam pokušao sugerirati kad sam počeo govoriti o hermetizmu u našoj kulturi, u Hrvatskoj imamo pojavu da ljudi od ambicije i talenta ne žele ili ne umiju stvarati na onom području na kojemu je publika najzahvalnija: obrazovana, ali dovoljno široka. To su ljudi najutjecajniji ili najugledniji u životu jedne zajednice — inženjeri, liječnici, administratori, stručnjaci u pojedinim društvenim znanostima — s time da kad ove nabrajamo ne smijemo ni sanjati o tehničarima i kvalificiranim radnicima. Naime, njih za kulturu na razinama o kojima smo upravo govorili nismo nikada ni imali, a one prve smo, uglavnom, izgubili. S demokratizacijom obrazovanja danas i u drugim zemljama ima mnogo više ljudi u tim zanimanjima, kojima saobraćanje s umjetnošću i čitanje (za razliku od praćenja televizije) nije potreba ni navika, ali taj sloj i dalje tvori onu rezervu kulture koja predstavama, izložbama, objavljivanju knjiga i uređivanju časopisa daje svoj smisao. Ako se interes za najoriginalnije napore u našim prilikama i mora ograničavati na uzak sloj ljudi koji uglavnom pišu i stvaraju jedni za druge, ono što nam ne bi *moralo* i ne bi smjelo nedostajati, to je onaj srednji nivo, priznat i u većim zemljama rentabilan.

Jedva da je potrebno naglasiti da to ne znači da ono što je jednostavno ne može istodobno pripadati i vrhuncima književnosti. Tadijanović, Cesarić, ili Jesenjin vrhunska su lirika svoje zemlje i svog trenutka. Ipak sve što je odlično ne mora biti jednostavno, a ono što je pristupačnije a nije vrhunsko ima svoje vrlo važno mjesto. Takva djela nisu odlučujući materijal jedne literature, ali su njezin važan dio. Oni su beletristika ili lirika urbanizirane sredine, tehnički valjana, jasna izrazom i idejom. Takvih je djela kod nas vrlo malo, a ona kojih ima ne dobivaju onaj publicitet i na onim mjestima na kojima će se publika naviknuti da ih prima. Mjesto toga ona čita svoje Galsworthyje i Margarete Mitchell, jer toj importiranoj robi ne nailazi kod kuće ravne.

Pa siđimo i »niže« od toga — pred kioske prepune najraznobojnije »žute« štampe, koja je kao realnost fantazije seksa i nasilja toliko tu, da je moraliziranje i jadikovanje suvišno. Ne načinjemo u ovoj temi ni akademsko pitanje o »utjecaju« takvih časopisa na statistiku o kriminalu ili masturbaciji, nego podsjećamo na drugu stranu takve sveprisutne lektire: na to da otupljuje osjetljivost i prijemljivost za druge utjecaje i suptilnije senzacije, time što navikava na najgrublje podraživanje želja i znatiželje. Ali ako je to stvarnost i u drugim zemljama — ne ulazimo u analizu razlika u slobodi između, recimo, jedne Danske i Italije — mala, a tehnički još razmjerno nevješta sredina opet je u posebno nepovoljnom položaju. Jer taj »šund« većinom prezentira svijet sa čitaocu tuđim tradicijama, poviješću i mentalitetom, a građa bliža materijalnoj i duhovnoj domaćoj sredini nikada nije predočena podjednako fascinantno. Izloženi čarima roto-tiskanih romana bez ikakvih filtera opće naobrazbe, mali seljačići iz osmogodišnjih škola, u kućama gdje čitanje nije nikad bila navika, počeli su trošiti kaubojske romane i takozvane »krimiće« X-100. To samo po sebi nije dakako nacionalna tragedija, ali kad već raspravljamo o kulturi, zapitajmo se kakvi su to temelji na kojima se razvija onaj dio njihove osobe, koji teži za tim da se digne s očevine? Čime se to hrani mašta tog opismenjenog, društveno oslobođenog pokoljenja pred kojim su mogućnosti tehnike, putovanja, pa i bogaćenja u svijetu? Što su to dobili ti mladi ljudi koji imaju više slobodnog vremena, veće prohtjeve, više svaštarskog znanja od svojih roditelja? Nikada nisu bili svjesniji duhovnih potreba, a nikada ono čime ih se hrani nije ih odvodilo dalje od zbilje i vrednota s vlastitoga tla. Doista bi se o rasapu kulture moglo govoriti mnogo konkretnije, nego o procesima integracije u njoj; ili barem: one posljedice integracije nad kojima osjećamo nelagodu kao da nam se stalno nameću pažnji, koliko god bili svjesni integracije kao procesa približavanja i neposrednog praktičnog ujednačavanja.

Kultura je proces, »tijek odnosa«, da posudimo jedan naslov Vlade Gotovca, u kojemu čovjek, narod, zajednica, stvara svijest o sebi, čije su oznake, dakako, samostalnost mišljenja i iskrenost, autentičnost osjećaja i mašte. Na njih ne mogu odlučnije djelovati ni simboli koji su izgubili vitalnost, ni samoobmanjujuća isključivost duhovne manjine. Sve, čini se, govori o tomu da je i tiskana riječ izgubila udarnu svježinu koja oduševljava i uvjerava, prije nego što se uspjela okoristiti demokratizacijom obrazovnih mogućnosti. Victor Hugo napisao je kako je tiskana riječ preuzela ulogu koju je u srednjem vijeku imala katedrala, i postala nosiocem narodnoga duha. Danas, očito je, književnost je sporedno poprište bitke za sveukupnu kulturu jedne zemlje, bitke u kojoj mi, kojima je stalo do knjige i umjetničke riječi, ne želimo baciti koplje u grm. Vrijednosti kulture na neki će se način vjerojatno preobraziti ili prilagoditi suvremenijim sredstvima saopćavanja; iako nikako ne mehanički prenošenjem iz pisane u usmenu riječ posredovanu elektronskim putem. A kako — o tomu vrijedi razmišljati, ukoliko nismo podlegli udobnoj rezignaciji, da nam bavljenje književnošću bude društvena igra ili privatan »hobby«.

ogledi i rasprave

HRVATSKI KNJIŽEVNI JEZIK U HRVATSKIM ŠKOLAMA

Julije Derossi

Kad govorimo o hrvatskom jeziku u našim školama, moramo biti svjesni činjenice da je taj jezik golemoj većini pučanstva u Hrvatskoj materinski jezik pa je i njegova uloga u hrvatskim školama dvojaka: on je i nastavni jezik i nastavni predmet, kako to kažu metodike. To znači da se na hrvatskom jeziku uči i tumači fizika i matematika i povijest i zemljopis, a hrvatski jezik predmet je i posebnog obvezatnog proučavanja od prvog razreda osnovne škole pa sve tamo do ispita zrelosti u srednjim školama. Općenito je prihvaćeno kao normalno da se »iz hrvatskog jezika« može dobiti i slaba ocjena, dapače, mnogi učenici naših škola polažu popravke ili čak gube godinu zbog jezika kojim inače posve pristojno govore već tamo od druge godine svoga života. Poznato je da se Matoš prilično namučio polažući ispit iz slovnice hrvatskog jezika, jezika kojim je već prije toga ispita napisao djela danas klasična u hrvatskoj književnosti. Hrvatski jezik ima dakle svoju praksu i svoju teoriju, pa ako ćemo reći da su vrhovi njegove prakse brojni hrvatski književnici od Marka Marulića na početku XVI stoljeća do Krleže i Šegedina u XX stoljeću, onda treba reći da i njegova teorija ima svoje izvrsnike — pisce rječnikâ, gramatičare i jezikoslovce — od Fausta Vrančića i Bartola Kašića na prijelazu iz XVI u XVII stoljeće, pa do Broza, Ivekovića, Jagića, Maretića, Jurišića, Ivšića i Jonkea u XIX i XX stoljeću.

> Uz književnost, novine, radio, publicistiku i nauku škola je jedno od najvažnijih rasadišta pravilnosti književnoga jezika.
>
> (Ljudevit Jonke: *Nastava hrvatskoga jezika u srednjoj školi*, »Jezik« 1, 1952)

Ove tako poznate i banalne istine o hrvatskom jeziku bilo je potrebno reći jer već desetljećima naše učenike po školama uvjeravaju kako smo mi Hrvati svoj književni jezik »dobili« u XIX stoljeću, u vrijeme ilirskog preporoda, točnije 1836, kada je Ljudevit Gaj počeo tiskati članke na ijekavskoj štokavštini. Doduše, kaže se da smo tada dobili »jedinstveni« književni jezik, a da su prije toga hrvatski pisci pisali djela »jezikom svoga kraja« — čakavci čakavski, kajkavci kajkavski, štokavci štokavski itd. Do iliraca vladala je, dakle, kako se općenito misli, u jeziku hrvatske književnosti prava zbrka, a da i ne govorimo o zbrci u pravopisu jer je poznato da se npr. samo glas *ć* pisao na 22 različita načina! Izlazi nekako da smo imali književnost i književnike od XV stoljeća, a pravog književnog jezika nismo imali sve tamo do XIX stoljeća. A da je to smiješno, možemo dokazati time što ne postoji hijerarhija dijalekata jednog jezika u situaciji kad su svi dijalekti istodobno i književni jednakopravni jezici, što je baš slučaj s hrvatskim dijalektima sve do ilirskog pokreta. Kad je pak jedan od tih dijalekata (štokavski) bio zbog poznatih razloga i okolnosti »uzdignut« na stupanj zajedničkog i jedinstvenog književnog jezika svih Hrvata, ništa se nije moglo gore učiniti nego što se učinilo: da se čakavsko i kajkavsko narječje književnopovijesno počelo promatrati kao da su to neki pokrajinski jezici, kao narječja koja su već unaprijed bila manje vrijedna od književnojezično predodređenog štokavskog narječja. Zbog toga ne vlada slučajno u našoj javnosti mišljenje da cjelovite hrvatske književnosti zapravo i nema prije Ljudevita Gaja, zbog toga dobar dio naših učenika ne misli slučajno da su Hrvatima književni jezik *dali* Gaj i Vuk. Zbog pogrešno uspostavljene ljestvice hrvatskih narječja nije slučajno da se u školi govori o dubrovačkoj književnosti, o dubrovačko-dalmatinskoj književnosti, o književnosti u Splitu, u Zadru, na Hvaru, o kajkavskoj književnosti, o književnosti u Slavoniji, u Bosni, o čakavskoj književnosti, o štokavskoj književnosti itd., itd. i to kao o sastavnicama jedne ishitrene podjele (ili periodizacije) koja je uspjela potpuno razbiti i kontinuitet hrvatskog književnog jezika i kontinuitet hrvatske književnosti.

> Suzbijanje analfabetizma znači u isto vrijeme širenje književnoga jezika. Opća školska dužnost, opća vojna služba, kao i industrijalizacija, nijesu pogodne za razvijanje dijalekata. Sve su to sredstva jačanja književnoga jezika, svagdje, pa i kod nas.
>
> Ali ovi važni činioci u modernom lingvističkom razvitku ipak ne isključuju narječja od utjecaja na razvitak književnoga jezika i jezične kulture.
>
> (Petar Skok: *O jezičnoj kulturi*, »Jezik« 1, 2, 1952)

Mora se priznati da su oni koji su pisali i proučavali povijest hrvatske književnosti i povijest hrvatskoga jezika bili u tešku položaju. Naime, hrvatski narod bio je vrlo dugo među južnoslavenskim narodima jedini narod koji je imao umjetničku svjetovnu književnost na svom narodnom jeziku. Čak i onda kad se tvrdilo da su Hrvati pleme jednog troimenog naroda, ipak se znalo da je i ta »plemenska« književnost bila isključivo vezana uz »hrvatsko pleme« pa je iskrsnuo problem njena imenovanja. U toj nezgodnoj situaciji bilo je najkomotnije toj književnosti dati zemljopisne, gradske ili pokrajinske atribute. Druga poteškoća iskrsla je i s književnim jezikom jer je notorna činjenica da čakavsko i kajkavsko narječje (uz štokavsko) imaju samo oni Južni Slaveni koje danas općenito držimo Hrvatima, tj. čakavsko i kajkavsko narječje ne može imati hrvatskosrpski jezik nego samo hrvatski jezik, pa je onda jasno da su i sva djela pisana čakavski i kajkavski djela hrvatske književnosti, a ne neke zajedničke ilirske ili jugoslavenske književnosti. Isto ovo vrijedi i za tzv. dubrovačku književnost i za štokavsko-ikavsku književnost. Sve teorije o jednom (ili jedinstvenom) hrvatskosrpskom (srpskohrvatskom, hrvatskom ili srpskom i sl.) književnom jeziku nemaju nikakve vrijednosti kad se želi znanstveno govoriti o *povijesti* hrvatske književnosti i *povijesti* hrvatskog jezika. Pa i onda kad su Hrvati prihvatili ijekavsku štokavštinu kao svoj jedinstveni i jedini književni jezik, opet je hrvatska književnost zadržala svoj povijesni kontinuitet, a hrvatski književni jezik nije bio tek *uspostavljen* već samo *nastavljen* u djelima umjetničkim i znanstvenim. Hrvatima bijaše dakle osnovna »pogreška« što su davno prije Gaja i Vuka imali i književni jezik i bogatu književnost na čistom narodnom jeziku, i leksikografe i jezikoslovce, a sve se to nije moglo tako jednostavno uključiti u idiličnu zajedničku ilirsku kulturu »od Triglava do Crnoga mora«. Odatle potječu i brojni nesporazumi i o hrvatskoj književnosti i o hrvatskom književnom jeziku, koji traju do danas, a osobito

u školskoj nastavi. Ne treba se stoga čuditi kad student na ispitu kaže da su Hrvati prije Gaja *govorili* latinskim jezikom, da je prvi hrvatski književnik bio Ivan Mažuranić, da je Marko Marulić pisao staroslavenskim jezikom, da je Vuk Stefanović Karadžić stvorio jugoslavenski jezik i sl. Hrvatske škole ne razvijaju kod učenika svijest ni o kontinuitetu hrvatske književnosti ni o kontinuitetu hrvatskog književnog jezika.

Položaj hrvatskoga književnog jezika u školama SR Hrvatske ne možemo danas proučavati ili odrediti a da ne uzmemo u obzir i povijesne okolnosti i opću atmosferu koja vlada u raspravama o temeljnim jezičnim pitanjima. Treba odmah reći da je hrvatski jezik postao nastavnim jezikom relativno kasno, mnogo kasnije nego što je postao jezikom hrvatske književnosti. Moglo bi se reći da hrvatski jezik kao književni jezik traje vremenski približno pet puta dulje od hrvatskog jezika kao nastavnog jezika. Dok je cvala književnost na hrvatskom jeziku, hrvatski đaci imali su u Hrvatskoj nastavu na latinskom, na talijanskom, njemačkom ili mađarskom jeziku. Hrvatski jezik javio se i kao nastavni predmet relativno kasno. Sve je to posljedica poznatih okolnosti. Bit će posve dostatno ako pogledamo značajke jezika u Hrvatskoj od pobjede tzv. vukovaca, tj. u posljednjih osamdesetak godina. God. 1892. izišao je *Hrvatski pravopis* Ivana Broza, prvi službeni pravopis za hrvatske škole i prvi sustavni fonetski pravopis hrvatskoga književnog jezika. Brozov pravopis izdavao je poslije Brozove smrti — po načelima Vuka i Daničića — Dragutin Boranić sve do 1915. (6 izdanja), a od 1921. Boranić započinje izdavati *Pravopis hrvatskoga ili srpskog jezika* pod svojim imenom i 1951. izlazi posljednje, deseto izdanje toga Boranićeva, ili bolje Broz-Boranićeva pravopisa. Leksički je pak hrvatski nastavni jezik određen Broz-Ivekovićevim *Rječnikom hrvatskoga jezika* iz 1901. a gramatički Maretićevom *Gramatikom (i stilistikom) hrvatskoga ili srpskoga jezika* iz 1899. (1931 — II izdanje, 1964 — III izdanje). Sva su ta djela rađena uglavnom prema Vukovim (i Daničićevim) načelima, pravopisnim, leksičkim i slovničkim. Štoviše, Maretić se za izradu svoje slovnice *hrvatskoga* (ili srpskoga) jezika gotovo uopće nije poslužio djelima hrvatske književnosti koja je u vrijeme kad je izišla ta gramatika već prošla četiristogodišnji put! Broz-Ivekovićev rječnik uglavnom je samo proširen Vukov rječnik iako je hrvatsko rječništvo bilo već tada staro preko tri stoljeća. Zato nije čudo da su i Maretićevu gramatiku i Broz-Ivekovićev rječnik nepovoljno ocijenili mnogi hrvatski jezikoslovci, književnici, kulturni i javni radnici, i u vrijeme kad su ta djela izišla i u najnovije vrijeme. Doista, čini se posve čudno da najuglednija moderna znanstvena gramatika hrvatskog jezika i najugledniji rječnik hrvatskog jezika izlaze s takvim značajkama kao da uopće nije ni postojala višestoljetna književnost baš na jeziku koji ta gramatika i taj rječnik žele prikazati i normirati. Takav slučaj vjerojatno nije zabilježen ni u jednog naroda koji posjeduje svoje rječnike i svoje slovnice.

> Neki su književnici izrekli misao da bi Srbi radi što jačeg narodnog jedinstva imali ostaviti ćirilicu i primiti latinicu, a Hrvati da bi vraćajući Srbima milo za drago imali ostaviti južno narječje i primiti istočno. Tako idiiički shvaćati stvar može samo onaj kome se ona čini vrlo jednostavna i laka.
>
> (Tomo Maretić, 1921)

Hrvatsko jezikoslovstvo i hrvatsko školstvo ulaze dakle u XX stoljeće s jezičnim normama koje su načelno postavljene na *Bečkom književnom dogovoru* 1850, a koje slijede misao da »jedan narod (tj. Hrvati i Srbi) treba jednu književnost da ima«. Konačno prihvaćanje ijekavske štokavštine, i to onako kako su je normirali Vuk i Daničić (dakle srpski jezikoslovci), moglo je djelovati kao prekidanje višestoljetnog kontinuiteta hrvatskoga književnog jezika i kao početak jedne posve nove jezične situacije, nove u kvalitetnom smislu. Činilo se kao da su Hrvati svjesno prihvatili nekakav Vukov jezik želeći se književnojezično izjednačiti sa Srbima, s kojima ih je inače povezivala gotovo ista jezična osnova. Bez obzira na to da li je netko držao kako su Hrvati i Srbi (i Crnogorci!) jedan narod s više plemena ili kako su to posebni narodi, polazilo se od toga da oni govore lingvistički jednim jezikom. Maretić piše gramatiku *hrvatskoga ili srpskoga* jezika, Franjo Iveković nazvao je doduše svoj rječnik rječnikom *hrvatskoga* jezika, ali u predgovoru kaže: »Ovo djelo moglo bi se zvati i *rječnik Srpskoga jezika,* i da su ga napisali Srbi, jamačno bi se tako zvalo; ali mu je po jednakom pravu i po samim načelima Srbalja Vuka Karadžića (Srb. i Hrv. 6) i Gjura Daničića (Dioba 5) ime *rječnik Hrvatskoga jezika,* jer su ga spisali i na svijet izdali Hrvati.« Znači, podjela na hrvatski i srpski jezik, ako se i javljala, nije bila posljedica uvjerenja da su to dva jezika, nego posljedica nekih posve nejezikoslovnih razloga. Stajalište o jednom i jedinstvenom hrvatskosrpskom jeziku protegio se i na prošlost pa se dešavalo da se kaže kako je Marulić pisao srpsko-hrvatskim jezikom. Nije onda čudno da se javila težnja kako Hrvati i Srbi — budući da govore istim jezikom — treba da imaju i jedan zajednički književni jezik temeljen na čistom narodnom govoru hrvatskom ili srpskom. Hrvatski vukovci žrtvovali su na neki način cjelokupnu hrvatsku književnojezičnu tradiciju, započinjući sve ispočetka. Umjesto da načine još pet koraka do cilja, vratili su se sto koraka do polazišta, kao da prijeđenog puta nije ni bilo.

> Kod nas se prvi osvrnuo na razlike između »srpskoga« i »hrvatskoga« jezika Vuk Stefanović Karadžić u članku *Srbi svi i svuda* (Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona, Beč 1849., str. 16.—24.).
>
> (Mate Hraste: *Metodologija ispitivanja naših dijalekata,* »Jezik« 3—4, travanj 1960)

Ali treba biti realan i pravedan. Oni koji napadaju hrvatske vukovce zbog zapostavljanja hrvatske književnojezične tradicije, zaboravljaju na neke osnovne stvari. Najprije, hrvatski vukovci nisu u hrvatsku književnost uveli nikakav *Vukov jezik* jer takva jezika niti je bilo niti je moglo biti. Postoji narodni govor što ga je Vuk uzeo kao temelj književnom jeziku, a taj narodni govor nije tuđ hrvatskoj književnosti. Štokavsko narječje, ijekavsko i ikavsko, javlja se u hrvatskoj književnosti kao književni jezik od njenih početaka u XV i XVI stoljeću, i preko Divkovića, Relkovića, Kačića i mnogih drugih traje neprekidno sve do Vuka. I sam Vuk isticao je da Kačić i Relković pišu bolje srpski od Srba, a time je mislio reći kako oni pišu čistim narodnim jezikom, što je i bio njegov ideal. Vuk je želio uvesti u srpsku književnost ono što je u hrvatskoj književnosti bilo već davno »uvedeno« pa se onda i ne može govoriti da je prihvaćanje njegovih načela u Hrvatskoj značilo nešto kvalitetno novo. Moglo bi se čak reći da je pobjeda vukovaca u Hrvatskoj značila donekle i nazadak u uspostavljanju književnog jezika jer se želio »uvesti« čisti narodni govorni jezik tamo gdje je on odavno bio nadmašen kao književni jezik. Ne smije se zaboraviti da je pobjeda vukovaca u Hrvatskoj uslijedila tek nakon umjetnički izgrađene ijekavske štokavštine Ivana Mažuranića i Augusta Šenoe — da i ne spominjemo druge — a Mažuranićeva i Šenoina ijekavska štokavština nije posve ista kao i ijekavska štokavština što su je normirali hrvatski vukovci. Došlo je, znači, do paradoksalne situacije: ono što se ističe kao početak suvremenoga jedinstvenog hrvatskog književnog jezika, tj. pojava Broza — Ivekovića i Maretića, zapravo je formalna jezična revizija cjelokupnoga hrvatskog

književnojezičnog razvoja od Marulića, Menčetića, Držića (Džore i Marina) i drugih do početka XX stoljeća.

Rečeno je *formalna* jezična revizija, i to razložno. Razložno zbog toga što hrvatski vukovci — da su i htjeli (a nisu htjeli) — nisu mogli izvršiti *stvarnu* reviziju hrvatskoga književnog jezika, odnosno nisu mogli izbrisati višestoljetnu hrvatsku književnost s njenom golemom jezičnom zakladom. Maretićeva gramatika, temelj svih naših suvremenih školskih i izvanškolskih slovnica, zapostavila je djela hrvatske književnosti, ali je pomogla u standardizaciji hrvatskoga književnog jezika. Njen znanstveni značaj donekle ispričava Maretića: sigurno je da ta gramatika ne bi bila bitno drukčija i da se Maretić poslužio isključivo djelima hrvatske štokavske književnosti. Maretićeva je krivica više moralne naravi, a manje materijalne. Slično bi se moglo reći i za Broza, odnosno Ivekovića. Njihov rječnik u golemu svom dijelu doista je rječnik hrvatskoga jezika i to ne samo zato »što su ga spisali i na svijet izdali Hrvati«. Osnovni mu je nedostatak što nije obuhvatio velik broj hrvatskih riječi, tada već standardnih u hrvatskom jeziku. No bez obzira na veći ili manji stupanj Maretićeve, Brozove ili Ivekovićeve »krivice« (a o toj krivici danas nema nikakve svrhe raspravljati ni trošiti snage!) jedno je sigurno: nikakva nova gramatika i nikakav novi rječnik nisu na početku XX stoljeća mogli ozbiljnije nagristi značajke hrvatskog jezika. Smiješno je vjerovati ne samo u to da je jednom narodu s višestoljetnom književnom tradicijom netko mogao odjednom »dati« književni jezik, nego i u to da je odjednom netko mogao jezik normirati izvan tijekova te tradicije. Stoga je posve nepotrebno danas raspravljati i o tome jesu li npr. ilirci mogli izabrati možda i neko drugo hrvatsko narječje ili neki drugi refleks jata. Izbor iliraca bijaše povijesno determiniran i to je činjenica koju je nemoguće opovrgnuti čak ako i zapostavimo hrvatsku štokavsku masu u Bosni i Hercegovini (što bi bilo vrlo neozbiljno). Akcenatski sustav novoštokavskog govora postavio je u svojoj slovnici pop Šime Starčević prije Daničića, a Vukovi preteče bijahu hrvatski reformatori i protureformatori u XVI i XVII stoljeću. Što se tiče našega čuvenog fonetskog pravopisa (piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano!), treba reći da su svi pravopisi u počecima pismenosti bili fonetski (»izgovorni«), a u hrvatskoj književnosti već je 1764. dubrovački svećenik *Stijepo Rusić Rosa* definirao fonetski pravopis kao pravopis po kome se »zapišuju riječi onako kako se one izustivaju«, hoteći (uz put spominjem!) prevesti Sv. pismo na čisti narodni jezik. Uvođenje fonetskog pravopisa u hrvatske škole 1892. nije bio nikakav ni revolucionaran ni genijalan pothvat nego jedno od više mogućih ortografskih rješenja. Drugo je pitanje je li to rješenje bilo i najbolje moguće.

> **Srednjoškolski su profesori, ispravljači zadaća, u velikom dijelu i stvorili cijelu pismenost u Hrvata.**
>
> **(Antun Barac: *Ispravljači zadaća*, »Jezik« 5, 1953)**

Sve ovo dosada bilo je potrebno reći da se bolje shvati povijest hrvatskoga jezika u hrvatskim školama. U hrvatskom školstvu uloga vukovaca bila je vrlo značajna zbog jednostavnog razloga što se povijest hrvatskog jezika kao školskog jezika — i kao nastavnog jezika i kao nastavnog predmeta — ne može mjeriti s poviješću hrvatskog jezika kao jezika hrvatske književnosti. Već je spomenuto da je hrvatski jezik postao nastavni jezik vrlo kasno i to ne samo zbog toga što Hrvatska nije imala svoju samostalnost nego i zbog toga što je i u drugim evropskim zemljama nacionalni jezik redovito prije ulazio u umjetničku književnost nego u škole ili u znanost. Dok u hrvatskoj književnosti i čakavski i kajkavski dijalekt imaju svoju bogatu tradiciju, u hrvatskom školstvu ima tu tradiciju štokavski dijalekt, a dominantno mjesto ima baš književni jezik onakav kako su ga normirali vukovci. Kada, dakle, danas govorimo o hrvatskom jeziku u školama, onda najprije pomislimo na jezik temeljen na Maretićevoj gramatici, na Broz-Boranićevim pravopisima i Broz-Ivekovićevu rječniku. Svakako da stalni pečat tome »školskom« jeziku daje i jezik najboljih djela hrvatskih književnika, koji se u školama čitaju i proučavaju prema zahtjevima nastavnih programa, ali se može odmah reći da je hrvatski školski jezik zbog presudnog utjecaja administracije ostao i leksički i gramatički čvršće vezan uz vukovske (pa i režimske!) norme nego jezik hrvatske književnosti, osobito one najnovije.

> **Tuđe riječi šire se u nekom jeziku u velikoj mjeri i onda, kad neki narod živi u podložnosti ili čak u ropstvu nekom drugom narodu. Rječničko blago vladajućeg naroda nameće se i potiskuje rječničko blago pokorenog naroda.**
>
> **(Ljudevit Jonke: *O upotrebi tuđih riječi*, »Jezik« 1, 1953)**

Može se nekome pričiniti čudnim i neznanstvenim da se ovdje izvršilo neko odvajanje »školskog« jezika od književnog. Tà poznata je stvar da nastavni jezik ne može biti drugo nego književni jezik. To je istina, ali je isto tako istina da školska administracija ni u jednoj neslobodnoj zemlji nije bila vezana s narodnim probicima kao što je to bila većina književnika. Školska administracija bila je u neslobodnim zemljama konzervativnija i od nekih jezikoslovaca koji su zbog različitih razloga služili nenarodnim režimima. Baš je takav slučaj bio i s hrvatskom školskom administracijom, osobito u bivšoj Jugoslaviji, ali već i u vrijeme vladavine Khuen-Héderváryja kad su izišli Brozov pravopis, Maretićeva gramatika i Broz-Ivekovićev rječnik. Uspostavljanje hrvatskoga školskog jezika vezano je dakle od prvoga službenog školskog pravopisa iz 1892. pa do 1945. uz protunarodni režim Khuena Héderváryja, uz Austro-Ugarsku, uz Kraljevinu Jugoslaviju i uz njemačko-talijansku okupaciju Hrvatske. Zbog tih povijesnih okolnosti hrvatski književni jezik, a još više nastavni jezik konstituirali su se djelomice na osnovi mnogih kompromisa što su ih s režimom sklapali i hrvatski jezikoslovci i predstavnici školske administracije, a što je vrlo često bilo suprotno hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji. Ne smije se naime zaboraviti da su Srbi usprkos Bečkom dogovoru kao svoj književni jezik uspostavili *ekavsku štokavštinu*, što je bila posve naravna i logična posljedica razvitka suvremene srpske književnosti i kulturnog razvitka Srbije uopće, ali što je uvijek u uvjetima velikosrpske hegemonije i jugoslavenskog unitarizma dovodilo i do jezične hegemonije tj. do prevlasti »državne« srpske ekavštine nad »nedržavnom« hrvatskom ijekavštinom. Bez obzira na to kako tko danas gledao na prihvaćanje ijekavske štokavštine kao književnog jezika kod Hrvata, bez obzira na to kako tko danas gledao na ulogu iliraca, Gaja, Vuka, Daničića i hrvatskih vukovaca, posve je sigurno da se u posljednjih stotinjak godina ijekavska štokavština može držati osnovicom hrvatskoga književnog jezika. Ako i hrvatski književni jezik još uvijek nije posve određen »juridički«, postoji golem broj »indicija« koje nepogrešivo taj jezik determiniraju. Najjača je indicija svakako petstoljetna hrvatska ikavska i ijekavska štokavska književnost.

Nema dakle dvojbe u to da je danas hrvatski jezik kao nastavni jezik, teoretski barem, spoj književnojezične hrvatske štokavske tradicije, hrvatskih narodnih štokavskih govora i jezičnih normi što su ih posta-

vili hrvatski vukovci i današnji hrvatski jezikoslovci i njihovi sljedbenici. Nastavni jezik u hrvatskim školama ne može se razlikovati od hrvatskoga književnog jezika, što je *conditio sine qua non* svakog raspravljanja o hrvatskom nastavnom jeziku. Da je to tako, svjedoči i činjenica kako su unitaristička jezična nastojanja uvijek išla za tim da se ukine ijekavica i da je to ukidanje dobrim dijelom bilo vezano uz nastavni jezik. Usprkos nastojanjima hrvatskih vukovaca da se jezično što je moguće više približe srpskom književnom jeziku i usprkos njihovu stalnom pozivanju na Vuka i Daničića, ijekavska štokavština bijaše uvijek ugrožena onda kad je i Hrvatska bila ugrožena nacionalno. To je moglo značiti samo jedno: bez obzira na vukovske zahvate *ijekavska štokavština normirana kao hrvatski književni jezik imala je i ima hrvatsko nacionalno obilježje*. Da nije tako, unitaristi nikada ne bi toliko nastojali da je likvidiraju iako i preko pola milijuna Srba u Hrvatskoj po svom materinskom govoru pripada ijekavcima novoštokavcima. Kratkotrajan i neuspio izlet nekih hrvatskih književnika u ekavsku štokavštinu (u eri zanosnog jugoslavenskog nacionalizma) samo je iznimka koja potvrđuje pravilo.

> Purizam treba da postane stvar jezičnog ukusa i stvarne kulturne potrebe. Strane riječi koje nijesu prilagođene strukturi jezika, izbjegavaju se, ako u hrvatskom jeziku za njih postoji dobra zamjena, a upotrebljavaju se kad za njih nema zamjene, ili kad ih imperativno zahtijeva naučna i kulturna potreba.
>
> Ako je budalasti purizam za osudu, ne smije se opet upasti u drugu krajnost i bez potrebe upotrebljavati strane riječi. Lingvistički je snobizam također za osudu.
>
> (Petar Skok: *O jezičnoj kulturi*, »Jezik« 2, 1952)

Još je jedna okolnost zbog koje se hrvatski književni jezik, a tako i nastavni jezik, često nalazio na udaru. To su poznate *leksičke osobitosti* koje nisu bile vezane za refleks jata, a zbog kojih još i danas hrvatski jezikoslovci moraju dokazivati ono što dokazivati ne treba: da *povijest* znači isto što i *historija*, *siječanj* isto što i *januar*, *nogomet* isto što i *fudbal*, da je bolje *oprez* nego *predostrožnost*, *krivac* nego *vinovnik*, *promet* nego *saobraćaj*, *istražitelj* nego *isljednik* i sl. Kad su se god službeno ili zbog majorizacije u hrvatski leksik uvlačile riječi dotada neuobičajene ili nepoznate na hrvatskom jezičnom području, a koje su bile posve suvišne jer su Hrvati za iste pojmove imali svoje dobre i tradicionalne izraze, hrvatski jezikoslovci i hrvatski književnici morali su ulagati goleme napore da vrate izbačene hrvatske riječi i pri tom nije bila rijetkost da su se ti naravni i logični napori proglašavali nacionalizmom i šovinizmom. Kad je hrvatska školska administracija samovoljno prije nekoliko godina zamijenila tradicionalne školske nazive *povijest*, *zemljopis*, *glavni imenik*, *priručni imenik*, *urudžbeni zapisnik*, *nastavnički zbor* i dr., nazivima *historija*, *geografija*, *glavna knjiga*, *imenik učenika*, *djelovodnik* (?!), *nastavničko vijeće*, onda su bila uzaludna nastojanja hrvatskih jezikoslovaca da dokažu kako je ta promjena i suvišna i loša. Danas se vraćanje naziva *povijest i zemljopis* u škole (i to još uvijek samo u neke!) ocjenjuje kao pobjeda iako je to zapravo liječenje rana iz prošlosti i ublažavanje poraza.

> Već su Pacel i Pavić isticali, da pravopis nije samo stvar običaja i sporazuma, nego i naučnog istraživanja, bez čega se neka pravopisna pitanja ne dadu uopće riješiti.
>
> (Mirko Petravić: *Jedna značajna obljetnica*, »Jezik« 5, 1953)

Pravopisna pitanja, a ta su pitanja od iznimne važnosti za jezik u školama, također su rješavana u dosta zamršenim okolnostima. Kao što

je već rečeno, prvi službeni hrvatski školski pravopis jest *Hrvatski pravopis* Ivana Broza iz 1892. Kontinuitet toga pravopisa (fonetskog) održao je Dragutin Boranić uz neke prekide sve do 1960. kad je izišao pravopis na temelju Novosadskoga književnog dogovora iz 1954. Boranićev pravopis nije u Hrvatskoj vrijedio u vrijeme rata od 1942—1945, kad je uvedeno korijensko pisanje (etimološki pravopis — *Koriensko pisanje*, priredio i izdao Hrvatski državni ured za jezik, Zagreb 1942), a za vrijeme Kraljevine Jugoslavije službeno je 1929. beogradska vlada izdala *Pravopisno uputstvo za sve osnovne, srednje i stručne škole Kraljevine SHS*, čime je likvidirala Boranićev pravopis sve do 1939, kad ga je Banovina Hrvatska ponovno uvela u hrvatske škole. Treba odmah istaknuti da se unitarističkog pravopisnog uputstva iz 1929. stvarno nisu pridržavali hrvatski književnici iako je u izradi toga pravopisa sudjelovalo i nekoliko istaknutih hrvatskih jezikoslovaca. Ipak je hrvatsko školstvo bilo stalno infiltrirano novim jezičnim elementima, dotada nepoznatim u hrvatskom jeziku, pa je to nesumnjivo utjecalo na promjene i u komunikativnom jeziku u Hrvatskoj. Dakako da posebno ne treba isticati kolik je bio utjecaj jezika tadanje administracije i vojske, često potpuno tuđ duhu hrvatskog jezika. Sve je to dovelo do toga da je 1940. izišla u Zagrebu knjiga s provokativnim naslovom *Razlike između hrvatskoga i srpskoga književnog jezika*, knjiga koju i u današnje vrijeme mnogi ocjenjuju kao nacionalističku (ili šovinističku) kao što se i svako spominjanje današnjih jezičnih razlika još uvijek često ocjenjuje kao nacionalizam ili šovinizam, dakako hrvatski. Ta knjiga bijaše provokativna jer najednom nakon stogodišnjeg isticanja jedinstva hrvatskog i srpskog jezika (ilirskog, hrvatskog ili srpskog, srpskohrvatskog) govori o dvjema posebnim književnim jezicima. Mirne savjesti može se reći kako se ta knjiga nikada ne bi pojavila da u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo unitarizma i velikosrpske politike. Da su tadanje državne vlasti poštivale ono što su bar u najmanju ruku morale poštivati, tj. jezične norme hrvatskih vukovaca, nikada hrvatski jezikoslovci ne bi reagirali onako kao što su reagirali tom knjigom. Oni su prije toga više od sto godina pokazivali svoju dobru volju čak do »samozataje«. Ali naravno je da Kraljevina Jugoslavija nije mogla voditi posebnu politiku snošljivosti prema hrvatskom književnom jeziku kad je nije vodila ni prema hrvatskom narodu. »Jezična« politika bila je samo jedna od sastavnica cjelokupne politike u bivšoj Jugoslaviji.

Brozov pravopis i kasniji Boranićevi pravopisi bili su tzv. fonetski pravopisi, tj. oni su uglavnom slijedili poznatu krilaticu »piši kao što govoriš, a čitaj kao što je napisano«, što je bilo i Vukovo pravopisno načelo. Hrvati su dakle napustili svoj nekadanji etimološki (»korijenski«) pravopis i prihvatili su pravopis koji je načelno bio zajednički sa srpskim vukovskim pravopisom, ali nikada hrvatski i srpski pravopis nisu bili stvarno posve jednaki. Jedan je od razloga i različitost pisama (latinica — ćirilica), ali taj razlog nije presudan. Davno prije Vuka bilo je kod Hrvata ortografa što su pokušavali latinicu prilagoditi sustavu glasova hrvatskog jezika i za palatale uvesti po jedan znak, dakle ono isto što je Vuk dosljedno proveo u svojoj reformi ćirilice. Još 1582. *pop Šime Budinić* pokušava iz češkoga husitskog pravopisa uvesti u hrvatski slova č, ž, š, a 1700. *Pavao Vitezović* predlaže uvođenje dijakritičkih znakova, što će sve ostvariti Gaj u XIX stoljeću. Prije uvođenja fonetskog pravopisa 1892. Hrvati su imali dugu latiničku pravopisnu tradiciju — etimološku, ali i fonetsku — bez obzira na to što se ponekad radilo samo o pokušajima ili idejama. Nešto od te tradicije moralo je ući i u suvremene hrvatske fonetske pravopise, ako i zapostavimo pravopisna rješenja što

ih je nametala i sama struktura hrvatskog jezika. Naime, pravopisi se samo djelomice zasnivaju na dogovoru (konvenciji) pa nije ni bilo moguće stvoriti neki pravopis — ma bio on i prvi — koji bi bio u potpunosti rezultat administrativnih kabinetskih dogovora. Ne možemo zapostaviti ni činjenicu da neke pravopisne norme tijekom vremena dobivaju i nacionalno obilježje, pa se mnoga nastojanja da se takve norme promijene često shvaćaju kao pokušaji ili posljedice nacionalnog ugnjetavanja. Prema tome, naziv *hrvatski pravopis* nije besmislen iako u svakom mogućem hrvatskom pravopisu mora biti niz istih normi što ih imaju i pravopisi drugih slavenskih ili indoevropskih jezika. Besmisleno bi bilo »hrvatstvo« ili »nehrvatstvo« pravopisa hrvatskog jezika ocjenjivati po tome je li taj pravopis fonetski ili etimološki. Svaki je pravopis hrvatski ako su ga dragovoljno normirali najbolji hrvatski jezikoslovci, ako su ga dragovoljno prihvatili najbolji hrvatski književnici i intelektualci, ako je u skladu sa strukturom hrvatskoga jezika i ako poštuje, koliko je to moguće, hrvatsku pravopisnu tradiciju. Zbog tih uvjeta već su se u počecima sustavnog normiranja hrvatskog i srpskog pravopisa javile razlike među tim pravopisima nezavisno od njihova zajedničkog izgovornog (fonetskog) načela. U bivšoj Jugoslaviji te su se razlike učvrstile na liniji Boranić (Broz) — Belić, dvaju najistaknutijih hrvatsko-srpskih ortografa novijeg vremena. Različite norme u uporabi velikog slova, pisanja futura I (pisat ću — pisaću), pisanje glasa h (duhan — duvan, historija — istorija, kuhinja — kujna), način pisanja nekih posvojnih pridjeva od imenica na -ija (historijski — istoriski, armijski — armiski), razlike u pisanju izgovornog jednačenja suglasnika (predsjednik — pretsednik, odsjeći — otseći), gramatička interpunkcija u hrvatskom pravopisu prema logičkoj u srpskom pravopisu, pisanje vlastitih tuđih imena, rastavljanje riječi i neke druge razlike bile su s vremenom općenito prihvaćene kao značajke hrvatskoga ili srpskog pravopisa bez obzira na to što su se te pravopisne hrvatsko-srpske osobitosti mogle s jednakim pravom braniti ili osporavati. Ponekad je djelovalo tragikomično kad su pojedini jezikoslovci zdušno nastojali poduprijeti »svoje« pravopisne norme lingvističkim razlozima, a svi su znali da se radi o razlozima nacionalnim pa i nacionalističkim ili unitarističkim.

Razlike između hrvatskoga i srpskoga pravopisa na liniji Boranić — — Belić nisu bile umjetno stvorene. Koliko god su hrvatski vukovci nastojali jezično i pravopisno približiti se Srbima, nisu mogli žrtvovati sve što je do njihova vremena bilo svojstveno i hrvatskom jeziku i hrvatskom pravopisu, čak ako se i zapostavi razlika ijekavica — ekavica. Napokon, i hrvatska javnost bila je neki pravopisni regulator jer je sigurno razlikovala naravna rješenja od onih nametnutih. U uvjetima nacionalne i socijalne nejednakosti u Kraljevini Jugoslaviji jezična pitanja morala su u okviru hrvatsko-srpskih odnosa dobiti obilježja nejezična, u prvom redu nacionalna. Htjeli to ili ne, Boranić i Belić u staroj su Jugoslaviji bili eksponirani kao predstavnici hrvatskog odnosno srpskog pravopisa i svako nasilno mijenjanje jednoga ili drugog pravopisa bilo bi shvaćeno kao istovremeno diranje u nacionalna obilježja. Povijesne su okolnosti htjele da je Belićev pravopis u staroj Jugoslaviji bio na hrvatsko-srpskom jezičnom području (Srbija, Hrvatska, Bosna i Hercegovina i Crna Gora) povlašteni pravopis jer su ga favorizirale vojska i državna administracija, tj. vlast uopće, a hrvatsko-srpsko školstvo držalo se Boranićeva pravopisa samo u granicama Hrvatske. Svaka pravopisna promjena u hrvatsko-srpskom jeziku u staroj Jugoslaviji išla je na štetu hrvatskog pravopisa,

a hrvatski jezikoslovci bili su ili prisiljavani na čudne kompromise ili su se branili lingvistikom.

> Mi kvarimo ruski jezik. Strane riječi upotrebljavamo bez potrebe. Upotrebljavamo ih nepravilno. Zašto govoriti »defekti«, kada se može reći griješke, ili nedostaci, ili omaške? Nije li vrijeme da objavimo rat upotrebi stranih riječi bez potrebe? ... Nije li vrijeme da objavimo rat kvarenju ruskog jezika?
>
> (Lenjin: *O čišćenju ruskog jezika*)

Uvođenje Aleksandrove diktature nakon ubojstva Stjepana Radića donijelo je i prvi službeni unitaristički srpskohrvatski pravopis, poznato *pravopisno uputstvo* što ga je 15. lipnja 1929. odobrio tadanji jugoslavenski ministar prosvjete Božo Ž. Maksimović s nadimkom Boža Kundak. Od hrvatskih jezikoslovaca bili su za izradu Uputstva imenovani Tomo Maretić, Milan Rešetar i Dragutin Boranić, a Stjepan Ivšić nakon što je Milan Rešetar preselio u Italiju. Kao što se vidi, bila je u izradu uključena elita hrvatskog jezikoslovstva, ali je ipak činjenica da je taj sporazumni pravopis iz 1929. zapravo reformirani Belićev pravopis iz 1923. Činjenica je isto tako da se Maretić nije držao toga pravopisa već dvije godine nakon njegova donošenja, Boranić ga se kasnije odrekao, a ni Ivšić (koji o povijesti toga sporazumnog pravopisa piše u članku *Iz najnovije historije našega pravopisa*, Jezik br. 2, prosinac 1953), nije njime bio oduševljen. Ivšić kaže za dogovorni pravopis iz 1929. kako su ga Hrvati odbacili »jer je u Hrvatskoj vrlo mnogima bio mrzak kao nešto, što im je uz druge nevolje donijela Aleksandrova diktatura«. Tako je sporazumni srpsko-hrvatski pravopis stvarno propao, barem kod Hrvata, a formalno ga u Hrvatskoj zamjenjuje 8. izdanje Boranićeva pravopisa, odobreno odlukom bana Banovine Hrvatske od 5. prosinca 1940, dakle *prije* uspostavljanja NDH. No, bez obzira na to što su Hrvati stvarno odbacili unitaristički sporazumni pravopis iz 1929, on je bio godinama službeni pravopis u hrvatskim školama i mnogo je poremetio već ustaljene pravopisne norme u hrvatskom nastavnom (književnom!) jeziku.

> Što stabilnija i čvršća norma potrebna je komponenta koja će jezičnom razvoju kao rezultanti dati najpovoljniji mogući pravac.
>
> (Radoslav Katičić: *O prirodi jezičnog razvoja*, »Jezik« 2, prosinac 1964)

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije i uspostavljanja NDH dolazi do prvog službenog nastojanja da se nasilno povećaju naravne i povijesne razlike što su do tada postojale između hrvatskoga i srpskog književnog jezika i između hrvatskog i srpskog pravopisa. Ustaške vlasti žele otkloniti sva ona zbližavanja sa srpskim jezikom što su ih dotada postigli hrvatski vukovci i pri tom im izvanredno ide na ruku dvadesetgodišnja nacionalna potčinjenost hrvatskog naroda i nejednakopravan položaj hrvatskog jezika u bivšoj Jugoslaviji. U njihovim jezičnim nastojanjima ustašama je išla na ruku čak i činjenica da je pobjeda hrvatskih vukovaca izvojevana u vrijeme zloglasnog bana Khuen-Héderváryja. Ustaše nisu slučajno posegnule za etimološkim (korijenskim) pravopisom koji je u Hrvatskoj vrijedio prije 1892. jer im je on mogao poslužiti kao isprika da su poštivale povijesne okolnosti. Taj ustaški potez mnogo je naškodio poslijeratnoj jezičnoj politici hrvatskih jezikoslovaca jer se ponekad ta politika etiketirala ustaškim imenom. Iako korijenski pravopis nema i ne može imati nikakve veze s ustašama, iako čak ni teoretski ne može biti govora o nekom ustaškom pravopisu, poslijeratnim hrvatskim jezikoslovcima često su bile sputane ruke u rješavanju važnih jezičnih pitanja. Zbog toga što su ga ustaše favorizirale, etimološki (korijenski) pra-

vopis bio je za dugo vremena unaprijed kompromitiran. Poznati su i drugi ustaški jezični zahvati. U svome pretjeranom čišćenju hrvatskog jezika od tzv. tuđica ustaše su počele izmišljati nove nazive (*krugoval* umjesto *radio, slikokaz* umjesto *kino, slikopis* umjesto *film, brzoglas* umjesto *telefon* i sl.), a budući da u svojim redovima nisu imali genijalnog jezikoslovca kao što je bio recimo Bogoslav Šulek, velika većina njihovih kovanica izazivala je u puku humoristične reakcije pa su ljudi sami počeli stvarati šaljive kovanice (*međunožno guralo* umjesto *bicikl, okovratni dopupnjak* umjesto *kravata, mukotrpna dugočekalica* umjesto *stara frajla* i dr.). Ta naoko šaljiva ustaška jezična politika u inače vrlo tragičnim povijesnim uvjetima imala je ozbiljne posljedice za buduće djelovanje hrvatskih jezikoslovaca. Nije bio rijedak slučaj da se poslije oslobođenja mnogi hrvatski lektor libio zamijeniti neku tuđicu u nekom tekstu dobrom i tradicionalnom hrvatskom riječi bojeći se da mu ne podmetnu kako uvodi »ustaški« jezik iako takvog jezika nikada nije bilo niti je moglo biti. Postojala je samo ustaška jezična politika, a za nju se točno zna što je htjela. Ustaše su u Hrvatskoj u povijesnom smislu vladale kratko vrijeme, nisu uspjele pridobiti značajne hrvatske jezikoslovce (najveći od njih — Stjepan Ivšić — hrabro je odbio da sudjeluje u izradi pravila obnovljenog korijenskog pisanja i ostao dosljedan vukovac), pa je jasno da ustaška jezična nastojanja s t v a r n o u hrvatskom književnom jeziku nisu mogla ostaviti traga. To je potrebno reći i istaknuti zato da se već jednom prekine s nekim objedama na račun današnjih hrvatskih jezikoslovaca i književnika, s objedama koje su vrlo podmukle i opasne jer normalne i logične jezične zahvate označavaju kao nacionalističke, šovinističke ili čak kao ustaške. Današnji hrvatski jezikoslovci i književnici moraju napokon biti oslobođeni s nepravom im nametnutog tereta propale ustaške jezične epizode. Korijenski pravopis treba biti znanstveno rehabilitiran i oslobođen epiteta »ustaški«, a jezični purizam (čistunstvo) treba promatrati onako kako ga promatra suvremeno hrvatsko jezikoslovstvo od iliraca i Maretića do danas.

Jezik je duša svakog naroda, i tko dira u njegov svijet s nekom »integracijom« nije samo neprijatelj ravnopravnosti i bratstva naših naroda nego i protivnik socijalističkog humanizma, jer poštovanje jezika svakog naroda nije samo izraz naprednog političkog demokratskog uvjerenja nego i manifestacija humanizma ...

(Bratko Kreft: »Vjesnik« 6. III 1966)

Poslije oslobođenja u Hrvatskoj je vraćen Boranićev pravopis, a 1947. izlazi IX izdanje (prerađeno) toga pravopisa, što ga je 2. studenog 1946. odobrilo Ministarstvo prosvjete Narodne Republike Hrvatske (rješenje br. 76789/46). Službeno se dakle u hrvatskom književnom jeziku i u hrvatskim školama uspostavlja pravopisni kontinuitet započet 1892. Brozovim fonetskim Hrvatskim pravopisom. U Srbiji 1952. izlazi Belićev Pravopis srpskohrvatskog jezika, a njegova je važnost u tome što kod Srba nastavlja kontinuitet predratnih fonetskih Belićevih pravopisa (1923, 1930. i 1934), prekinut u vrijeme njemačke okupacije Srbije u II svjetskom ratu, ali i u tome što je on pisan i za ekavce i za ijekavce, dakle imao je pretenzija da bude temelj za *zajednički* pravopis hrvatsko-srpski. Belić i sam to potvrđuje pišući u »Borbi« od 21. prosinca 1952: »Ono što je izneseno u ovom Pravopisu moglo bi se smatrati kao polazna tačka ili privremeno rešenje dok se ne bi našlo kakvo bolje ili *ono koje bi dobilo pristanak pretstavnika svih krajeva naših«* (potcrtao J. D.). Ova Belićeva primjedba nesumnjivo je nagovještaj kasnijeg Novosadskog književnog dogovora.

Svaki se narod s pravom ponosi svojim književnim jezikom kao najvrednijom kulturnom baštinom. Po tome, kolika se briga posvećuje njegovoj pravilnosti i ljepoti, prosuđuje se opći stupanj kulture pojedinih naroda ... Paziti na pravilnost jezičnog izraza nije dužnost samo jezičnog stručnjaka, filologa, nego svakog školovanog čovjeka.

Kad bi svi nastavnici bez razlike pazili i kod sebe i kod đaka na pravilnost jezičnog izraza, povoljni rezultati ne bi zacijelo izostali.

(Veljko Gortan: *Briga za pravilan književni jezik*, »Jezik« 4, 1957)

Do Novosadskog dogovora za hrvatski nastavni jezik od neobične je važnosti propis Ministarstva prosvjete NR Hrvatske iz vremena neposredno nakon oslobođenja, a po kome je nastavni jezik u školama NR Hrvatske *ijekavski izgovor* (štokavskog narječja, dakako) hrvatskoga ili srpskog jezika. Ako tome dodamo novo izdanje Boranićeva pravopisa iz 1947. i novu veliku *Gramatiku hrvatskoga ili srpskog jezika* Brabeca — — Hraste — Živkovića 1952, kojoj su prethodile već od 1947. posebne školske gramatike za osmogodišnje škole i niže razrede gimnazije (od istih autora), možemo općenito reći da se 1947. može uzeti kao godina ponovnog sređivanja i normiranja nastavnog jezika u školama NR Hrvatske, u pravopisnom i u gramatičkom značenju. Pravopis je vraćen na one temelje što ih je postavio Ivan Broz 1892. i nastavio Boranić do 1940, a gramatika u okvire učvršćene Maretićevom gramatikom iz 1899. i kasnijim gramatikama (Stjepana Musulina 1928—1938. i Josipa Florschütza 1905 — šest izdanja). Iako još nije bilo rječnika suvremenoga hrvatskog književnog jezika, ipak su postojale i uobičajene leksičke norme — u terminologiji pojedinih znanstvenih disciplina važnih za školsku nastavu, a i inače na temelju jezika bogate suvremene hrvatske književnosti. Za hrvatski nastavni (a i književni, dakako) jezik od neprocjenjive je vrijednosti osnivanje Hrvatskoga filološkog društva i pokretanje *Jezika*, časopisa za kulturu hrvatskoga književnog jezika (broj 1 izišao u rujnu 1952). U uredništvu *Jezika* i u suradničkim redovima našli su se svi što su tada u hrvatskom jezikoslovstvu značili kvalitetu, a poimence Antun Barac, Josip Hamm, Mate Hraste, Ljudevit Jonke, Petar Skok i Sreten Živković (uredništvo); Stjepan Ivšić, Bratoljub Klaić, Dalibor Brozović, Miroslav Kravar, Rikard Simeon, Mirko Deanović, Veljko Gortan i mnogi drugi kao suradnici. Bila je posebno sretna okolnost da su se u redovima Hrvatskog filološkog društva i u časopisu *Jezik* dosta brzo javili i potvrdili brojni mladi jezikoslovci koji su kasnije postigli zavidne lingvističke rezultate (Dalibor Brozović, Stjepan Babić, Božidar Finka, Radoslav Katičić, Milan Moguš, Krunoslav Pranjić, Milan Šipka, Zlatko Vince i dr.) što je otvaralo sjajne perspektive hrvatskom jezikoslovstvu i konačnom, posve čvrstom »juridičkom« uspostavljanju hrvatskoga književnog (i nastavnog) jezika u pravopisnom, slovničkom, rječničkom i stilističkom značenju. Toj perspektivi osobito je moglo pogodovati uvođenje obvezatnog osmogodišnjeg osnovnog školovanja (čime je književni jezik dobio i stvarnu svenarodnu naobrazbenu podlogu), a isto tako i činjenica da osnove i tradicije hrvatskoga književnog i nastavnog jezika nisu bile nimalo suprotne materinskom govoru 650 000 novoštokavsko-ijekavskih Srba u Hrvatskoj.

Sve gramatike materinskog jezika nose u nazivu knjige ime toga jezika pa nema nikakva razloga da jedino mi budemo u tome izuzetak.

(Ljudevit Jonke: *Udžbenici hrvatskosrpskoga jezika za osnovne škole*, »Jezik« 4, travanj 1963)

I doista, već u početku 1953. (u siječnju) Hrvatsko filološko društvo u svojoj pravopisnoj sekciji započinje s izradom novoga *znanstvenog pravopisa hrvatskoga književnog jezika*, s planom da pravopis bude svršen za godinu dana. Uz pravopisnu sekciju osnovana je i filološka

sekcija sa svrhom da izradi *znanstvenu gramatiku hrvatskoga književnog jezika* »kao odraz suvremenoga stanja našega književnog jezika«. To je bilo dvije godine nakon 10. izdanja Boranićeva pravopisa (Boranić je umro 1. IX 1955. u 85. godini života), a to je izdanje i posljednje izdanje posebnog hrvatskog fonetskog pravopisa prije zajedničkog srpskohrvatskog pravopisa na temelju Novosadskoga dogovora. U pravopisnoj sekciji HFD-a radili su članovi HFD-a, predstavnici Odjela za jezik i književnost JAZU, predstavnici Društva književnika Hrvatske, Leksikografskog zavoda FNRJ, Društva novinara, Filozofskog fakulteta, Akademije za kazališnu umjetnost i lektorâ nakladnih poduzeća u Hrvatskoj. Taj reprezentativni skup već je u prva dva mjeseca rada, tj. u siječnju i veljači 1953, izradio pravila o rastavljanju riječi na slogove i pravila o interpunkciji te ih iznio javnosti na raspravu.

Međutim, 1953. *Letopis Matice srpske* pokreće anketu o pitanjima srpskohrvatskog književnog jezika, u kojoj sudjeluju mnogi srpski i hrvatski jezikoslovci, književnici i javni radnici i u kojoj se na mala vrata ponovno pojavljuju čak i ideje o umjetnom potpunom izjednačivanju hrvatskoga i srpskog književnog jezika na osnovi da se Hrvati odreknu ijekavice, a Srbi ćirilice, dakle po načelu koje inače vrijedi na sajmovima. Oživljuje Skerlićeva unitaristička književnojezična ideja iz vremena prije I svjetskog rata i ideja iz vremena Aleksandrove diktature. Najprije se dakle 1953. izmišlja pitanje književnog srpsko-hrvatskog jezika, a onda se »rješava« pitanje koje zapravo tada nije ni postojalo. Hrvatski jezikoslovci i hrvatski književnici našli su se u tešku položaju zbog toga što je ekavska štokavština usprkos bitno promijenjenim socijalnim i nacionalnim odnošajima ipak i dalje bila stvarno privilegirana (Armija, savezna administracija, TANJUG i dr.), a i zbog toga što bi njihov otvoreni otpor čak i nasilnom izjednačivanju hrvatskoga i srpskoga književnog jezika mogao u to vrijeme biti ocijenjen kao nacionalizam i šovinizam ili kao razbijanje bratstva i jedinstva. U toj atmosferi dolazi na inicijativu Matice srpske 1954. do Novosadskog književnog dogovora. Matica srpska potakla je i organizirala Novosadski sastanak, ali Matica hrvatska bila je stavljena pred gotov čin, tj. ona je na Novosadski dogovor bila *pozvana*, a nije ga zajedno s Maticom srpskom *sazivala*. Dakako da je time dalja djelatnost pravopisne sekcije HFD-a bila posve iluzorna iako je *Jezik* br. 2 od prosinca 1954. izvijestio: »Pravopisna sekcija je završila rad na teoretskom dijelu pravopisa, a upravo se sada završava i obradba pravopisnog rječnika. Pravopisna će sekcija nastaviti svoj posao u vezi s novosadskim zaključcima o pravopisu.«

Novosadski književni dogovor koji je rezultirao za budućnost hrvatskog književnog jezika izvanredno značajnim zaključcima bio je kompromis za hrvatske jezikoslovce i hrvatske književnike. Iako je propala oživljena ideja o univerzalnoj »latiničkoj ekavici« jer nova Jugoslavija nije bila Aleksandrova Jugoslavija, hrvatski su jezikoslovci drugi put u XX stoljeću napustili mnoge hrvatske književnojezične i pravopisne tradicije. U Novom Sadu učinili su to i srpski jezikoslovci u odnosu na dotadanje srpske književnojezične i pravopisne tradicije, ali su oni nedvojbeno bili u pogodnijoj situaciji zbog općenito čvršćeg i sigurnijeg položaja srpskoga književnog jezika u tadanjoj društvenoj stvarnosti. To se vrlo brzo pokazalo u neposrednoj budućnosti jer se već prije izlaska zajedničkog *Pravopisa hrvatskosrpskoga književnog jezika* (1960) javljaju sada stvarni jezični problemi na području Hrvatske. U hrvatsku jezičnu zakladu prodire sve više dotada neuobičajenih riječi, nastavnici sve manje poštuju norme hrvatskoga književnog jezika, novinstvo u Hrvatskoj ne poštuje pravopisne hrvatske jezične tradicije (»Borba« npr. i dr.). Bilo

bi najobjektivnije reći da je već i Novosadski književni dogovor nastao u vrijeme uočljivog nejednakopravnog položaja hrvatskoga književnog jezika, a sam Dogovor omogućio je dalje produbljivanje te nejednakopravnosti. Mutne formulacije Novosadskih zaključaka dovodile su do apsurdnih situacija: hrvatski jezikoslovci pozivali su se na njih kad su željeli sačuvati po koju hrvatsku jezičnu tradiciju, a s druge strane pozivali su se na njih i oni s tipičnim unitarističkim jezičnim koncepcijama. Mnogi su fonetsko načelo *piši kao što govoriš* shvatili kao *piši kako hoćeš*, a ponekad je jedino pravopisno načelo koje su mnogi naučili na temelju Novoga Sada bilo da se više ne kaže i ne piše *točka* i *točno*, već *tačka* i *tačno*. Bilo je žalosno u Hrvatskoj čitati i slušati najnovije nepogrešivo *tačno* i *tačka* u tekstovima i govorima koji inače po svojoj pravopisnoj, stilskoj ili općejezičnoj korektnosti ne bi dobili prolaznu ocjenu ni u nižim razredima osnovne škole.

> Gdje god postoji norma ojačana tradicijom i bar djelomičnom navikom, treba je još više učvršćivati, a ne lakoumno mijenjati i osporavati joj vrijednost, kako bi jezik tobože postao suvremeniji... Književnoj normi i njezinim zastupnicima treba pomoći da suzbiju pokušaj da se sadašnji naš književni jezik zamjenjuje drugima.
>
> (Radoslav Katičić: *O prirodi jezičnog razvoja*, »Jezik« 3, veljača 1965)

Novosadski književni dogovor pridonio je daljnjem slabljenju normi nastavnog jezika u Hrvatskoj. Iako je vrijedio još uvijek Boranićev pravopis i propis o ijekavskom izgovoru, mnogi nastavnici koji u Hrvatsku dolaze s ekavskog jezičnog područja ili su naknadno postali ekavci studirajući u Beogradu, drže nastavu na ekavskom izgovoru i na srpskom književnom jeziku oslanjajući se na 4. točku Novosadskih zaključaka po kojoj su »oba izgovora, ekavski i ijekavski,... u svemu ravnopravna«. Sad se tek jasnije vidjelo kako je bio razložan strah velikog hrvatskog jezikoslovca i dosljednog vukovca prof. Stjepana Ivšića, koji je uz svoj potpis na Novosadske zaključke dodao primjedbu: »Ovaj potpis dajem s napomenom, da izjava u 4. t. Zaključaka ne smije služiti za propagandu ekavskog izgovora na dosadašnjem književnom ijekavskom području.« Oni hrvatski nastavnici koji su željeli sačuvati ijekavsku cjelovitost hrvatskoga nastavnog jezika bili su čak izvrgnuti javnim napadajima u novinstvu. Već 30. siječnja 1955. na godišnjoj skupštini HFD-a govori se o položaju nastavnika hrvatskog jezika. U zapisniku čitamo: »U diskusiji je osvijetljen i težak položaj nastavnika hrvatskoga ili srpskoga jezika na srednjim školama, koji su tako reći prepušteni sami sebi u borbi za pravilan jezični izraz svojih učenika. Naglašeno je da je dužnost svih nastavnika da im u tom pogledu pomažu služeći se u nastavi pravilnim književnim jezikom ijekavskoga govora bez obzira na to, iz kojega kraja potječu. To zahtijeva ne samo propis školskih vlasti, nego i pravilno shvaćanje novosadskih zaključaka o jeziku i pravopisu, po kojem se pojedinac treba da prilagodi sredini u kojoj djeluje.« Na godišnjoj skupštini HFD-a od 3. veljače 1957. govorio je prof. Vjekoslav Štefanić i o tome čitamo u zapisniku: »Osvrćući se na tajnički izvještaj, prof. Štefanić traži, da se Hrvatsko filološko društvo jače afirmira u pitanjima jezičnog jedinstva. Ističe, da je u jezičnim pitanjima kompromis opravdan samo do određene granice. HFD moralo bi stajati na stajalištu, da u književni jezik smiju ući samo one riječi koje su jezično pravilne i koje se upotrebljavaju na cijelom jezičnom području, a ne samo na jednom njegovu dijelu. Po njegovu mišljenju, od Novosadskog sastanka stvari se nisu popravile, nego čak pogoršale. U našim novinama i radio-emisijama vlada sve veća anarhija.«

Karakteristično je da je upravo Bošnjak, fra Matija Divković, prvi štampao sve narodne nazive mjeseci koji se danas smatraju specifično hrvatskim, u svome djelu »Nauk krstjanski«, u Mlecima 1611.

I Srbi su također imali narodna imena mjeseci, koja se donekle razlikuju od hrvatskih, ali se nisu nikada upotrebljavala u književnom jeziku.

(Alija Nametak: *Narodni nazivi mjeseci u Bosni i Hercegovini*, »Jezik« 3, veljača 1963)

Nekako u isto vrijeme lektori Radio-Zagreba dobijaju *naredbu* da hrvatske ustaljene i tradicionalne nazive siječanj, veljača, ožujak, tisuća, skladba, skladatelj i dr. obvezatno u tekstovima zamijene »internacionalnim« nazivima (januar, februar, mart, hiljada, kompozicija, kompozitor i dr.) na što su reagirali vodeći hrvatski jezikoslovci i uspjeli postići da se jednakopravno rabe jedni i drugi nazivi (!). Treba spomenuti da je već godinu dana prije ovoga nasilnog izbacivanja hrvatskih naziva »Vjesnik« od 19. veljače 1956. oštro osudio godišnju skupštinu HFD-a održanu 29. siječnja 1956. jer se na toj skupštini otvoreno govorilo o neslužbenom nametanju ekavice i neuobičajene terminologije u hrvatske škole, o jeziku nastave predvojničke obuke, o jeziku u JNA i o drugim jezičnim problemima. U tom napadaju »Vjesnikova« novinara, koji, uz put rečeno, uopće nije bio nazočan na skupštini HFD-a (?) moglo se uočiti da se krivica za napetu jezičnu situaciju pripisuje isključivo hrvatskim jezikoslovima, dakle onima koji su samo *branili* ono što se hrvatskom književnom i nastavnom jeziku silom oduzelo ili htjelo oduzeti. U *Jeziku* br. 5 (1957, lipanj) u svom članku *Jezična i pravopisna pitanja o jatu* istaknuti hrvatski jezikoslovac Dalibor Brozović izriče vrlo argumentirano prvu stručnu kritiku načela Novosadskog dogovora, posebice zbog toga što su se na tom sastanku miješala pravopisna pitanja s jezičnim pitanjima. U članku *O pisanju stranih imena* (*Jezik* br. 2, prosinac 1958) isti jezikoslovac između ostalog ističe: »Vrijeme je već da se i mi jednom konačno oslobodimo ilirske romantike i da počnemo i na jezik gledati dijalektički, da shvatimo kako živimo u socijalističkoj zajednici pet južnoslavenskih i evropskih nacija, a ne u Brankovu kolu. Vuk je bio genijalan čovjek, ali mnogi od nas, čini se, još danas shvaćaju samo tehničku stranu njegova djela i dive se samo njoj. Ne poštuju Vukova djela, nego amaterski oponašaju njegovu tehniku. Rezultati su tužni.«

Za prilagođavanje nastavnika sredini, u kojoj djeluju, i to za postepeno prilagođavanje izjasnili su se... i pedagoški i filološki stručnjaci hrvatski i srpski, pa i dnevna štampa, smatrajući to korisnim i s pedagoškog i jezičnog gledišta.

Treba uvijek imati na umu, da će se Novosadski zaključci o jeziku i pravopisu moći uspješno provesti samo u atmosferi snošljivosti, nenametanja i potpune jednakosti.

(Ljudevit Jonke: *Još o odjecima i o pisanju futura I*, »Jezik« 4, travanj 1957)

Zajednički i jedinstveni srpsko-hrvatski (a uz put i crnogorski i bosanskohercegovački) pravopis (s pravopisnim rječnikom) na temelju Novosadskoga književnog dogovora izlazi 1960. s lijepom željom izraženom na koncu Predgovora: »Kako je ovaj Pravopis nastao kao rezultat kolektivnog rada i napora naše kulturne zajednice, uvjereni smo da će ga cjelokupna naša javnost prihvatiti.« Međutim, objektivno je novi pravopis izišao opterećen teškim jezičnim hrvatsko-srpskim protuslovljima, o kojima se, dakako, najviše raspravljalo privatno i po kuloarima, a javno je novi pravopis pozdravljen. Brojni potpisi hrvatskih jezikoslovaca, književnika, kulturnih i javnih radnika na Novosadske zaključke govorili su doduše o »kolektivnom radu i naporima naše kulturne zajednice«, ali su jezične činjenice u Hrvatskoj bile sve alarmantnije. U prvom redu i do Novog Sada stanje pismenosti u hrvatskim školama, a i uopće na cijelom hrvatsko-srpsko-crnogorskom jezičnom području bilo je vrlo loše. Uvođenje obvezatnog osmogodišnjeg školovanja u vrijeme kad je nedostatak nastavnog osoblja bio vrlo akutan srozalo je razinu nastave materinskog jezika na niske grane, a u nastavnim programima za gimnazije godinama o nastavi gramatike materinskog jezika gotovo nije bilo ni spomena. Izlaze brojni članci o nepismenosti naših srednjoškolaca, a ispitivanja pravopisne pismenosti u našim osnovnim školama dala su porazne rezultate. Stanje pravopisne pismenosti naših učenika pokazalo je i slabosti našeg toliko hvaljenog fonetskog pravopisa, toga »najsavršenijeg pravopisa na svijetu«. Unošenje zbrke u hrvatsku školsku terminologiju, sve jače miješanje ijekavskog i ekavskog govora u nastavnom jeziku, jezični nemar u novinama i na radio-postajama, unitarističke jezične tendencije i niz drugih jezičnih deformacija karakterizirale su pedesete godine XX stoljeća u Hrvatskoj, osobito od Novosadskog dogovora do izlaska zajedničkog pravopisa 1960. Budući da je novi pravopis ušao na područje na koje nije smio, tj. na propisivanje službenih naziva u gramatici hrvatskoga jezika (gramatička terminologija po već spomenutom sajamskom načelu *točka, zapeta — tačka, zarez*) nije mogao imati značaj pravog znanstvenog pravopisa. Propisao je i tzv. *logičku interpunkciju* (Boranić je imao gramatičku) koja je književnicima i jezikoslovcima mogla biti simpatična, ali je za školsku nastavu posve neprikladna i nemetodička, ako je usporedimo s gramatičkom. Pravopisne deklaracije o ravnopravnosti tzv. sinonima i ekavskog i ijekavskog govora u praksi su značile prevlast ekavskog govora na ijekavskom području i prevlast izraza uobičajenih na srpskom jezičnom području. Jasno je da jednakosti između tzv. varijanti hrvatskosrpskog jezika nije moglo biti ako nisu postojali posve objektivni i posve nepovredivi društveni uvjeti za tu jednakost. Nije se moglo govoriti o jednakosti u okolnostima kad hrvatska školska administracija preko noći izbacuje iz hrvatskih škola tradicionalne i dobre hrvatske školske nazive. Nije se moglo govoriti o jednakosti kad dnevnik »Borba« uživa u Hrvatskoj jezičnu eksteritorijalnost i nasuprot hrvatskoj pravopisnoj tradiciji uporno tuđa vlastita imena piše izgovorno, a ne izvorno. Nije se moglo govoriti o jednakosti u okolnostima kad su nazivi *samohodni top* i *vremeplov* pravilni ili službeni, a nazivi *topnik (topništvo)* i *zrakoplov* nepravilni ili neslužbeni. Itd., itd.

Veliki dio naših nastavnika obavlja nastavu jezika bez sistema i bez zanosa i bez vlastitog usavršavanja u struci.

(Ljudevit Jonke: *Problematika nastave hrvatsko-srpskog jezika u osnovnim i srednjim školama*, »Jezik« 3—4, travanj 1960)

U posljednjem desetljeću, tj. od izlaska zajedničkoga srpsko-hrvatskog pravopisa 1960. do danas, došlo je do niza značajnih jezičnih pojava od kojih je većina bila rezultat i dalje neriješenih jezičnih problema na crti Zagreb—Beograd—Sarajevo. Na V kongresu jugoslavenskih slavista 1965. u Sarajevu, više od 10 godina nakon Novosadskog književnog dogovora, nije se još uvijek moglo trijezno i bez sukoba i nesporazuma raspravljati npr. o varijantama i njihovim značajkama kao normiranih književnih jezikâ Hrvata i Srba. Profesor Jonke o tome piše: »Iz činjenice da sva tri naroda (Srbi, Hrvati i Crnogorci — J. D.) imaju strukturalno jedan narodni jezik kao podlogu svojim književnim jezicima, odnosno varijantama književnog jezika, mnogi i danas stoje na stanovištu koje je pod pritiskom šestojanuarske diktature cvalo u predratnoj Jugoslaviji: da treba svim silama raditi na tome kako bi se jedna varijanta književnog jezika upornom praksom i prisilom nametnula čitavom području

srpskohrvatskog jezika.« I dalje: »Možemo biti sasvim sigurni da će se Novosadski dogovor zaista održati u našem javnom životu samo onda ako bude pravilno provođen od svih mjerodavnih faktora. Na bazi ravnopravnosti i jednakog tretiranja srpske i hrvatske jezične varijante.« U obranu varijanata ustaje na V kongresu slavista i Dalibor Brozović: »Pa ako bratstvo nije ugroženo činjenicom da postoje tri jugoslavenska jezika, još manje može biti ugroženo činjenicom da u jednom od njih postoje dvije varijante *(O problemima varijanata).* Videći da se zaključci Novosadskog dogovora ne provode u praksi onako kako su ih oni shvatili i kako su oni očekivali, hrvatski jezikoslovci počinju objavljivati sve više članaka (najčešće u *Jeziku*) u kojima iznose načelne i obrazložene stavove o normiranju književnog jezika i o posebnoj hrvatskoj varijanti hrvatsko-srpskog (srpskohrvatskog) književnog jezika. Iako su stavovi hrvatskih jezikoslovaca o posebnosti hrvatske varijante bili stalno vezani uz načelo da je jezik Hrvata, Srba i Crnogoraca lingvistički *jedan* jezik, ipak su izazivali bijes jezičnih unitarista i tobožnjih jezičnih demokrata, koji su pod krilaticom *svejedno je* stalno i sustavno nagrizali hrvatske književnojezične norme. Jezična pitanja zaoštravaju se sve više. Nesumnjivo je da i Brionski plenum te zaoštrena politička borba za demokratizaciju, decentralizaciju i samoupravljanje daju hrvatskim jezikoslovcima i književnicima društveno jamstvo u njihovoj prevažnoj borbi za očuvanje normi i tradicija hrvatskoga književnog jezika. U *Jeziku* br. 5 od lipnja 1966. izlaze izvanredno značajni i načelni članci o položaju hrvatskoga književnog jezika: *Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske* (o problemima suvremenog jezika hrvatske književnosti, znanosti, školstva i sredstava masovne komunikacije), *Rezolucija zagrebačkog lingvističkog kruga* i *Izjava o jedinstvu i varijantama hrvatskosrpskoga književnog jezika* znanstvenog kolektiva Instituta za jezik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. U razdoblju visoke jezične temperature osamnaest znanstvenih i kulturnih hrvatskih ustanova objavljuje u početku 1967. poznatu *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika,* koja izazivlje političku buru. Jezična pitanja na srpsko-hrvatskom jezičnom području toliko su postala akutna da izvršni komiteti centralnih komiteta Saveza komunista Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine na svojim sjednicama od 21. prosinca, 29. prosinca i 19. ožujka 1968. donose i objavljuju načelna gledišta o suvremenoj jezičnoj problematici. Na tim sjednicama ponovno je osuđena Deklaracija i »uskogrudne i nacionalističke tendencije u jeziku« (Izvršni komitet CK SK Hrvatske), Novosadski dogovor istaknut je kao osnova za rješavanje jezičnih problema, ali je posebno naglašena i dužnost da se poštuju varijante i njihova jednakopravnost (»Jezičnim varijantama treba osigurati ravnopravnost i ne vršiti nasilje nad jezikom« — Izvršni komitet CK SK Srbije; »Izvršni komitet smatra da je svako umjetno favoriziranje i nametanje ove ili one jezične varijante, ili njihovih osobina, bilo od koga ili bilo kome, povreda prava svakog čovjeka na slobodan izbor i upotrebu jezičnih izražajnih mogućnosti, njegovih oblika, narječja i pisma (latinice i ćirilice) kako u svakodnevnoj upotrebi tako i u nauci, publicistici i sredstvima javnog komuniciranja« — Izvršni komitet CK SK Bosne i Hercegovine). Za sve ove tri sjednice izvršnih komiteta značajno je da se na njima u najvišim političkim tijelima Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine definitivno prihvaća lingvistički stav kako postoje posebne varijante hrvatskosrpskog (srpskohrvatskog) književnog jezika i kako je prijeko potrebno poštivati njihovu jednakopravnost. Time je također na najvišoj političkoj razini zadan težak i konačan udarac jezičnom unitarizmu i nasilnom nametanju jedne varijante na račun druge.

Zbog jasnih lingvističkih a i političkih gledišta na probleme varijanata vjerojatno je i moglo doći do vrlo oštrih i obrazloženih jezikoslovnih kritika prvih dvaju svezaka novog *Rječnika hrvatskosrpskog književnog jezika* (Matica hrvatska i Matica srpska, Zagreb—Novi Sad, 1967), koje su objelodanjene 1969. u dva posebna izdanja zagrebačkog časopisa »Kritika« *(Hrvatski književni jezik i pitanje varijanata* od skupine autorâ i *Rječnik jezika ili jezik rječnika?* od Dalibora Brozovića). Ove kritike nesumnjivo su sinteza gledišta najistaknutijih hrvatskih jezikoslovaca, književnika i javnih radnika o pitanjima hrvatskoga književnog jezika najnovijeg vremena.

Dok su tako u golemoj i kvalificiranoj većini hrvatski jezikoslovci i književnici u mnogobrojnim jezičnim polemikama, pa i u krizama i stranputicama, riješili čitav niz pitanja sudbonosnih za hrvatski jezik i napokon zauzeli čvrste i jedinstvene stavove, hrvatsko školstvo u posljednjih dvadesetak godina zakazalo je u poštivanju normi hrvatskoga književnog jezika. Razlog je tome i oportunizam školske administracije u Hrvatskoj, koja je uglavnom ignorirala hrvatske lingviste. Iako vjerojatno nikad u prošlosti hrvatskog jezikoslovstva nije zajedno djelovalo toliko istaknutih jezikoslovaca kao baš u posljednjih petnaestak godina, oni nisu na području nastavnog jezika mogli nastupati onako autoritativno kao što je to bilo potrebno. Neki od njih pisali su doduše jezične školske udžbenike (jer to nije mogao učiniti nitko drugi!), ali jezikoslovci su ipak na norme nastavnog jezika utjecali više neslužbeno i posredno

> Po mišljenju jezikoslovaca različni su uzroci jezičnoj zbrci u našem književnom jeziku. Glavni bi bili: opća hajka na učenje gramatike u osnovnim i srednjim školama, površno jezično i pravopisno znanje nastavnika i profesora, pa i nastavnika i profesora hrvatskoga književnog jezika, nedovoljna jezična kultura novinara i javnih radnika koji govore preko radija i televizije.
>
> (Karlo Kosor: *Neka kolebanja u jezičnoj teoriji i praksi*, »Jezik« 5, lipanj 1970)

Školska administracija u Hrvatskoj dopustila je da zavlada anarhija i samovolja nastavnika u nastavnom jeziku u Hrvatskoj i na području terminologije i na području poštivanja tzv. ijekavske (zapadne) varijante. Školska administracija u Hrvatskoj dopustila je da preko dvadeset godina u gimnazijama u Hrvatskoj gotovo uopće ne bude sustavne nastave materinskog jezika iako se predmet službeno zove *hrvatskosrpski jezik* (i jugoslavenske književnosti). Nastava gramatike hrvatskosrpskog jezika uvedena je ozbiljnije u gimnazije u Hrvatskoj tek u najnovijem nastavnom programu, kad je već postalo posve očito da svršeni srednjoškolci dolaze na fakultete u dobrom dijelu polupismeni. Nema nikakvih čvrstih zahtjeva koji bi obvezivali nastavnike u Hrvatskoj da u svome nastavnom radu poštuju norme i tradicije književnog jezika republike u kojoj žive i djeluju. Zbog takve jezične »nonšalantnosti« na području nastavnog jezika i dolazi do ekscesa, sukoba i nepotrebnih nesporazuma među nastavnicima. U osnovnoj školi položaj hrvatskog jezika utoliko je bolji što postoji sustav učenja materinskog jezika od I do VIII razreda (udžbenici »Naš jezik« i dr.), ali se ni tu u dostatnoj mjeri ne poštuje u nastavnom jeziku ostalih predmeta hrvatskosrpska varijanta premda je ona jezik svih službenih udžbenika i priručnika. I u osnovnoj školi učenici koji se inače u prvi razred upisuju kao štokavci, čakavci ili kajkavci, po programu »uče« o hrvatskim narječjima tek u osmom, završnom razredu. Zar ne bi i oni mali učenici u nižim razredima osnovne škole mogli shvatiti da je na jeziku njihove možda nepismene bake čakavke ili djeda kajkavca postojala prije nekoliko stotina godina bogata književnost? Kako

će oni doživjeti petstoljetni kontinuitet hrvatskoga književnog jezika, dakle svoga *materinskog* jezika, ako o tom kontinuitetu čuju onako uz put na 2 ili 3 nastavna sata tek u osmoj godini školovanja. Zašto mali štokavac ikavac iz sela Žitnika u Lici ne bi znao da je njegov sumještanin Šime Starčević pisao gramatike o jeziku njegova kraja više od stoljeća i po prije njegova rođenja? Zar mali Splićanin ne bi bio ponosan kad bi već u nižim razredima čuo da je baš Splićanin Marulić prije 469 godina napisao prvu hrvatsku tiskanu knjigu umjetničkog značaja na jeziku kojim i danas govore Splićani? Zar mali Srbin iz Hrvatske ne bi osjetio da normirani standardni hrvatski jezik *nije suprotan* njegovu govoru i govoru njegova oca i matere? Itd., itd. Sve su to pitanja na koja treba odgovoriti hrvatska školska administracija. Ta je administracija odgovorna za činjenicu da hrvatski književni jezik u školama Socijalističke Republike Hrvatske — u prvom redu kao nastavni jezik, ali i kao nastavni predmet — nije na onom stupnju do kojega su ga doveli hrvatski književnici i hrvatski jezikoslovci od šesnaestog stoljeća do danas. Ta je administracija odgovorna što hrvatski književni jezik u školama Socijalističke Republike Hrvatske ne uživa onaj nepovredivi jezični autoritet koji bi po svim povijesnim, društvenim, nacionalnim, političkim, stručnim i pedagoškim zahtjevima morao uživati.

Protivno smjernicama VIII kongresa SKJ i III plenuma CK SKJ, još ima pojedinaca koji neodgovornim istupima prema jeziku hrvatske književnosti i kulture unose pomutnju u široku javnost i podgrijavaju nezdrave odnose među nacijama naše socijalističke zajednice

(Zaključci plenuma Društva književnika Hrvatske, lipanj 1966, »Jezik« br. 5)

PROBLEMI CRNOGORSKE HISTORIJE OKO PRVOGA SVJETSKOG RATA

Danilo M. Radojević

Ima mnogo tekstova, različite vrijednosti, u kojima se govori o učešću Crnogoraca u prvom svjetskom ratu, i zbivanjima koja su posljedica odnosa stvorenih u tijem danima. Međutim, karakteristično je da se u mnogima od njih ne sagledava crnogorska istorija u širemu rasponu, ne procjenjuju se događaji u jednome vremenskome periodu koji je duboko povezan, nego se izolirano tretiraju pojedina zbivanja i akteri, pa su zato i zaključci o bitnim pojavama često neistorijski, ne daju kontinuitet odnosa (neki autori stvaraju samo privid kontinualnog posmatranja). Problematika o tome periodu crnogorske istorije može se, grubo, podijeliti na nekoliko osnovnih pitanja, od čijeg tačnog razrješavanja, svakoga od njih, zavisi i valjanost opšteg pogleda: a) zašto je Crna Gora ušla u prvi svjetski rat, i sa kakvim ciljem, b) agresivni ciljevi Srbije na Balkanu, c) pitanje »tajnog ugovora Crne Gore sa Austro-Ugarskom«, kao dio propagandnog mehanizma protivu Crne Gore od strane Srbije, i učinak te propagande na razaranje Crne Gore kao države, č) odnos velikih sila prema Crnoj Gori, ć) odnos jednog dijela crnogorske buržoazije prema tadašnjem režimu u Crnoj Gori i njezina kolonijalna vezanost za srpsku buržoaziju, d) pitanje odstupanja crnogorske vojske kod savezničkih trupa (1916), đ) odnos srpske vlade prema crnogorskoj vojsci, dž) bespravnost akta prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, e) produženi rat u Crnoj Gori koji je vodila srpska vojska za ciljeve velikosrpske buržoazije i dvadesetgodišnji otpori crnogorskog naroda nacionalnom ugnjetavanju i porobljavanju, koji su kulminirali u ustanku, 1941.

Da bi se dao odgovor na ova pitanja, potrebno je rezimirati kulturne, društvene, spoljnopolitičke, ekonomske, i sve druge činioce, koji su stvorili određenu psihološku klimu, stanje duhova, u Crnoj Gori, u tome periodu. Sve ove pojave, elemente, potrebno je posmatrati u balkanskim, odnosno evropskim omjerima, u konstelaciji snaga koje je afirmirala oktobarska revolucija, zatim, djelovanje englesko-francuske buržoazije poslije pobjede nad centralnim silama. Posebno je ovo značajno zbog tačnog ocjenjivanja sadašnjeg položaja Crne Gore, koji je nejasan svima onima koji ne gledaju u kompleksnosti i kontinuitetu ove događaje, i uzročno-posljedične uslovljenosti. Tri decenije je stvarana svijest kod niza generacija o svestranoj izdaji kralja Nikole, toga »glumca«, »strašnog mađioničara«, itd.,[1] kako ga je nazivala propagandna literatura. Po-

[1] Marko K. Gregović: *Ko je kriv?* Zemun, 1920, 4. Gregović priča da su se crnogorske vlasti služile »svim mogućim manevrima i trikovima« kako bi njega i njegove drugove, koji su se bili sklonili u Crnu Goru, izdali »austriskim dželatima«, ali ne kazuje zašto ih nijesu »predali«.

red sve te ogromne literature, kontroverzno, mi smo još vrlo daleko od objektivne ocjene uloge kralja Nikole u šezdesetogodišnjem periodu njegove vladavine, ne postoji istorija crnogorskog društva toga važnog perioda (ni politička, ni društvena, ni kulturna, iz kojih bi se mogli vidjeti psihološki konstituensi). Jedan narod ne može projektirati jasno svoju budućnost, ukoliko nema stvarnih saznanja o svojoj prošlosti, da bi stvorio oslon na iskustva ranijih koljena.

Novica Rakočević u svojoj knjizi,[1a] pošto je akcentirao austrougarska obećanja Crnoj Gori. da ne bi ulazila u rat, prebaca kralju Nikoli da »nije želio rat«, i da je »težio očuvanju ličnih interesa, stoga je on i u julskoj krizi vodio usko crnogorsku politiku«.[2] Pošto je kralj Nikola ipak bio samo crnogorski suveren, iako ga Rakočević naziva »srpskim suverenom«,[3] normalno je što je vodio crnogorsku politiku koja nije bila uska, jer da su uspjeli njegovi pokušaji da se izbjegne rat bilo bi jednako korisno i za crnogorski i za srpski narod. Imajući stalno u vidu ciljeve srpske buržoazije, on i za crnogorski narod veli da je »sa velikim oduševljenjem« primio odluku Crnogorske Narodne Skupštine o objavi rata; miješajući stalno Crnogorce i Srbe, on dolazi u protivurječnost, ma da se ne može izvesti zaključak ni za srpski narod da je »sa velikim oduševljenjem« ušao u rat sa Austro-Ugarskom i Njemačkom. Crnogorski narod, koji je stoljećima ratovao, sa tragičnom ozbiljnošću je polazio u rovove iz svojih domova, posebno u prvom svjetskom ratu, kada crnogorski seljak nije imao ratnoga cilja. Sa oduševljenjem je primio rat samo dio crnogorske buržoazije koja se nadala da će svoje interese realizirati uz srpsku buržoaziju. Ovdje je potrebno napomenuti da Rakočević kaže da je »pritisak većeg dijela naroda velikosrpski orijentisanog« učinio da kralj Nikola uđe u 1. svjetski rat. Međutim, orijentaciju jednoga dijela crnogorske buržoazije nije moguće prenositi na crnogorski narod, jer se ni za srpski narod ne može reći da je bio »velikosrpski orijentisan«, a kamoli za crnogorski; takvu orijentaciju mogla je imati srpska buržoazija, i dio odnarođene crnogorske buržoazije, a narodi mogu, sticajem istoriskih uslova, poslužiti interesima te buržoazije.

I danas neki pokušavaju određivati datum nastanka crnogorske nacije, preuzimajući šematske formulacije nekih autora[4] koje nijesu nastale kao rezultat proučavanja crnogorske istorije, prava, specifično izgrađene plemenske organizacije (koja je jedino kod Crnogoraca, od

1a Novica Rakočević: *Crna Gora u prvom svjetskom ratu 1914—1918*, Cetinje, 1969. Knjiga je, po svojoj strukturi, najbliža hronici, velikim dijelom je sačinjena od prepričanih diplomatskih i drugih izvještaja, koji su opterećeni tendencijama svoga vremena; nedostaju dubinski zahvati, sinteza, sučeljavanje i vrjednovanje korišćenog materijala, kao i drugog, poznatog, a nekorišćenog. Njegoš je (2. IX 1836) pisao V. Karadžiću: »Što mi pišeš da je izašla na svijet Istorija crnogorska, spisana Simom Milutinovićem, ja sam je dobavio, no ono nije istorija no samo p r e p i s g r a m a t a, a vidićete kad je dobavite i stanete čitati šta vredi i da istorija ne može se nazvati« (Cjelokupna djela, knj. 7, 362). Po duhu, pa i terminološki, knjiga se bazira na agitacionoj literaturi protivu Crne Gore, iz perioda 1880—1941, koja je u suprotnosti sa naučnim postupkom. Prepričavajući tuđe tekstove, on ponekad izmijeni značenje koje mu je dao autor, tako interpretirajući članak Jov. M. Jovanovića, veli da je feldmaršal Konrad fon Hecendorf, šef austro-ugarskog Generalštaba, shvatio »značaj pomoći koju bi neutralnost Crne Gore mogla pružiti Austro-Ugarskoj«, a Jovanovićev tekst, stvarno, glasi: Konrad je »pojmio značaj pomoći koju može dati Crna Gora Srbiji u austro-srpskom ratu« (»Zapisi«, knj. VIII, Cetinje, febr. 1931, 90). Ta, na prvi pogled mala nijansa, daje sasvim novi značenjski kvalitet, jer Rakočević gleda stvar s druge strane. On često ne meće navodnike kod tuđega teksta (s. 35, itd.).

2 Rakoč., c. d., 43.

3 Rakoč., c. d., 35.

4 Milovan Đilas: *O crnogorskom nacionalnom pitanju*, »Borba«, Beograd, 1. maj 1945, 3, koliko je god ovaj članak frapantno djelovao na nosioce buržoaske misli, oni su se brzo osvijestili i u njemu, zbog plitkoće i dogmatske šematičnosti, vidjeli i šansu da sav problem omalovaže, pokušavajući ga oglasiti privremenim, koji će biti skinut s dnevnog reda kada se revolucionarni duhovi smire; vrijeme je brzo pokazalo zbog čega Đilas nije bio u stanju postaviti problem na naučnu osnovu.

svih Južnih Slovena, očuvana do novijega vremena),[5] običaja i vjerovanja, istorije razvoja i djelovanja crnogorskih crkava, razvoja crnogorskog jezika, istorije etnogeneze Crnogoraca,[5a] kulture, itd. Do sada su svi ti problemi uklapani u »srpsku« ili »dinarsku« (što, po Cvijiću, opet znači »srpsku«) problematiku. Tako se pokušavala organizirati, vještački, jedna »cjelina«. Međutim, svi pokušaji razvraćanja nacionalne svijesti Crnogoraca (kao i Makedonaca, a u Evropi Iraca, Škota, itd.) — nijesu uspjeli; ostale su bez rezultata i pretenzije da se nacionalno razbiju prema vjeroispovijestima.[6] Od osvajanja Nemanjića, koji su donijeli pravoslavlje u Crnu Goru i osnovali Crnogorsku mitropoliju, prije 750 godina (1219), koja je najprije bila instrument raške državne misli i djelovala centrifugalno, — Crnogorci se bore protivu razjedinjavajućeg rada crkava; kroz 17, 18. i 19. vijek Crnogorska pravoslavna crkva se vezala za interese crnogorskog naroda, nije paktirala sa Portom, nije priznavala proturski orijentisane srpske patrijarhe;[6a] crnogorski mitropoliti od 1604. godine vode borbu sa Turcima, i drugim osvajačima, predvodeći Crnogorce (već je Rufim II izvojevao dvije bitke), dok ih

5 Kada se govori o plemenskoj organizaciji crnogorskog društva, nužno ga je posmatrati kao gibljivi, dinamični i vrlo elastični organizam, jer je to bio i uslov da se kroz vijekove očuva, primajući i asimilirajući stalno nove elemente, koje je modificiralo prema trenutnoj svojoj ekonomskoj, psihološkoj i drugoj kostituciji, tj. crnogorsko pleme je predstavljalo svojevrsnu »administrativnu« jedinicu; međutim, često se govori o plemenu crnogorskom kao o nekoj statičnoj formi; da nije tako najbolje pokazuje običajno pravo crnogorsko, koje je, pošto je kodificirano, bilo postalo uzor za pravnu organizaciju nekih modernih država, itd. Koliko je nenaučan pristup crnogorskom plemenu, dobro pokazuje i pogrješno shvatanje pojačane uloge plemena poslije turskih osvajanja, da su se crnogorska plemena »tek« formirala u XIV i XV stoljeću (K. Jireček — J. Radonić: *Istorija Srba*, Beograd, 1923), dr Milan Šufflay tvrdi da se pokriva »po drugi put, nakon prvobitnih slovenskih župa, tlo Crne Gore moćnim plemenskim tvorbama koje traju do danas« (dr M. Š.: Srbi i Arbanasi, Beograd, 1925); isto: Dinko Tomašić: Društveni razvitak Hrvata, Zagreb, 1936; zatim, dr Branislav Đurđev ponavlja Jirečeka: »Zemljoradničko stanovništvo se rado podvrgavalo stočarskoj organizaciji, koja se u ovome slučaju počela razvijati od katuna u pleme« (dr B. Đ.: *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII v.*, Sarajevo, 1953). Jedino Jovan Erdeljanović konstatira da su crnogorksa plemena u XV vijeku, dakle, prije dolaska Turaka, u Crnu Goru, imala »sve karakteristične osobine prave plemenske organizacije« (dr J. E.: *Stara Crna Gora, etnička prošlost i formiranje crnogorskih plemena*, Beograd, 1926). Naravno, ni on ne vidi problem čisto. Specifično crnogorsko pleme bilo je i baza organizovanog otpora Crnogoraca raznijem osvajačima, poslije razbijanja feudalne države Crnojevića.

5a Nasilno identificiranje Crnogoraca i Srba (mnoge je dovodila u zabludu činjenica što je jedan dio Srba porijeklom od iseljenih, srbiziranih, Crnogoraca) dovodilo je saradnike Etnografskog instituta SANU do protivurječnih zaključaka, u raskoraku su ostajale apriorne teze i prikupljena građa. Koliko predstoji posla na valorizaciji prikupljene građe i na rješavanju pitanja etnogeneze Crnogoraca, govori i dosadašnje ispitivanje mnogih naučnika: »Ovaj crnogorski tip krupnog tijela, velike glave, širokog lica i ne rijetko ruse kose, koji je posebno čest u Staroj Crnoj Gori, Coon smatra izolovanim tipom, odvojenim od sličnih tipova u sjevernoj Africi i u sjevernoj Evropi. Po njegovom mišljenju, većina Crnogoraca predstavljala bi mješavinu ovog tipa sa dinarskim tipom. Sovjetski antropolozi takođe ukazuju na vezu ovog tipa s arhaičnim raznim tipovima iz gornjeg paleolita i mezolita. Upoređujući varijante dinarskog tipa na Kavkazu sa našim dinarskim tipom, sovjetski antropolozi posebno ističu široko lice koje se javlja kod Crnogoraca, po čemu se među stanovništvom evropskih rasa Crnogorci mogu uporediti jedino sa narodima visokih centralnih dijelova Kavkaza« (Špiro Kulišić: O nekim problemima etničkog razvitka našeg dinarskog stanovništva i njegovih odnosa sa balkanskim starincima, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije n. i umjetnosti B i H, knj. 3, Sarajevo, 1967, 203).

6 I danas postoje takvi pokušaji dioba, kao što je nekad pisao episkop Ružičić: »Da nije razlike u veri, Rvati bi bili to što su: Crnogorci, Bošnjaci, Hercegovci, Makedonci, Starosrbijanci, Sremci, Banaćani, Dalmatinci, Dubrovčani i Šumadinci — sve čisti Srbi i srpska narodnost« (Nikanor Ružičić: *Istorija srpske crkve*, knj. I, Zagreb, 1893, 327). Upravu nad autokefalnom Crnogorskom pravoslavnom crkvom, uzurpirala je Srpska pravoslavna crkva 1919. godine, kada je, uz pomoć francusko-engleske buržoazije srpska buržoazija okupirala Crnu Goru. Zato je i danas otvoren put djelovanju Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori sa velikosrpskih koncepcija. Vasa Čubrilović izražava koncepcije episkopa Ružičića: govoreći o Vukovom shvatanju nacionalnog pitanja, veli da je »tek u diskusiji sa Šulekom 1861.« došao »n a p r a v u m e r u r e k a v š i, 'ko je god zakona grčkoga ili istočnoga onaj se makar gdje stanovao neće odreći srpskoga imena, a od onijeh koji su zakona rimskoga neka kaže da je Hrvat koji god hoće'« (Dr Vasa Čubnilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX v.*, Beograd, 1958, 189).

6a Za vrijeme trajanja obnovljene Pećke patrijaršije (1557—1766), patrijarsi su postavljani u Carigradu, imali su oružanu pratnju, ubirali su patrijaršijski porez za sultana, imali su pravo i da kažnjavaju, zatvaraju, a oni patrijarsi (Jovan, 1592—1614, Gavrlio I Rajić, 1648—1655, Arsenije III Crnojević, 1674—1690, Arsenije IV Jovanović, 1712—25, Vasilije Brkić, 1763—65), koji se nijesu uklapali u turski sistem, morali su bježati ili su bili zatvarani i ubijani. Vidi: Dr Mirko Mirković: *Pravni položaj srpske crkve pod turskom vlašću* (1459—1766), Beograd, 1965.

srpski patrijarsi proklinju kao odmetnike i prijete onima koji sa njima sarađuju.

Mlada građanska klasa austrijskih Srba, od druge polovine 18. vijeka razvija nacionalnu propagandu, temeljeći je na legendama o slavnoj prošlosti i pravoslavlju: tako je nastao čudan preokret, da je ta propaganda razvila fanatičnu želju za »obnovu Dušanova carstva« kod potomaka sebara, meropsa, otroka, koji su za vrijeme trajanja toga carstva bili smuđeni, prodavani, kaštigani za najmanje prijestupe. Građanska klasa, iako malobrojna, postaje propagator srpske misli i u vazalnoj kneževini Srbiji, da bi docnije u Austriji bila formirana i organizacija Ujedinjena omladina srpska. Pošto je turski sultan, hatišerifom od 1803, dao kneževini Srbiji pravo da osniva škole, štamparije, listove, da bira mitropolita, da postavlja crkvena zvona — stvoreni su preduslovi da prvi srpski birokratski sloj stvori tajni politički program za Srbiju, tzv. »Načertanije« Ilije Garašanina, pa je tako propaganda austrijskih Srba dobila oblik političkog državnog programa: posrbljavanje Balkana i obnovu »Dušanova carstva«. U periodu od 1830. do 1876. godine Srbi su mirno razvijali školstvo i stvarali temelje građanske nauke (prosvjetni kadar su dobijali iz Vojvodine), srpskoj buržoaziji bila je potrebna naučna podrška njihovom političkom programu. U tome periodu Crnogorci vode neprekidne teške borbe i tri uništavajuća rata sa Turcima i sa Austrijancima. Zbog toga što nije bila u mogućnosti da razvije više školstvo, crnogorska vlada je bila prinuđena da prima jedan broj izvanjaca, od kojih su neki zauzimali i položaj ministra prosvjete; učinak njihovog djelovanja nije naučno obrađen. U tome vremenu Crnogorci su uvozili udžbenike, mahom iz Austro-Ugarske i Srbije pa tu treba tražiti korijene što Crnogorci i danas rijetko zovu svoj jezik po nacionalnom imenu,[7] kao i mnogim istorijskim zabludama. Crna Gora je decenijama slavljena od mnogih pjesnika svih slavenskih naroda, kao južnoslavenska Sparta, i tako se pripremala surevnjivost kod srpskog birokratskog sloja, jer su u tome vidjeli smetnju na putu ostvarenja svojih ciljeva, pretvaranja Balkana u Srbiju. Zbog toga je sve snažnije lomljen Cetinjski centar, podjedana i umanjivana njegova vrijednost.[8]

---

7 »U novije vrijeme, od kada su se ljudi sa osnovnim obrazovanjem umnožili, počinje narod svoj jezik nazivati *s r p s k i j e m*« (kurziv A. Jovićevića), Andrija Jovićević: *Riječka Nahija u Crnoj Gori*, Beograd, 1910, 713. Karakteristično je da Ilija Garašanin javlja, 15. oktobra 1862. godine, Vacliku, sekretaru kneza Nikole, da nema traženih knjiga da uputi za potrebe crnogorskih škola, »Tolkovanije evangelija, Logike kratke i prostrane, Antropologija, Psihologija, Pjenije«, ali zato ima srpskih istorija: »Naprotiv poslato je: Istorija srbski prostrani 100 komada, Istorija srbski kratki 1000 komada (. . .), koje praviteljstvo crnogorsko nije zahtevalo« (»Zapisi«, knj. XIV, juli 1935, 45).

8 Omalovažavanje Crnogoraca i kao ratnika počelo je rano; tako piše o Crnogorskom koru, dobrovoljcima koji su pomagali srpskoj vojsci u ratu 1876—78, Svetozar Magdalenić: *Slike iz naših ratova sa Turcima i Bugarima*, 1876—78. i 1885, sv. I—VIII, Beograd 1910. — Prije balkanskih ratova jedan beogradski list je pisao: »I u borbi protivu njih (Crnogoraca — pr. D. R.) ne treba birati sredstva, kao što naši preci nisu birali sredstva protivu Turaka« (citat prema R. J. Dragićeviću: »Tajni ugovor između Crne gore i Austrije«, Cetinje, 1968). Takav odnos kulminira tokom 1. svjetskog rata, da bi se produžio do 1941: ». . . umjesto zahvalnosti, istoričari, poput Ćorovića, sramno nas klevetaju, podmećući nam izdajstvo na Lovćenu«. »I naše istorijsko udruženje u Beogradu pod predsjedništvom g. Toma Oraovca još ćuti! Sramota! Neka im onda nije krivo što je otpočela borba i protiv beogradskih Crnogoraca« (»Zeta«, br. 39, Podgorica, 27. sept. 1936, 3—4). Za vrijeme 1. svjetskog rata kroz srpsku vojsku propagirana je »najstrašnije optužba, p o n i ž a v a j u ć e p o r u g e č a s t i protivu Crnogoraca; pronošena je mržnja prema Crnogorcima kroz srpsku vojsku, i pojačana kroz nju u Srbiji, jer da im Crna Gora i Crnogorci nijesu sljedovali u borbama do kraja« (Marko Daković: *O padu Crnogorske Države i njene Dinastije*, »Nova Evropa«, knj. XIII, br. 10—11, Zagreb, 1926, 326). Širenju pogrješnih predstava o Crnogorcima doprinijeli su dosta i pripadnici onoga dijela crnogorske buržoazije koja je paktirala sa srpskom; tako je član Srpskog kulturnog kluba dr Nikola Đonović napisao knjigu *Rad i karakter Crnogoraca* (Beograd, 1935), koja je izazvala revolt kod naprednih Crnogoraca, a dr Savo Strugar je, povodom Đonovićevih stavova, napisao knjigu »Crna Gora i njeni moderni poturčenjaci. Kritički osvrt na knjigu g. Nikole Đonovića . . .«, Beograd, 1935.

U pomenutom »Načertaniju« Ilija Garašanin je »dao osnove velikosrpskoj politici ujedinjenja«;[9] te »krute birokratske koncepcije proširenja, a ne ujedinjenja Srbije s ostalim jugoslavenskim zemljama« — uticaće nepovoljno »na izgrađivanje državne misli kod srpskog građanstva jačajući nacionalnu samosvest, isključivost i megalomaniju (. . .). Na ovaj način nekritički usvojena kroz narodnu tradiciju usko shvaćena nemanjićka državna tradicija nepovoljno će delovati na izgrađivanje jedne šire, savremenije političke misli kod Srba u XIX veku«.[10] Konzervativni srpski građanski političari, kao Nikola Pašić, koji su od 1881. djelovali kroz radikalnu stranku, zamišljali su isto tako rješenje jugoslavenskog pitanja, »ne kao ujedinjenje ravnopravnih naroda i zemalja, nego kao proširenje Srbije«,[11] te će se »po ovim idejama izgraditi 1918. stara Jugoslavija i na njima slomiti 1941«.[12]

Pošto je ubijen Aleksandar Obrenović (1903) i Petar I Karađorđević zauzeo srpski prijesto, počela je stalna borba protivu Crne Gore; Marko Daković veli da je tada došlo do »izrazitog sudara srpstva i crnogorstva«.[13] Daković crnogorski narod vidi van istoriskih tokova i kaže da je pod uticajem neprijateljskih sila »stvaran pojam i program crnogorstva, crnogorske države, crnogorske istorije, *crnogorskog naroda,* i crnogorske dinastije nasuprot Srbije i srpske dinastije. Crnogorstvo je postalo protutežom Srbiji«.[14] Nasuprot Dakoviću, Novica Šaulić kaže da je kralj Nikola »*stvarao* (. . .) kult Crnogorstva, a protiv volje naroda u Crnoj Gori, kult suprotan, po kome je trebalo dati ulogu Pijemonta Cetinju«, ali »radom omladine, stvara se borba protivu crnogorstva i dinastičkih težnji Cetinja«.[15] Dok Šaulić veli da je kralj Nikola »protiv volje naroda« nametao crnogorstvo, — Simo Šobajić daje tome pitanju posve drukčije dimenzije i korijene: »Crnogorstvo i Crnogorci formirano je *u narodu* sve jako kao zasebna cjelina, kao narodnost i kao nadmoćnost i prevlast«.[16]

Rakočevića, njegovo pogrješno shvatanje crnogorskog nacionalnog pitanja, — dovodi do zaključka da su neki komitetski vođe, koji su bili velikosrpski orijentisani (ili su radili po direktivama Koste Pećanca),

---

9 Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX v.*, Beograd, 1958, 176.

10 Isto, 201.

11 Isto, 451.

12 Isto, 159. Za vrijeme 1. svjetskog rata, 1918. godine Milenko Vesnić, srpski poslanik u Parizu »zatražio je od istoričara Milenka Vukićevića, da mu pošalje tekst »Načertanija«, koji je objavljen u beogradskom časopisu 'Delo' 1906. godine« (V. J. Vukićević: *Iz odnosa Srbije i Jugoslovenskog odbora*, »Istorijski časopis«, knj. XII—XIII, 1961—1962, Beograd, 1963, 365).

13 Marko Daković: *O padu Crnogorske Države i njene Dinastije*, »Nova Evropa«, knj. XIII, br. 10—11, Zagreb, 1926, 319. — Kao rezultat pretenzija svake od buržoazija ovih nacija na dominaciju nad drugijem narodima — pojavili su se i termini »srpstvo«, »crnogorstvo«, »hrvatstvo«.

14 Isto, 317.

15 Novica Šaulić: *Crna Gora*, Beograd, 1924, 8, 9. Novica Rakočević je od Novice Šaulića mogao preuzeti tvrdnju da se poslije 1916. »prvi put govori i p r o n a l a z i n a r o d c r n o g o r s k i i c r n o g o r s k a p r a v a« (podv. N. Š.); Šaulić dalje kaže da se federalisti poslije 1. svjetskog rata »izjašnjavaju« za »nekakva crnogorska prava« (s. 14, 15). Do koje mjere je pomenuti dio crnogorske buržoazije bio odvojen od crnogorskog naroda — odlično pokazuje stav u citiranoj knjizi Novice Šaulića, gdje insistira da bi novac koji bi bio namijenjen za isušenje Skadarskog jezera trebalo upotrijebiti za R A S E L J A V A N J E Crnogoraca, jer to »nije samo pitanje pokrajine nego i jedne zdrave politike državne, jer se istim rješava i ekonomski problem, ojačava i utvrđuje zajednica i skida s dnevnog reda pitanje crnogorsko« (N. Š., c. d., 35—36).

16 Simo Šobajić: *Crnogorci*, Beograd, 1928, 53. A malo dalje Šobajić proširuje tu misao: »I danas Crnogorac kaže: 'Pomaga bog, Crnogorci', 'Kako ste, Crnogorci', 'Mi smo Crnogorci' — ne izgovara to samo kao frazu, nego svaki pomen 'Crnogorci' kipi u njegovoj duši kao uvjerenje: Vi, najbolji, vi, zasebni, vi koji ste u ovim granicama, iza njih, vi koji živite i ginete za slavu Crne Gore i njene dinastije« (S. Š., 54). Taj dio crnogorske i srpska buržoazija tvorili su jednu klimu, koju dobro definiše srpski književnik Radomir Konstatinović, kada govori o tipu intelektualaca koji su superiorno, kao Jovan Skerlić, isticali da Srbi nemaju šta naučiti od »iscrpenih i umornih rasa« i tražili zatvaranje u okvir patrijarhalne kulture: ». . . sasvim plemenski, poricaće on (Barbarogenije — pr. D. R.) u ovome autentičnom svom varvarstvu, čak i postojanje drugih jugoslovenskih naroda« (Radomir Konstatinović: *Ko je Barbarogenije,* časopis »Treći program«, Beograd, proljeće 1969, 20).

imali »jasan nacionalno-oslobodilački program«, međutim, u ovome slučaju se radi samo o srpskoj nacionalnoj orijentaciji. Da bi pridao veći značaj velikosrpski orijentisanim komitima, on ističe činjenicu da su sa njima održavali vezu pojedini komunisti, koji su docnije zauzimali visoke položaje u KPJ, ali ne pominje stav tih komunista, odmah poslije prisilnog prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, prema stvorenom stanju, i tako ih ostavlja u sjenci ranijih njihovih shvatanja. I više puta ponovljeni zaključak Rakočevića, da je najveći dio crnogorskog naroda bio za prisajedinjenje koje se ne stara o nacionalnim i povijesnim individualitetima, govore o tome da on ne uzima u obzir ogroman broj fakata koji daju sasvim drukčiju sliku stanja, u tim prijelomnim i izgloblјenim danima, jer raspoloženje jednoga dijela buržoazije i nekih komitskih vođa, nije karakteristično za najveći dio crnogorskog naroda.

Kada govori o držanju crnogorske vlade i kralja Nikole pred početak 1. svjetskog rata, Rakočević nije uzeo u obzir činjenice koje docnije i sâm navodi: teško stanje u Crnoj Gori poslije balkanskih ratova, ogroman broj izgubljenih ratnika, tešku ekonomsku iscrpljenost i politički položaj Crne Gore u tome momentu.

Poznata je činjenica da je u jesen 1912. godine Rusija obustavila vojnu pomoć crnogorskoj vladi, koju je davala od 1910. godine, jer je Crna Gora bez znanja Rusije objavila Turskoj rat, čime je prekršila odredbe vojnog sporazuma između Rusije i Crne Gore iz 1910. Kralju Nikoli i crnogorskoj vladi bilo je na osnovu mnogih činjenica jasno da je Rusija promijenila svoj odnos prema Crnoj Gori, da to nije više 1882. godina, kada je ruski car Aleksandar II izjavio da je Crna Gora izašla iz rata od 1876—78. u »slavi jednaka Rusiji«. Načelnik Generalštaba ruskog, na savjetovanju 1914. godine, dakle, pred sami početak rata, bio je protivu stvaranja jake crnogorske armije, jer bi mogla crnogorska vlada ispoljiti agresivnost prema Austriji, poslije pobjeda u balkanskim ratovima, pa bi rusko javno mnjenje izvršilo pritisak na vladu, da i Rusija uđe u rat sa Austrijom. Tada je knez Trubeckoj, načelnik odjeljenja za Bliski istok, smatrao da crnogorska armija treba da ostane nemoćna za samostalnu akciju, već da samo u odsudnom momentu može ukazati bitnu pomoć Srbiji.[17] U najtragičnijim trenucima za crnogorski narod: kada je crnogorska vojska, sâma, gladna, iscrpljena — bila posljednju, besciljnu bitku (mojkovačku) u mraznim januarskim dnevima i noćima — ruski poslanik na Cetinju Obnorski piše da on, i njegove engleske i francuske kolege misle da »kralj Nikola igra za nas komediju«. Stav carske Rusije prema Crnoj Gori karakteriše i izjava pomoćnika ministra spoljnih poslova Neratova, srpskom poslaniku u Petrogradu: »Bilo bi za Srbiju i opasno da se u Crnoj Gori stvara redovna vojska, jer bi ona u rukama cetinjskih separatista mogla postati smetnja za ostvarenje *našeg plana* o ujedinjenju.«[18] Ruska diplomacija je gledala stvari sa srpske strane, kroz težnje srpske vlade, pa je preuzela i neadekvatni termin — separatizam — koji je agitaciona parola, iako je svima jasno da ne može biti separatizma prije objedinjavanja. Stav ondašnjih drugih velikih sila, Engleske i Francuske bio je negativan (o uzrocima takvog stava biće docnije riječi) pa su onemogućile crnogorsku vladu da dobije kredit od američke vlade, da se ne bi osamostalila i ojačala.[19] Kada je, na početku

17 Meždunarodnije otnošenija v epohu imperijalizma, serija 3, tom I. — »U diplomatskim krugovima Rusije već je bila donesena odluka da Crna Gora poslije rata više ne postoji kao samostalna država. To je zvanično Rusija izjavila srpskoj diplomatiji 1914. god.«; zato je Rusija u svim sukobima između Crne Gore i Srbije »bila na strani Srbije« (N. Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, 83).

18 Cit. po dr Nikoli Škeroviću: *Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata*, št. »Obod«, Cetinje, 1963, 8.

19 Vidi: Dr Dragan R. Živojinović: *Planovi Nejske vlade za privrednu rehabilitaciju Crne Gore 1917—1922*, »Glasnik cetinjskih muzeja«, I, Cetinje, 1968.

rata, crnogorska vlada tražila pomoć francuske i engleske flote za oslobođenje Crnogorskog primorja, srpski državnici i diplomati su intervenirali kod saveznika da se obustavi ta pomoć; Pašić insistira: ako se »osvoji Kotor onda bi trebalo da ga okupira francuska vojska«, a ne crnogorska.[20] Da bi onemogućila da crnogorska vojska sama oslobodi Primorje, srpska Vrhovna komanda naređuje da crnogorske trupe budu prebačene na front prema Sarajevu. Tako je osujećen plan crnogorske vlade da osigura zaleđe, iako je francuski admiralitet bio prihvatio načelno njezin prijedlog. Koliki je to gubitak za Crnu Goru, pokazuje i zaključak A. Tomazia, višeg francuskog pomorskog oficira, da bi balkansko ratište izgledalo sasvim drukčije, kao i djelovanje savezničke flote u Sredozemnom moru, da je saveznička flota zauzela Kotorski zaliv.[21] Rakočević prešućuje sve te činjenice.

N. Rakočević zaključuje da crnogorska vojska nije bila spremna za »moderni rat« jer je bila organizirana na »plemensko-teritorijalnoj osnovi«,[22] da je do toga rata »Crnogorac (. . .) ratovao sa vojskom trulog turskog carstva. Na to se on bio i navikao«.[23] Međutim, ovaj svoj tendenciozno-utilitarni zaključak, Rakočević docnije sam negira, pa kaže da je crnogorska vojska »za 18 mjeseci držala front od oko 500 km. Za sve to vrijeme ona se borila sa neprijateljem nadmoćnijim u svakom pogledu«, vršila je uspješnu ofanzivu u »jugoistočnu Bosnu« i čvrsto držala položaje na hercegovačkom frontu, Lovćenu, i u Albaniji, »sve dok se srpska vojska neometano povukla na Jadransko more«.[24] (Na istoj strani ima zaključak koji je, opet, suprotan ovome!). Struktura crnogorske vojske je tačno odgovarala mentalitetu i psihičkoj konstituciji Crnogoraca, takva organizacija je inicirala i agon posebnog intenziteta,[25] koji nije poznat modernim armijama. Sadašnje koncepcije svenarodnog odbrambenog rata, veoma su slične crnogorskom načinu ratovanja. Uostalom, sam Rakočević je prinuđen da sebe osporava.

Koliko je bilo trulo Tursko Carstvo i koliko je bilo lako sa njime ratovati, to je posebno pitanje.[26]

Ranije iznijete motive za pređašnji zaključak o kolebanju kralja Nikole da li da uđe u rat sa Austro-Ugarskom, — Rakočević sâm mijenja, kada kaže da se »u julskoj krizi kralj Nikola (. . .) uglavnom orijentisao prema stavu Rusije« i »čim se Rusija odlučila da uđe u rat kolebanja više nije bilo«.[27]

20 Dr Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata*, Cetinje, 1963, 19. Škerović zaključuje da je srpska vlada smatrala opravdanim svaki stav, »samo da se spriječi i osumnjiči i najnevinija samoinicijativa Crne Gore u vođenju rata, ili makar kakvo poboljšanje njenog političkog položaja« (s. 19).

21 A. Tomazi, *La guerre navale dans l'Adriatique*, Paris, 1925.

22 N. Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, 50. Rakočević ovdje ponavlja optužbe načelnika štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, srpskog pukovnika Petra Pešića i vojvode Putnika, da crnogorska vojska »nema ni približno potrebnu moralnu i naučnu spremu«, da nema »vojničkog duha ni discipline«, pa da su se zato u crnogorskoj vojsci desile »pojave koje se u dobrim vojskama ne mogu ni zamisliti«. Dr Nikola Škerović zaključuje da ova »porazna ocjena vrijednosti crnogorske vojske nosi sve slabosti i netačnosti koje su plod nepoznavanja stvarnosti ili sračunate zle volje« (Dr Nikola Škerović, *Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata*, 28). Međutim, to nije posljedica »zle volje« nego plana za uništenje crnogorske države koji srpska vlada ima zvanično od 1916. godine. Ne znajući te činjenice, mnogi Crnogorci arhaično su pisali da to »ne bi brat bratu učinio«, itd.

23 Ako bi se prihvatilo takvo gledište, onda bi se morale preispitati mnoge činjenice: zašto istorija ratova ne omalovažava ruske pobjede nad turskom vojskom (a isti, recimo, Omer-paša je vojštio i na Rusiju i na Crnu Goru), ili pobjede srpske vojske u kumanovskoj bitci; zbog čega je srpska vojska pretrpjela poraze kod Đunisa i na Drini, i bila izbačena iz rata (1876); kako je pristalo 22.000 turskih vojnika da pogine i bude izbačeno iz stroja (prema turskim podacima) u crnogorsko-turskom ratu 1862. godine, itd.

24 N. Rakočević, c. d., 459.

25 »Što Germane naročito goni da budu hrabri, to je raspored njihove vojske; njihov borbeni red nije sastavljen kako bilo, već po familijama i srodnicima« (Tacit, *Germanija*, Beograd, 1927, 8, prijevod dr V. Čajkanović).

26 Ovaj svoj stav, Rakočević docnije sam revidira.

27 Novica Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu*, 45.

Za »pitanje« da li je crnogorska vojska bila spremna moralno, organizaciono i disciplinski za rat, karakterističan je izvještaj francuskog poslanika na Cetinju svojoj vladi, u kojemu kaže da su srpske trupe odstupile preko Crne Gore i Albanije, pod zaštitom crnogorske vojske i da »Crnogorci, podcjenjivani, sad su pokazali da su dostojni potomci svojih slavnih predaka«.[28] I sam Rakočević, povodom uspješnih borbi crnogorske vojske za omogućavanje odstupnice srpskoj vojsci, još jednom sebe negira i veli da su »lišena osnova strahovanja pukovnika Pešića da su njene trupe nesigurne«.[29] Pošto ne shvata metodologiju djelovanja srpskog pukovnika Petra Pešića, Rakočević njegovo svijesno omalovažavanje crnogorske vojske naziva »sumnjama«.

Posebno je zanimljivo pitanje, koje Rakočević ne razrađuje već ga samo registrira, da Crna Gora »nije imala plan za rat 1914«;[30] ono je osobito značajno kada znamo da je srpska vlada svoje ratne ciljeve zvanično definirala deklaracijom od 7. decembra 1914, da »pripoji sve zemlje naseljene jugoslovenskim narodima«,[31] tako da nova država obezbijedi interese »dinastije Karađorđevića i velikosrpske buržoazije« koja je »imala i te kako osvajačke i hegemonističke ciljeve«.[32] Ako pratimo zaključivanje Rakočevića, vidjećemo da on kaže da je sa ciljevima ratnim srpske vlade »bila saglasna i kruna i vojska. Vlada Nikole Pašića imala je u ovome pitanju cijelu zemlju za sobom«.[33] On miješa, proglašava zajedničkim interese naroda srpskog (»cijele zemlje«) i buržoazije i krune. Osim toga, u istome pasusu kod Rakočevića stoji da je buržoazija imala »i te kako osvajačke i hegemonističke težnje«, tj. ciljeve, što se ne može reći za srpski narod. On prvo veli da je srpska buržoazija vodila »borbu za oslobođenje ne samo srpskog nego i ostalih jugoslavenskih naroda« a zatim utvrđuje da je ta ista buržoazija »ostvarivala (...) svoje klasne — ekonomsko-političke ciljeve. S obzirom na njezin položaj i klasnu pripadnost, velikosrpska buržoazija nije mogla voditi politiku nacionalne ravnopravnosti«.[34] Dakle, u istoj rečenici nalazimo zaključke koji su u koliziji: a) da je velikosrpska buržoazija favorizirala samo sopstvene klasne interese i da, zbog toga, »nije mogla voditi politiku nacionalne ravnopravnosti« i b) da je ta buržoazija vodila »borbu za oslobođenje ne samo srpskog nego i ostalih jugoslovenskih naroda«. Pošto je srpska buržoazija, kako i Rakočević naznačuje, istakla kao ratni cilj »pripajanje« ostalih jugoslavenskih naroda Srbiji, i pošto je imala »osvajačke i hegemonističke ciljeve« — onda nije moguće govoriti da je srpska buržoazija vodila borbu za »oslobođenje ne samo srpskog nego i ostalih jugoslovenskih naroda«, jer se suština toga »oslobođenja« i »ujedinjenja« pokazala odmah po okončanju 1. svjetskog rata, kulminirajući u bratoubilačkom ratu, koji je inspiriran i reakcionarnim djelovanjem triju buržoazija tada vladajućih nacija. Dalje, suprotno navedenom zaključku o borbi srpske buržoazije za »oslobođenje« drugih naroda, Rakočević veli da su srpski konzervativni krugovi, N. Pašić i dinastija, uzimali sebi za pravo »da ne samo jugoslovenske zemlje pod Austro-Ugarskom nego i Crnu Goru pripoje bez ikakvih uslova«.[35] Ipak, bez obzira na ovu činjenicu koju navodi,

---

28 Cit. prema Petru Plamencu, »Nova Evropa«, XII, 357.
29 N. Rakočević, *Crna Gora u prvom svjetskom ratu,* 117.
30 Isto, 51.
31 Isto, 54.
32 Isto, 55.
33 Ibidem.
34 Ibidem.
35 Ibidem. Sve do početka drugog svjetskog rata crnogorska buržoazija koja je pomogla srpskoj da izvrši prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, pod sve snažnijim pritiskom revolucionarnih snaga crnogorskih, panično je dokazivala »opravdanost« prisajedinjenja, kojim je Crna Gora pokorena i obespravljena, tvrdeći da Crna Gora nije više mogla biti samostalan politički faktor, i da ekonomski nije mogla izdržati, da je bila prezadužena; međutim, napredni Crnogorci, kao i crnogorska nacionalno orijentisana bur-

on u svojoj knjizi pokušava da »dokaže« »progresivnost« prisajedinjenja Crne Gore Srbiji, i tako odstupa od istorijske istine; on, čak, svijesno odstranjuje sve bitne činjenice, da bi mogao izvesti zaključak koji odgovara njegovim koncepcijama: »Ne ulazeći u to na koji je način taj čin ostvaren, kao ni u njegov karakter i karakter novonastale države, ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom bilo je nužno i istorijski opravdano«.[36] Jasno je da je neodrživ zaključak koji odstranjuje, zanemaruje bitne premise, u ovom slučaju: način i karakter »ujedinjenja« i karakter nastale države, tj. sve posljedice koje je donijelo takvo »ujedinjenje«. Taj zaključak je donijet spolja, van interesa crnogorskog naroda, van procjene stvarnih istorijskih tokova.

Grupa srpskih činovnika i crnogorskih agenata[37] regenta Aleksandra sazvala je zbor svojih jednomišljenika (13. XI 1918), u fabrici duvana u Podgorici (Titograd), pokušavši mu dati demokratski oblik[38] i nazvavši ga »velika narodna skupština«[39] — na kojemu je donijeta rezolucija o prisajedinjenju Crne Gore Srbiji. Oružani otpor, koji je buknuo odmah poslije okupacije Crne Gore od strane Srbije, iako je Crna Gora bila razorena, hiljade pomrle od gladi i »španjolske groznice«, poubijani i pomrli po austro-ugarskim logorima, — gušile su okupatorske trupe (srpske), uz pomoć marionetske vlasti u Crnoj Gori, zatim čete kontra-komita, koji su ubijali, mučili, palili kuće, širili strah, čineći sve to pod izgovorom da su svi oni koji su protivu prisajedinjenja — izdajnici (na taj način su »stvorili« uslove za gonjenje). Odluci te, tzv. »velike narodne skupštine« prethodila je krfska deklaracija koja je zanemarivala suverenitet i nezavisnost Crne Gore.[40]

žoazija — jasno su pokazivali da se troškovi na održavanju administracije, policije, školstva, i dr. — pokrivaju ubiranjem poreza i prireza, u samoj Crnoj Gori, a da ostatak crpe kraljevski režimi. Trenutni politički ciljevi navodili su pojedine predstavnike crnogorske buržoazije koja je paktirala sa srpskom, da priznaju, uz sve isticanje »progresivnosti« prisajedinjenja, da se režimi sjete Crnogoraca samo kada su izbori, da je sav život zamro, da žene i đeca umiru bez ljekarske pomoći, da vladaju epidemije, da puteve i željeznice niko ne gradi, da im ratna odšteta nije plaćena, da Crnogorci upoređuju vlasti crnogorske koje su im isplatile odštetu poslije balkanskog rata, da se Crnogorci tretiraju *»kao obmanuta i poslušna glasačka stoka«* (Novica Šaulić, c. d., 50). Ipak, to krilo crnogorske buržoazije neprekidno je moralo pisati i agitovati da je »progresivno« prisajedinjenje Crne Gore Srbiji.

36 Ibidem, 461.

37 Poslije prvog svjetskog rata neki od pripadnika onoga dijela crnogorske buržoazije koja je radila za interese Karađorđevića, bila se počela uzajamno otkrivati, ko je i gdje primao novac od beogradske policije za rad protivu Crne Gore, uzajamno su se optuživali u ondašnjoj štampi — ko je veći izdajnik: »I ja pitam g. Spasojevića (Janka), kao pravnika, šta zaslužuje jedan ministar« kojega je vladar »popeo na ministarsku stolicu (...), kome se taj ministar svečano zakleo na vjernost pa ga u odsudnom času u tuđemu svijetu sama ostavio, zakletvu pogazio i protiv njega počeo žestoku paljbu, kao što je to uradio ovaj g. Spasojević (...). Po starome crnogorskome običajnome pravu, njemu bi narod sudio i bio kamenovan« (Tomo Oraovac: *Žrtve ustavne borbe u Crnoj Gori,* »Pravda«, Beograd, 7. decembra 1936).

38 Poznat je način »izbora« predstavnika za tu »skupštinu«, kojom je trebalo zaobići legalnu Crnogorsku Narodnu Skupštinu. Pošto ni u tako »izabrane« predstavnike nije imala povjerenja vodeća grupa, bila je, za vrijeme održavanja »skupštine«, postavljena četa komita koji su bili pod uticajem Koste Pećanca, sa zadatkom da bombama i puškomitraljezima pobiju učesnike mitinga, ukoliko ne izglasaju prisajedinjenje Crne Gore Srbiji.

39 Aleksa Matanović, jedan od aktivnih učesnika, veli da su tome zboru dali naziv »velika narodna skupština« — da bi pridali veći značaj odlukama koje su donijeli (A. Matanović, *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije,* Beograd, 1941). Trebalo je uvjeriti civilizovani svijet »da uništenje i obeščašćenje Crne Gore žele sami Crnogorci. Kada je neprijatelj, slomljen silnim udarcima udruženih Saveznika, napustio milu Crnu Goru, okupirala ju je, u ime vlade Srbije, njena vojska. Ona je ušla ne s grančicom mira i bratske ljubavi nego s namjerom da sruše najveće dobro svakog naroda i države — suverenitet njen, i da unište njeno državno biće, koje je tekovina naroda i krvavih borbi Crnogoraca« (iz *Proklamacije Crnogorcima crnogorske vlade, na Badnji dan 1918,* »Glas Crnogoraca«, Neji kod Pariza, 2/15. jan. 1919, br. 62).

40 »Ona, deklaracija krfska, isto tako, izazvala je otpor i među ostalim Jugoslavenima, ona je nedemokratska i nesavremena i zbog toga što suverenu vlast za organizaciju buduće Jugoslavije ne daje u ruke narodu nego jednom kralju, od čijeg pristanka zavise sve odluke buduće Konstituante« (»Glas Crnogorca«, br. 59, Neji kod Pariza, 24. nov./7. dec. 1918). U proklamaciji »Jugoslovenima«, crnogorska vlada i kralj Nikola ističu da treba »da se složimo i bratski uredimo u j u g o s l a v e n s k u k o n f e d e r a c i j u (podv. D. R.), u kojoj će svak očuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbu i običaje, i u kojoj niko neće smjeti nametati prvijenstvo, već svi da budemo jednaki« (»Glas Crnogorca«, br. 56, Neji kod Pariza, 21. oktobra 1918).

Međutim, kako je, pod pritiskom ugnjetavanja, narastao revolucionarni pokret u Crnoj Gori poslije 1. svjetskog rata (crnogorski revolucionari ginu u demonstracijama na Belvederu, po beogradskim ulicama i zatvorima, na španskim ratištima) — tako se povećavao strah kod dijela crnogorske buržoazije koja je pomagala takvo prisajedinjenje, pa je pokušavala da »nađe« pravno opravdanje za okupaciju Crne Gore; da bi »umirio« uzavrele mase, Aleksa Matanović piše: »Istim argumentima moglo bi se dokazati i da je Crna Gora anektirala Srbiju, jer ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom isto je što i ujedinjenje Srbije sa Crnom Gorom i jer ujedinjenjem isto je tako i toliko proširena Crna Gora Srbijom, koliko i Srbija Crnom Gorom. Prema tome ispitivati ko je kim proširen, da li Srbija Crnom Gorom ili obratno, igra je riječi samo«[41]. Međutim, Aleksa Matanović nije uspio ovim sofističkim »bravurama« skinuti s dnevnog reda pitanje slobodnog života Crnogoraca. Tragičan položaj Crne Gore negirao je sve one koji su poslužili Rakočeviću kao lektira za pisanje pomenute knjige: »Cetinje nije uzidano u Beograd da se od njega napravi razvalina, a od Crne Gore pustolina, a od Crnogoraca prosjaci (...), da lome svoje osobine čojstva i junaštva, stavljeni pred očajnu dilemu hljeb i poniženje ili smrt i čojstvo«[42]. Tada se vodila borba sa onima kojima »ne ide u račun borba Crnogoraca za ravnopravnost«, koji »odvraćaju od te borbe, navodeći kao glavni razlog, da Crna Gora ne bi mogla egzistirati kao samoupravna, ravnopravna jedinica«[43]; moralo im se dokazivati da »bez političke ravnopravnosti, garantovane ustavnim odredbama, ne može biti ni ekonomske ni socijalne pravde i ravnopravnosti«[44]. Dio crnogorske buržoazije koja je paktirala sa velikosrpskom, hrvatskom i slovenačkom buržoazijom, i uživala »u Beogradu masne beneficije i tople sinekure«, dok »crnogorski narod ide kozjim stazama, prezadužen Agrarnoj i Hipotekarnoj banci, padaju pod stečaj trgovačke radnje, nema ni industrije šibica, malarija mu podgriza organizam, voda mu plavi domove«[45], — kao i drugi političari (Grolovi demokrati, Stojadinovićevi radikali, Lazićevi zemljoradnici) — ćeraju Crnogorce da prime na sebe svu onu moralnu trulež *centralističke političke kaljuge* (podv. D. R.), koja je za ove dvije decenije ubijala ugled i vrijednost naše zajednice; traže da uđemo u jedinstvenu banovinu Srbiju i da na njenu upravu dođu isti centralisti i hegemonisti, da njima osiguramo vječnu centralističku rentu, a da mi vječito pjevamo uz gusle i da do 'mile volje srbujemo'. Eto radi toga i nas Crnogorce sada dovikuju kao braću Srbe«[46]. Da srpska vlada i pomenuti dio crnogorske buržoazije nijesu doveli Crnu Goru u takav položaj »manje bi šovinističke mržnje u periodu 1915—1941 bilo između dvije bratske zemlje, i manje bratoubilačkog klanja i ubijanja«[47]. Naravno, istoričarima i kulturnim radnicima tek predstoji sistematska analiza sviju posljedica prisajedinjenja, koje crnogorski narod trpi i danas, na kulturnom, ekonomskom i psihološkom planu.

Za potpunost istorijske istine, nužno je posebno istaći djelovanje srpske vlade preko njenih agenata, stvaranje plana da se sa zavrbovanim Crnogorcima izvrši preuzimanje vlasti u Crnoj Gori, koje je pripremano,

41 Aleksa Matanović: *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Beograd, 1941, 10. Malo dalje Matanović veli da »ujedinjenje pokrajina sa kraljevinom Srbijom niti je otuđenje niti razdvajanje teritorijuma kraljevine Srbije, nego, naprotiv, p o v e ć a n j e (podv. A. M.) toga teritorijuma, ako uopšte može takav pojam da se i konstruiše kod jednog idealnog zamišljenog momentanog fuzioniranja. Ipak mi u to pitanje ne ulazimo« (s. 11).

42 »Slobodna misao«, Nikšić, 14. I 1940.

43 »Zeta«, Podgorica, 9. IV 1939.

44 »Zeta«, Podgorica, 7. V 1939.

45 »Zeta«, Podgorica, 1939. Crnogorci, koji su bili odvojeni od interesa crnogorskog naroda, nalazili su romantične ljepote u »predivnoj siromaštini« crnogorskoj (riječi Mićuna Pavićevića).

46 Isto, 1940.

47 Niko S. Martinović: *Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916*, Cetinje, 1957, 30.

i široko djelovanje (uz ogromnu novčanu pomoć srpske vlade) tzv. »crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje« (imao je filijale u Rusiji, Francuskoj, Solunu, Italiji, SAD, Engleskoj i na Krfu), preko kojega je srpska vlada zaobilazila legalnu crnogorsku vladu i dinastiju, da bi lakše sprovela pokoravanje Crne Gore; djelovanje toga odbora među iseljenim Crnogorcima u Americi, rasijanim Crnogorcima po evropskim zemljama, među crnogorskim internircima po austro-ugarskim logorima; djelovanje agenata na razbijanje federalističko-republikanskih koncepcija među Crnogorcima, kao i mnoge druge akcije[48]. Srpska vlada je, dok je razbijala crnogorsku državu, imala stalno u vidu da će znatno ojačati pozicije Srbije prisajedinjenjem Crne Gore, i da će onda lakše pridobiti ostale jugoslavenske zemlje.

Neki pripadnici naprednih snaga crnogorskih, rasijanih po Americi u potrazi za poslom, zahtijevali su, u najtežim danima okupacije Crne Gore, iako onemogućavani od velikosrpskih agenata[49], — da se poslije rata jugoslavenski narodi organiziraju po uzoru na buržoaske republike (tekst je nastao prije oktobarske revolucije): »Oni koji su sami sebe nominirali za tvorce buduće Jugoslavije i koji samo sebe moćnim smatraju izvršiti to veliko zavjetno djelo, otimajući narodno pravo, bore se za sjedinjenje sviju neoslobođenih Srba, Crnogoraca, Hrvata i Slovenaca sa Srbijom (...). Hoće da stvore od Južnih Slovena ni manje ni više nego što je htjela Njemačka od Evrope, a to je da kraljevina Srbija postane neograničeni gospodar sviju Južnih Slovena, neobzirući se na moguće posljedice takvog ujedinjenja pa ni na samu volju naroda (...). Tradicije Hrvata i Slovenaca velike su i slavne i njihova povjesnica dava im potpuno pravo boriti se za samostalnost i samoupravu (...). O crnogorskoj prošlosti sasvim je izlišno govoriti.

Zašto ne ukloniti i jednu i drugu (dinastiju) ispred tako velikih narodnih interesa i ostaviti narodu na volju neka sâm sebi bira vođu, kao što to rade Sjedinjene Države, Francuska, Švajcarska i druge, pa umjesto da se ta država nazove 'velika Srbija', da se zove 'Jugoslovenska Republika'? Uvjereni smo da bi Crna Gora prva pozdravila takvo sjedinjenje.

Mi bi htjeli da se to sjedinjenje izvrši onako, kako bi interesi sviju grana jugoslovenskog stabla ostali nepovrijeđeni[50].«

Višestruki značaj ovoga teksta, kada se zna da su u tome momentu i komunisti crnogorski pomagali velikosrpskoj buržoaziji da izvrši onakvo prisajedinjenje Crne Gore Srbiji, — nije potrebno posebno naglašavati. O republikanskom pokretu među Crnogorcima govori i izvještaj (13. VIII 1917) velikosrpskog agenta Ivanovića, koji je djelovao među Crnogorcima u Americi: »... duh republikanski *provejava kod svih* (podv. D. R.) i za rad na ujedinjenju stavljaju uslov glup i neizvodljiv. Hoće bez dinastije i traže garanciju«[51].

Međutim, dio crnogorske buržoazije, koja se stavila u službu regenta Aleksandra, radila je na stvaranju monarhije, pod dinastijom Karađorđevića. Agenti koji su došli sa srpskom vojskom u Crnu Goru, prvo su pokušali da stvore privid demokratičnosti, pa su održavali zborove, na

48 O ovijem problemima opširno i dokumentovano govori dr Dimitrije Dimo Vujović: *Ujedinjenje Crne Gore i Srbije*, Titograd, 1962.

49 Vidi: Dimitrije Dimo Vujović, c. d.

50 »Crnogorski glasnik«, br. 3, Detroit, 15. jun 1917, s. 1—2, članak *Jugoslaviju ili Veliku Srbiju*.

51 Dr Dimitrije Dimo Vujović, c. d., 252. — Velikosrpski agenti su optuživali Crnogorce koji su se izjašnjavali protivu prisajedinjenja Srbiji, da su germanofili, pa je čak agent Lazović uspio dobiti od američkih vlasti dozvolu da pod tijem izgovorom zatvara Crnogorce koji se protive politici prisajedinjenja (dr D. D. V., 254).

kojima su propagirali protivu dotadašnjeg režima u Crnoj Gori; Svetozar Tomić piše da je na zboru u Andrijevici (1918) počeo pažljivo, opipavajući puls, govoriti protivu dotadašnjeg režima ali su se građani odmah počeli razilaziti, protestujući: »Za nas unioniste lepa pouka i dobra škola. Ostali govornici ne samo što nisu što rđavo govorili o prošlom režimu u Crnoj Gori, no nisu to vreme ni uzimali u usta, a samo smo svi udarali glasom: kako nas je ropstvo ujedinilo i kako ne smemo od kletve naših predaka da se u slobodi razdvajamo«[52]. Kada su osjetili da su ojačali, oni su zaboravili to taktičko manevrisanje, pa su pisali da je Crna Gora »polovinom prošloga vijeka (...) pretvorena u pašaluk jedne kaluđerske, razbojničke i najposlje izdajničke porodice« da je nasuprot Srbiji koja je predstavljala »mladu i bujnu demokratiju, kojoj pripada budućnost« — Crna Gora činila »jednu sredovjekovnu despotiju, koju je dvadeseti vijek zatekao u Evropi samo zato što se naslanjala na tako sredovjekovne države kakve su bile Turska i Habsburgovina«, ali je zato »mlada i narodna Crna Gora tako revna (...) da bi kamen, koji je pokrio sramni i prokleti grob bivše cetinjske despotovine, bio što teži i što veći kamen, gomila, brdo«[53]. Predstavnici te buržoazije savjetovali su srpske vlasti kako će najbolje ugušiti svaki pokret Crnogoraca[54], zatim, da u nove vlasti treba birati samo »previjane« pristalice prisajedinjenja, i da je »neophodno potrebno da nad lokalnim vlastima bude jedne više vlasti, koja će brzo, bez odlaganja, biti u mogućnosti da bude korektiv nižih organa, prije nego li bi udaljeni Beograd bio u mogućnosti faktičnoj da intervenira«[55]. Panično su pozivali dio crnogorske buržoazije koja se već situirala u Beogradu, da dođe u Crnu Goru i svojim »autoritetom« djeluje na ustanike. Poslije ugušenja ustanka u Crnoj Gori, ideolozi prisajedinjenja proglašavali su se revolucionarima i jasno su pisali da prisajedinjenje nije izvršeno *»glasanjem nego krvlju«, »odano i krvavo«*[56] (podv. D. R.). Marko Daković veli da je s kraljem Nikolom trebalo »prežaliti i Crnu Goru, vojsku, ime, slavu i svaku snagu njenu koja bi mogla

52 »Zeta«, Podgorica, mart 1939. Dio crnogorske buržoazije koja je vidjela svoje interese u sprezi sa velikosrpskom buržoazijom, u težnji da joj se »približi« — odpisivala je veliki dio crnogorske istorije i govorila, kao i srpska, o »petvjekovnom ropstvu«. Pošto je izgubila dostojanstvo, uzaludno joj je bilo povremeno pozivanje na vječitu borbu Crnogoraca protivu osvajača: srpska čaršija je bila već izmislila metode omalovažavanja te borbe, svodeći strašnu istoriju crnogorskog naroda za svaki slobodan dan — na hvalisavost i laž. Tako su ih srpski buržuji, i bezlična čaršija, prisilili da se odriču sopstvene istorije, perioda do okupacije Crne Gore od Nemanjića — u korist srpske istorije (odkuda bi oni mogli pred srpskom buržoazijom, kod koje traže utočišta, da govore o crnogorskom kraljevstvu prije srpskog za čitava stoljeće i po). Tako je došlo do apsurda, da su Crnogorci (jer su prema toj koncepciji podešeni i školski programi) zaboravili dio svoje istorije, od kneza Petra do pada pod Nemanjiće, u kojem su njihovi preci izvojevali samostalnost od Carigrada i priznanje suvereniteta od Rima. Isto tako, crnogorska buržoazija je pristala na »popunjavanje« srpske istorije crnogorskom, perioda od pada Smedereva do prvog srpskog ustanka (1459—1804). Crnogorska buržoazija je prihvatila i srpske kultove, slavila je pogibiju kneza Lazara, a zaboravila je da je crnogorski vladar poginuo isto u boju protivu Turaka koje je predvodio Hajrudin-paša, na Saurskom polju kod Berata, i to četiri godine prije Lazara — 1385, itd. Taj dio buržoazije nije uviđao ni žalosnu protivurječnost: istovremeno se hvalisao vječitom borbom Crnogoraca i govorio o »petvjekovnom ropstvu«.

53 »Narodna riječ«, list omladinskih organizacija u Crnoj Gori, Cetinje, 13. avg. 1919, 1.

54 »U Crnoj Gori i Hrvatskoj došlo je do jakog otpora protiv takvog nacionalnog ugnjetavanja; taj otpor bio je u krvi ugušen kao u Crnoj Gori tako i u Hrvatskoj« (Josip Broz Tito, Politički izvještaj CK KPJ na V kongresu KPJ, Beograd, 1948, 12). »Uskoro poslije ujedinjenja u Crnoj Gori se stvara nacionalno-revolucionarni pokret kao otpor širokih narodnih slojeva protiv hegemonističkih težnji srpske buržoazije, policijskog terora i uopšte brutalnih postupaka režima (...) i nasilnih metoda na stvaranju integralnog jugoslovenstva (...). Protivnicima ovakvog ujedinjenja i političkim nezadovoljnicima sa novim stanjem, za vrijeme izbora za Konstituantu nije bilo dozvoljeno da formiraju svoju stranku. Zbog toga dobar dio nezadovoljnih crnogorskih masa (34%) nije izišlo na izbore. Oni, pak, koji su izašli na izbore glasali su za komunističke i republikanske kandidate, tako da su od deset mogućih komunisti dobili četiri, republikanci dva, a monarhisti svega četiri poslanička mandata« (dr Radoje Pajović: *Crnogorska Federalistička stranka i nacionalno pitanje*, saopštenje na kongresu istoričara u Ohridu, rukopis).

55 »Tribuna«, br. 1859, Beograd, 3. VII 1919.

56 Marko Daković: *O padu Crnogorske Države i njene Dinastije*, »Nova Evropa«, XIII, 331.

u buduće djelovati mimo i pored okvira iz kojih se čuje beogradska vlada«[57].

U danima okupacije Crne Gore od srpske vojske, crnogorski studenti-komunisti, uputili su, pred izbore za Konstituantu, 28. XI 1920, crnogorskom narodu proglas da se izjasni za »republiku radnika i seljaka« i »mjesto rata sa susjednim narodom (srpskim — primj. D. R.) ti odmah stvori bratski mir«[58]. Tada je rasturan po Crnoj Gori i jedan letak kao telegram Vladimira I. Lenjina Komunističkoj partiji Jugoslavije:

»U ime Sveruskog izvršnog komiteta Republike Radnika i Seljaka pozivamo vas da se svom snagom zauzmete za popravku položaja radnog naroda Crne Gore.

Nova radnička i seljačka Rusija ima duboko na srcu interese radnog naroda Jugoslavije, naročito onog u Crnoj Gori s kojim ga vežu vjekovne veze zajedničke borbe i prijateljstva.«[59]

Tajni pregovori velikih sila Antante sa Austro-Ugarskom, preko princa Siksta Bourbonskog (od 5. XII 1916. do 12. X 1917), koji su imali za cilj spasavanje Austro-Ugarske, gubili su iz vida oni koji su moralno kršili Crnu Goru zato što je crnogorski predstavnik (knjaz Petar Petrović) pregovarao sa austro-ugarskim predstavnikom Hubkom, oko obustave daljeg bombardovanja nezaštićenih crnogorskih gradova. Zaboravljali su da su regent Aleksandar i vlada Nikole Pašića organizirali solunski proces protivu vođa tajne organizacije »Ujedinjenje ili smrt« i direktnih učesnika u atentatu na Franca Ferdinanda, pošto je austro-ugarski car Karlo, na pomenutim pregovorima preko Siksta Bourbonskog, izjavio kao uslov za obnovu Srbije poslije rata — da se u njoj ukinu tajne organizacije; regent Aleksandar je solunskim procesom udovoljavao taj uslov, jer je bio neizvjestan ishod 1. svjetskog rata. Moralno lomljenje Crne Gore zbog pomenutih pregovora oko obustave bombardovanja otvorenih gradova, posebno je značajno uporediti sa događajima iz istog perioda, koji su u istoriji pozitivno ocijenjeni, kao što je obraćanje nove sovjetske vlade (krajem novembra 1917) svim zaraćenim državama da sklope mir »bez aneksija i kontribucija«; zatim, istupanje Sovjetske Republike iz imperijalističkog rata i potpisivanje primirja sa Austro-Ugarskom i Njemačkom (15. XII 1917), kao i zahtjeve radničke klase Centralnih sila za »mir po svaku cijenu«.

Međutim, kada su bili u pitanju pregovori knjaza Petra sa Hubkom, dopisivane su tim pregovorima »tajne kombinacije« kralja Nikole, i tako su iskorišćavani za psihološki rat protivu Crnogoraca i likvidaciju Crne Gore kao samostalne države, za račun velikosrpske buržoazije. Kombinatori psihološkog rata znali su da nije, za diskreditovanje Crne Gore kao saveznika, dovoljno alarmirati kod Rusije, Engleske i Francuske pitanje pregovora sa Hubkom, — trebalo je tim pregovorima dati kvalifikativ »tajne izdaje«. Inače, u Srbiji je još 1905. godine počela propaganda da je kralj Nikola prišao Austriji. Isto sredstvo trebalo je iskoristiti za razbijanje iznutra Crne Gore; propaganda je bila pospješena besciljnošću rata, ruskim neuspjesima, istrošenošću Crne Gore u balkanskim ratovima, kao i osjetljivošću Crnogoraca kada su u pitanju mahinacije; tada je prevođen izmišljeni »tajni ugovor« između Crne Gore sa

57 Ibidem, 329. Daković dovodi misao do kraja: »Imalo je pasti ratničko ime Crne Gore i samopouzdanje Crnogoraca (...) te da bi se isključila svaka pomisao, kod njih i drugoga, da Crna Gora kao samostalni centar može imati unaprijed ikakova značaja« (c. d., 330).

58 »Zapisi«, knj. II, Cetinje, 1948, 163.

59 Ibidem; poznato je da je vlada Sovjetske Rusije uputila evropskoj javnosti manifest, u kojemu stoji »da Sovjetska Rusija i ruski narod vode računa o tome kako se vlada sa narodom u Crnoj Gori« (ibidem).

Austro-Ugarskom i dostavljan savezničkim diplomatima, širen među crnogorskom vojskom. Pomenuti »tajni ugovor« je falsifikat velikosrpske buržoazije, koja je za taj posao bila unajmila Radovana Perovića Tunguza Nevesinjskog, tadašnjeg studenta u Beogradu, a docnijeg istoričara, koji je sastavio tekst »ugovora« i naznačio kao izdavača Franca Ferdinanda. Taj lažni »tajni ugovor« imao je presudan uticaj na dalju politiku saveznika prema Crnoj Gori; u uputstvu ministarstvu spoljnih poslova Engleske, za izradu memoranduma o teritorijalnoj podjeli Evrope (1916), Lojd Džordž piše: »Crnogorska politika, ni u koje doba vrlo pouzdana, nadmašila je sama sebe u dvoličnosti od početka rata i pokazala se očito neprijateljska saveznicima. Nema sumnje, da su kralj Nikola i njegovi ministri bili u izravnoj vezi s Austrijcima (. . .). Zato kralj ne zaslužuje nikakva obzira od strane saveznika«[60]. Ruski ministar inostranih poslova Sazonov rekao je crnogorskom ministru Peru Šoću, da je potpuno vjerovao da Crnogorci imaju tajni sporazum sa Austro-Ugarskom. Pod djejstvom toga opšteg psihološkog rata i mogao je tadašnji ministar crnogorske vlade Risto Popović da zabilježi u dnevniku potresne riječi: »Strašna situacija, neprijatelj na svakoj strani, i među saveznicima čak!« Neprijateljski stav saveznika prema Crnoj Gori i ukorijenjene misli da je njezina uloga »dvolična«[61] u 1. svjetskom ratu, zasnivani su na proširenom vjerovanju da postoji pomenuti »tajni ugovor« i na diplomatsko-agentskim izvještajima, pa se zato i nije uputno pozivati na te izvještaje, kako to rade i danas neki, bez upoređivanja sa drugijem dokumentima i pažljive provjere. O porijeklu »tajnog ugovora«, o tome »neozbiljnom i neinteligentnom falsifikatu« opširno je i dokumentovano pisao Risto J. Dragićević, u knjizi »Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom«[62]. Ne treba gubiti iz vida da je u toj psihozi koja je stvarana oko Crne Gore bilo, iako usamljenih, i razumnih glasova u savezničkoj štampi, koji su osuđivali politiku saveznika prema Crnoj Gori: što su dozvolili da austro-ugarska flota slobodno plovi po Jadranskom moru, što nijesu pritekli, kad je trebalo, u pomoć crnogorskoj vojsci, insistirano je da se obilježi krivac za okupaciju Crne Gore, u januaru 1916. Zanimljivo je istaći, da Novica Rakočević, u svojoj opširnoj knjizi, skoro zanemaruje ogromno propagandno djejstvo lažnog »tajnog ugovora«, jer bi mu smetao pri izvođenju zaključka da ne postoji krivca za negativni tok događaja, osim samih Crnogoraca.

Da bi moralno unizili Crnogorce, mnogi su pisali o »ženskom napuštanju Lovćena« (januara 1916), da se »planski« odstupalo »bez ikakve nužde i nevolje, da se prosto, takoreći javi pred neprijateljem«, da je »Lovćen bio neosvojiv, a ipak je pao, i to bez krvi, bez žrtava«[63], da je Lovćen »izdajom, bez ijednog opaljenog metka, predat neprijatelju«[64], da je »tvrdi Lovćen upušten s vrlo malo krvi«[65]; isticali su da je »kukavički pad Lovćena«[66], da je pao »bez obrane, poslije jednog vašarskog austrijskog artiljeriskog napada, koji neće tražiti ljudskih žrtava ni sa jedne, ni sa druge strane«[67], da je bio »na Lovćenu u stanju jedan bata-

60 »Hrvatska revija«, sv. 4, 1939, 197.

61 Propaganda koju su vodili velikosrpski agenti tokom prvog svjetskog rata među crnogorskom vojskom na frontovima, »nanosila (je) velike štete boračkoj snazi, te otežavala i onako izuzetno težak položaj crnogorskog vojnika« (dr Nikola Škerović: *Crna Gora u svjetskom ratu*, »Nova Evropa«, XIII, 312). — Engleska i Francuska, pod pritiskom velikosrpske propagande, bile su »odlučne da Crna Gora nestane sa geografske karte kao politička jedinica«, pa su uspjele spriječiti SAD da daju novčani kredit Crnoj Gori (Dr Dragan R. Živojinović, c. d., 34).

62 Risto J. Dragičević: *Tajni ugovor Crne Gore s Austrijom*, Cetinje, 1968.

63 Lazar Rašović: *Crna Gora u evropskom ratu*, Sarajevo, 1919, 3.

64 Andrija Luburić: »Dokumenta«, II, Beograd, 1940, 116.

65 Dr Vlad. Ćorović: »Narodna enciklopedija«, III, Beograd, 1928, 71.

66 Dr Nikola Škerović: *Crna Gora u svjetskom ratu*, »Nova Evropa«, XIII, 314.

67 Sv. M. Jakšić: *Kralj Nikola i predaja Lovćena*, Beograd, 1921, 19.

ljon da pobije toliko neprijatelja! Pola miliona, pa i to je malo«, a »Lovćen nije u ovoj borbi okvasila nijedna jedina kaplja krvi«[68]; a Tomo Oraovac je štampao u Ženevi (1918) knjigu »Lovćenska anatema«, i u deseteračkim »stihovima« opisao »izdaju« crnogorsku, pa za pad Lovćena veli da »to potreba nije izazvala«[69]. Međutim, činjenice su sasvim drukčije: Crnogorci su vodili, iako razrovani neprijateljskom propagandom[70], bitku do posljednjih mogućnosti, mada su bili »ostavljeni: bez hljeba, oružja, municije, da budu hrana za austrijske topove«[71]. Čudno to danas zvuči: srpska vojska je bila napustila svu svoju zemlju, pa nije to iskorišćeno za vođenje propagande protivu srpske vlade, a ovdje se radilo o pomjeranju fronta samo sa jedne planine, pa je stvorena tako ogromna kampanja. Ali, za objekt kampanje protivu Crne Gore nije slučajno izabran Lovćen; za Lovćen je vezivana i kampanja u vezi posijedanja Skadra od strane crnogorske vojske, širene su optužbe da su prodali Lovćen Austrijancima da bi uz pomoć austrijske diplomacije dobili Skadar. Lovćen je romantičarska poezija, tokom 19. stoljeća, bila učinila simbolom borbe Južnih Slavena za borbu protivu tuđinskog ugnjetavanja. Zbog toga je moralni pritisak bio snažniji, i ta akcija, od ranije smišljena, teža. Pri razmatranju pitanja pomjeranja fronta sa Lovćena, ne smije se gubiti iz vida iscrpljenost crnogorske vojske, teško stanje, tada, na ruskom frontu, kao i da je srpska vojska već bila odstupila u Albaniju. Čak i srpski pukovnik Petar Pešić tada izvještava da je »crnogorska vojska bez hljeba« i da se »bije već više dana odlično, i ako popusti biće zbog gladi« (na početku rata je javljao da je ta ista vojska u rasulu i da se sa njome ne može ništa učinjeti), da su ljudi malaksali »usled gladi i velike zime na ovim visinama kao i strašne artiljerijske vatre«. Koliko je P. Pešić, načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske, vodio računa o napadu neprijateljske vojske i njezinoj jačini, odlično se vidi iz pisma koje je uputio srpskom ministru vojnom, gdje kaže da Lovćen može lako pasti »jer neprijatelj napada sa 15.000 vojnika«, međutim, prema austrijskim podacima, na crnogorsku vojsku na lovćenskom frontu napadao je neprijatelj u jačini od 37.000 pješadije i 421 artiljerijskim oruđem[72].

Zaključak N. Rakočevića da podčinjavanju crnogorske vojske »nijesu težili ni srpska vlada ni srpska Vrhovna komanda«[73] — ne bazira se na istorijskoj istini; sam Petar Pešić, pukovnik srpske vojske, javio je Vrhovnoj komandi srpske vojske kada je postao načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske (sredinom 1915): »Danas je cela Crnogorska vojska pod mojom komandom (. . .). Zapovesti (. . .) slati preko Crnogorske vrhovne komande, koja je u *rukama srpskih oficira*«[74]. Rakočević, kao i u drugijem slučajevima, nešto kasnije samoga sebe negira, kada veli da je »crnogorska vojska bila potpuno podređena operativnim

68 Lazar Rašović, c. d., 47—48. Rakočević navodi podatak po zvaničnom austro-ugarskom izvoru, da su gubici protivničkog 19. korpusa iznosili 1260 poginulih, »a to su veliki gubici« (N. R., c. d., 160).

69 Tomo P. Oraovac: *Lovćenska anatema*, Ženeva, 1918. Oraovac »pjeva« u desetercu, prilagođava političku propagandu patrijarhalnoj svijesti jednoga dijela Crnogoraca, nadajući se da će tako lakše, uz gusle, dopirati do neprosvijećenog naroda, jer je znao da jedan dio crnogorskih seljaka vjeruje u istinitost deseteračkih pjesama. Zato on kuka za Lovćenom, »budilnikom slobode«, koji je »Crna Gora bez puške predala« austro-ugarskoj vojsci. Uz ovakvo pisanje o Crnoj Gori, proturane su i provincijalno-patrijarhalne priče, da je Crna Gora »grivna od dragog kamenja u nizu najtežih vijekova naše borbe«, a tako je nazivana da bi se jasnije istakla »podla« uloga Crnogoraca u prvom svjetskom ratu, i da bi »ime, slavu« crnogorsku mogli »prežaliti«, kako kaže Marko Daković.

70 Serdar Janko Vukotić saopštava karakterističan detalj sa Lovćenskog fronta, da je među crnogorskom vojskom agentura bila raširila vijest o njegovom bjegstvu: ». . . da sam ja odavno pobjegao u Italiju i odnio novac crnogorski« (Niko S. Martinović, c. d., 39).

71 Dr Pero Šoć: *Proces Crne Gore*, »Nova Evropa«, knj. XIII, sv. 10—11, 373.

72 »Operacije crnogorske vojske u prvom svjetskom ratu«, izd. Vojnoistorijskog instituta JNA, Beograd, 1954, 474.

73 N. Rakočević, c. d., 145.

74 Petar Pešić: *Crna Gora u svetskom ratu*, »Ratnik«, jan.-febr. 1925, 15.

ciljevima Srpske vrhovne komande«[75]. Pešićevu izjavu kako je podčinjena crnogorska vojska srpskoj vrhovnoj komandi, dopunjavaju riječi vojvode Putnika, da komandu nad crnogorskim trupama moraju zadržati Srbi, »*jer dolaskom na to mesto koga od crnogorskih oficira izgubićemo uticaj i držanje crnogorske vojske u našoj ruci*«[76]. I Nikola Pašić govori, kao pukovnik Petar Pešić i vojvoda Putnik, o držanju crnogorske vojske u »*našoj ruci*«: »... za sad sam zadržao vrhovnu komandu u *našoj ruci*«. Prirodu odnosa srpske vlade prema Crnoj Gori odlično karakterišu ovi stavovi. Time je bila prvi put ispunjena težnja srpske vlade, koja je fiksirana u »Načertaniju« Ilije Garašanina (1844), gdje ističe »preveliku vojnu važnost koju Crna Gora za Srbiju ima i koju će svagdar imati kad god se o tom stane raditi da se Bosna i Hercegovina od Turske odjele i Srbiji prisajedine«, pa predlaže da se Crnoj Gori daje mala novčana pomoć, i »Srbija će na ovaj način *za malu cjenu* imati prijateljstvo zemlje, koja najmanje 10.000 brdnih bojnika postaviti može«, te požuruje da se se pomoć odmah daje, inače »Crnogorci bi ondaj rekli: Srbi nisu nama pomagali kad smo u nuždi bili, što je dokazateljstvo da nam nisu prijatelji, nego nas samo sad upotrebiti žele«[77]. I docnije, dok je još bila u vazalnom odnosu prema Turskoj, a stranac (Francuz) bio ministar vojni, srpska vlada je htjela da podčini crnogorsku vojsku: »Razočarenje knjaza Nikole uskoro se pojačalo, kada je (1870. god.) beogradska vlada tražila da se crnogorska vojska stavi« pod srpsku komandu[78].

Rakočević skoro doslovno uzima zaključak dra Nikole Škerovića (ne navodi autora), da je srpska diplomatska misija na Cetinju radila »na što potpunijem potčinjavanju crnogorske vojske srpskoj vrhovnoj komandi i lišavanju Crne Gore svake samostalne vojničke i političke akcije«[79], a malo kasnije donosi suprotan zaključak, da »zvanična Srbija« nije radila na »dezintegraciji crnogorske vojske, već da se ostvari jedinstvo zajedničkih operacija i da crnogorska vojska bude vođena na najbolji mogući način, kako bi najbolje mogla odgovarati zajedničkim interesima«[80]. Opet, na istoj strani on negira ovaj svoj drugi zaključak, kada kaže da su, srpski pukovnik Pešić, nač. Vrhovne kom. crnog. vojske, i diplomatski predstavnik srpski na Cetinju, — u izvještajima davali »dosta tendencioznog« što je činilo da se formira negativno mišljenje kod »savezničkih komandi o crnogorskoj vojsci«[81]. Dakle, Rakočević, prvo, kaže da je »zvanična Srbija« radila na »lišavanju Crne Gore svake samostalne vojničke i političke akcije«, a onda, suprotno tome, da se srpska vlada borila »da crnogorska vojska bude vođena na najbolji mogući način, kako bi najbolje mogla odgovoriti zajedničkim interesima«. Kada se zna djelovanje »zvanične Srbije« u smislu dovođenja Crne Gore u »očajan položaj«, kako sam definiše srpski pukovnik P. Pešić, i na »što potpunijem potčinjavanju crnogorske vojske«, na lišavanju Crne Gore »svake samostalne vojničke i političke akcije« — onda je jasno da se ne može govoriti o »zajedničkim interesima« Srbije i Crne Gore. Ovakav tok mišljenja doveo je Rakočevića do obratnog zaključka, da je »podređivanjem

75 N. Rakočević, c. d., 458.
76 Cit. po dru Nikoli Škeroviću, 53.
77 Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću, izd. Srpske kraljevske akademije. Prvo odeljenje, knj. XXII, Beograd, 1931, 366 (Dodatak).
78 Risto J. Dragićević: *Počeci savremenog naoružanja i organizacije crnogorske vojske*, »Zapisi«, knj. XXII, nov. 1939, 281.
79 Dr Nikola Škerović, c. d., 66. i Novica Rakočević, c. d., 68.
80 N. Rakočević, c. d., 81.
81 Dr N. Škerović o ovome problemu kaže: »Propaganda koja je širila nepovjerenje prema zvaničnim cetinjskim činiocima zahvatila je i crnogorsku vojsku i civilno stanovništvo« (ibidem, 63), a N. Rakočević: »Propaganda protivu kralja Nikole i crnogorske vlade ukorijenila je uvjerenje i na frontu, među vojskom, i u pozadini — da spremaju izdaju« (N. R., c. d., 114).

Crne Gore vojnički i politički Srbiji utiran put za ujedinjenje ovih dviju oblasti«[82]. Ovijem stavom Rakočević opet negira da je srpska vlada djelovala u skladu sa interesima Crne Gore. Politički profil i posljedice takvoga unitarističkoga koncepta »ujedinjenja« naznačio je dr Vaso Čubrilović, u svojoj knjizi[83]. Srpska vlada imala je jasan cilj: da iskoristi, za svoje potrebe crnogorsku vojsku, pa to pukovnik Pešić i nedvosmisleno ističe: »U ovoj situaciji meni je bila *glavna namera* i cilj, da preduzmem mere da dobijem što više u vremenu, te da stvorim mogućnosti da srpska vojska odstupi kroz Crnu Goru i Albaniju do Drača i Valone i ne bude zarobljena od Austrijanaca«[84]. Kada se čitaju ovi redovi treba imati na umu činjenicu da je srpski pukovnik Pešić u tome trenutku bio načelnik Vrhovne komande crnogorske vojske. Rakočeviću je blisko ovo Pešićevo djelovanje, zato kaže da je bilo »nužno« zadržavanje na graničnom frontu crnogorske vojske, »da bi se omogućilo nesmetano ukrcavanje sasvim iscrpljenih srpskih trupa u Medovi i Draču«[85], tj. da crnogorska vojska ostane do kraja kao zaštitnica, u širokom pojasu, i da se ne sprovodi, postupno, njezino odstupanje ka savezničkoj vojsci.

Vrijednost osnovnih zaključaka Novice Rakočevića vidimo tek kada ih upoređujemo. Povodom ulaska crnogorske vojske u Albaniju, on veli: »Pošto se crnogorska vojska nalazila pod komandom srpskih oficira, srpska Vrhovna komanda nije htjela da saveznici nju okrive za narušavanje integriteta Albanije«[86]. Međutim, srpske trupe su još ranije bile okupirale najveći dio Albanije (4. i 9. juna 1915. zauzele su Elbasan i Tiranu), ali Rakočević ne objašnjava kako je srpska Vrhovna komanda položila račune pred saveznicima za sopstveni agresivni akt. Ovo mjesto sadrži još jednu kontradiktornost: kada je govorio o tome ko je kriv za tragičan kraj crnogorske vojske, Rakočević je svu krivicu bacio na crnogorsku vladu, jer, po njegovim riječima, »rat vodi vlada, a vrhovna komanda samo njegovu tehničku stranu«[87] (treba znati: on ovdje »skida« krivicu sa Vrhovne komande crnogorske vojske, a u slučaju posijedanja dijela Albanije od strane crnogorske vojske, pravda negativan stav srpske vlade prema tome gestu crnogorske vlade — »strahom« Vrhovne komande srpske vojske da ne bude od saveznika okrivljena za poteze crnogorske vojske). On, dalje, veli da srpska vlada nije obavijestila crnogorsku vladu »o tim akcijama u Albaniji« (srpske vojske)[88], a povodom ulaska crnogorske vojske u Skadar (27. juna 1915), zaključuje: »*Samo se po sebi* razumije da je ovakav postupak crnogorske vlade naišao na veoma oštro reagovanje srpskog vojnog delegata«[89], što znači, da on ovome problemu prilazi sa dva kriterijuma i smatra da je »prirodno« da crnogorska vlada podnosi račune srpskoj!

Stav Rusije prema okupaciji dijela Albanije od strane srpskih trupa, bio je blagonaklon, a neprijateljski prema Crnoj Gori, što se vidi iz depeše odpravnika na Cetinju Obnorskog ruskom ministru spoljnih poslova: »Obuhvatajući Crnogorce ne samo sa istoka nego i sa juga, Srbi mogu da smetaju njihovim kombinacijama sa Italijom«[90].

Kada su crnogorske trupe ušle u Skadar (po pozivu samih Albanaca), da bi zaštitile od odmetnika zaleđe i snabdijevanje, srpska vlada je oba-

82 N. Rakočević, c. d., 83.
83 Dr Vasa Čubrilović: *Istorija političke misli u Srbiji XIX v.*, Beograd, 1958.
84 Petar Pešić: *Crna Gora u svetskom ratu*, Beograd, jan.-febr. 1925.
85 N. Rakočević, c. d., 152.
86 Ibidem, 72.
87 Ibidem, 195.
88 Ibidem, 73.
89 Ibidem, 74.
90 Andrija Luburić: »Dokumenta«, II, Beograd, 1940, 206.

vijestila velike sile da su crnogorske trupe ušle u Skadar po sporazumu sa Austrijom: da je Crna Gora prodala Lovćen za Skadar. Tada srpski diplomata na Cetinju Milovanović »izvještava« svoju vladu da Crnogorci idu u Skadar jer se nadaju »dobroj pljački«. Iako prihvata poznate činjenice da je kod skadarskog stanovništva (muslimanskog i katoličkog) bila jaka procrnogorska struja koja je pozvala »Crnogorce da uđu u Skadar«, Rakočević hoće tome faktu da dâ drugo značenje, i dodaje: »... pa je ispalo da je crnogorska vojska to učinila na poziv stanovništva Skadra« i »svečano dočekana od stanovništva«[91]. Zanimljivo je da se, svojom depešom ministru spoljnih poslova, Obnorski suprotstavlja propagandi srpske vlade: »Osim toga, ja ne vidim u čemu je mogla doprinijeti pomoć austrijskog konzula (u Skadru — primj. D. R.). Kao što je poznato, trupe generala Vešovića ušle su u Skadar po pozivu ne samo katolika već i muslimana, koji imaju tamo većinu i nijesu raspoloženi prema Austriji. Muslimani najviše se nalaze pod uticajem Esad-paše, koji nema ništa sa Austrijom i koji je podržavan od strane Italije, Srbije i Crne Gore.«[92]

Kada su došli najteži dani za crnogorsku i srpsku vojsku, srpska vojska se povlačila, a crnogorska je vodila, od Zlatibora do albanske granice, tromjesečne krvave bitke (od 22. oktobra 1915. do 18. januara 1916)[93], da omogući odstupnicu srpske vlade, krune, vojske i naroda; tada je Vrhovna komanda crnogorske vojske bila »*isključivo* u rukama srpskih oficira« jer su i posljednji crnogorski oficiri prekomandovani[94]. Ogromna literatura postoji o tome zašto crnogorska vojska nije odstupila, zajedno sa srpskom, kod savezničkih trupa; na tome je zidana glavna optužba da je Crna Gora smišljeno dala da je austro-ugarska vojska porobi, da kralj Nikola nije imao povjerenje u crnogorsku vojsku, itd. Uvijek se u toj literaturi izražava sumnja da su postojale neke »tajanstvene« kombinacije crnogorske vlade koje »nijesu razjašnjene«. Normalno je da vrhovni štab jedne vojske na vrijeme izrađuje planove za nastupanje, odstupanje, itd., međutim, »može se sa punom sigurnošću prihvatiti mišljenje generala Zelenike da crnogorska Vrhovna komanda na borbu van teritorije Crne Gore nije ni *mislila, niti* je takvu misao razrađivala«[95]. Dakle, očito je da Vrhovna komanda crnogorske vojske nije razrađivala plan odstupanja, a tu su komandu, kao što znamo, sačinjavali isključivo srpski oficiri. Postavlja se pitanje: zašto su same crnogorske trupe određene da štite odstupanje srpske vojske, zašto nijesu i dijelovi srpske vojske određeni u zaštitnicu, pa da i glavnina crnogorske vojske odstupa, već je crnogorska vojska, »kao opšta i strategijska rezerva omogućavala (...) srpskoj vojsci prikupljanje i pripremu za evakuaciju iz Albanije« jer je za srpsku Vrhovnu komandu »ostalo ozbiljno pitanje zaštite njenih iscrpljenih trupa u širem rejonu Skadar--Drač« još i u januaru 1916. godine. Umjesto zaključka koji bi bio rezultat analize događaja u većemu rasponu, i uticaja sviju činilaca, Rakočević uzima samo jednu stranu, predimenzionirajući je i ne davajući joj pravi sadržaj, — da je, za to što nije odstupila crnogorska vojska kod saveznika (kao srpska) — krivica u »unutrašnjim, a ne u spoljnim faktorima«, i nabraja da su krivi »mjerodavni faktori zemlje: kralj Nikola, crnogorska

[91] N. Rakočević, c. d., 75.

[92] A. Luburić, c. d., 205.

[93] U mojkovačkoj bitci je »do maksimuma triumfovala izvanredno visoka moralna i borbena snaga« crnogorske vojske (Bogdan Gledović: *Mojkovačka bitka*, »Pobjeda«, Titograd, 9. X 1966, 13).

[94] N. Rakočević, c. d., 150.

[95] Ibidem, 151.

vlada i Vrhovna komanda«[96]; međutim, nešto kasnije on, pošto su Vrhovnu komandu crnogorske vojske sačinjavali isključivo srpski oficiri, — »skida« odgovornost sa nje i prebaca je (Vrhovnu komandu) u spoljne faktore (što ona, u suštini, i jeste bila, ali ne po značaju djelovanja nego po njegovom karakteru), — i kaže da su krivi »crnogorski faktori« jer »rat vodi vlada, a vrhovna komanda samo njegovu tehničku stranu«[97]. Braneći Vrhovnu komandu crnogorske vojske, on brani srpsku vladu, da nije za tragediju crnogorske vojske, iako je vodila politiku, kako sam veli, sa »pozicija velikosrpskog hegemonizma« i sa te osnove djelovala preko svih faktora. Poznato je, da je načelnik štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, srpski pukovnik P. Pešić, u izvještaju O. Br. 9034 (13. I 1916) kralju Nikoli istakao da je »apsolutno nemoguć svaki dalji otpor«, pa je predložio da »treba tražiti mir sa neprijateljem«. Do koje mjere nije originalan ni ovaj zaključak Rakočevićev, da su krivi samo »crnogorski faktori«, pokazuju riječi iz propagandne knjige koja je štampana za vrijeme 1. svjetskog rata, gdje stoji da Crnogorci nijesu odstupili za srpskom vojskom samo krivicom »crnogorskih upravljača kojima su dovedeni u klopku«[98]. Isto je tako istovjetan ovaj Rakočevićev zaključak sa tekstom samoga Petra Pešića, koji, dok je bio neizvjestan ishod rata, baca krivicu na kralja Nikolu i crnogorsku vladu: »Sva odgovornost ima da padne samo na ta dva odgovorna faktora za prekid rata, jer crnogorska vrhovna komanda nije uzela nikakvoga učešća u pregovorima za primirje i prekid rata«[99]. Srpska vlada je ubrzo nagradila P. Pešića, i postavila ga za pomoćnika načelnika Štaba srpske Vrhovne komande na solunskom frontu[100]. Tek pošto je srpska vojska ugušila ustanak u Crnoj Gori, P. Pešić je smatrao da je došao čas da se pohvali pred javnošću za svoj udio u djelovanju srpske vlade, da »sa savezničke ratne pozornice nestane i crnogorske vojske i države«[101], pa je napisao poznati tekst u »Ratniku«[102], gdje jasno govori o jednom dijelu svojega djelovanja, kao izvršioca planova srpske vlade; taj tekst je izazvao reakciju kod jednoga dijela i srpske buržoazije, koja je htjela da šutnjom prekrije metode rada srpske vlade prilikom likvidacije crnogorske države, plašila se iznošenja u javnost činjenica koje mogu izazvati političke i druge posljedice. Naročito je jasno definirao taj strah glavni urednik »Nove Evrope« Milan Ćurčin, koji kaže, da je »u najmanju ruku nepolitički i netaktično ne izdržati do kraja i *ne umreti sa svojom tajnom u grudima*«[103]. I Rakočevićev pokušaj da proglasi Petra Pešića »hvalisavcem« (da njegov tekst »ne odgovara činjeničnoj stvarnosti«)[104], i na

[96] Ibidem, 121. On ispušta iz vida da je ranije napisao: »Saveznici su odgovorni za kapitulaciju Crne Gore utoliko što nijesu pružili potrebnu pomoć« (s. 196). I sam P. Pešić kaže: »Saveznici su kategorički odbili osigurati dovoz hrane morem i čine Vladi (Crne Gore) sve neprijatnosti i teškoće zbog zauzeća Skadra, i što vjeruju u savez Crne Gore s Austrijom« (»Ratnik«, 1925). Italija je odbila da prati konvoj hrane za Crnu Goru. Francuska je porušila, na deset dana prije sloma crnogorske vojske, radio-stanicu u Podgorici, sa motivacijom da ne bi, kako je docnije izjavio bivši francuski poslanik na Cetinju, Crna Gora mogla ostvariti »odredbe tajnog ugovora s Austrijom«.

[97] Ibidem, 195.

[98] *Za Crnu Goru,* izd. Crnogorskog odbora za narodno ujedinjenje, (Ženeva), 1918, 16.

[99] Petar Pešić, »Ratnik«, 1925, 17.

[100] Velimir Terzić: *Uloga crnogorske vojske u 1. svjetskom ratu,* »Istoriski zapisi«, Cetinje, 1953, IX, 59.

[101] Ibidem, 58. Krajem 1915. godine na iscrpljenu crnogorsku vojsku napadalo je 150.000 protivničkih vojnika, sa 417 mobilnih i 530 artiljerijskih oruđa i 36 aviona, pa je »karakteristično da je srpska Vrhovna komanda u to vrijeme, iako je njena vojska bila van opasnosti, preko Pešića naređivala krajnje upornu odbranu crnogorskim odredima. To je, svakako, bilo potpuno besmisleno i samoubilačko za crnogorsku vojsku« (V. Terzić, c. d., 54, 58. — »Vojna enciklopedija«, izd. Leks. zavoda, knj. 9, 371).

[102] Petar Pešić, »Ratnik«, 1924. (nov.-dec.), 1925. (jan.-feb.).

[103] Milan Ćuršin: *Ko je izdao Crnu Goru,* »Nova Evropa«, XIII, br. 10—11, 346. Ćurčin hoće da predstavi da je P. Pešić pogrješno shvatio svoj zadatak »pri crnogorskoj vojsci«, »da Crnu Goru treba iskoristiti što bolje u interesu Srbije« (ibidem).

[104] N. Rakočević, c. d., 196.

taj način da »skine« odgovornost sa srpske vlade za rad na likvidaciji crnogorske države, — nije originalan jer i Milan Ćurčin, u pomenutome tekstu, upućuje Petru Pešiću zamjerku, da nije trebao »izaći pred javnost i hvalisati se«[105]. Na članak generala Živka G. Pavlovića[106], P. Pešić se brani pitanjem: »... kakva bi situacija bila za cjelokupan naš narod, da kralj Nikola nije uputio Franju Josifu onu depešu, i da se je na solunskom frontu pored srpske Vrhovne komande našla i crnogorska Vrhovna komanda, a po proboju ovoga fronta i ulaska u Otadžbinu — pored kralja Petra i kralj Nikola«[107]. Međutim, »razlika« između tih kritičara P. Pešića i njega samoga je jedino u metodu. Marko Daković tačno definiše P. Pešića, kao neosjetljivog »u izvršenju planova svoje vlade«, ali on, kada kaže da je srpska vojna i diplomatska »ekspozitura« na Cetinju doprinijela »ropstvu i predaji crnogorske vojske« jer je srpskoj vladi bilo potrebno odvojiti je »i od same sebe i od kralja, i ostaviti je u Crnoj Gori«[108], — pokušava da zataška ogroman dio odgovornosti koji pada i na anacionalni dio crnogorske buržoazije, koja je radila za interese srpskoga dvora.

Pod pritiskom »neprijateljske propagande sa strane i neprijateljskih planova Vrhovne komande iznutra« pripremana je dezorganizacija crnogorske vojske, »da bi se srpska vojska evakuisala bez crnogorske, stvorila situacija za njeno kompromitovanje«, pa je srpska vlada, »bez saradnje i obavještenja crnogorske vojske«[109], napuštila Skadar i odstupila ka Lješu (21. januara 1916), te je na taj način prekinula odstupnicu crnogorskoj vojsci,[110] kojoj nije imao ko štititi odstupnicu ni sa sjeveroistoka, ni sa sjevera ni sa zapada. Tako je crnogorska vojska prepuštena da se »odlučuje i snalazi sama«[111]. Pukovnik Petar Pešić, na položaju načelnika Vrhovne komande crnogorske vojske, uspio je da sprovede u djelo postavljene zamisli[112] srpske vlade. Pošto je dobio instrukcije od svoje vlade, on je, u referatu O. Br. 9034, predložio kralju Nikoli da traži primirje od protivnika, a depešom O. Br. 9133 (16. I 1916) obavijestio je Janka Vukotića da je sve srpske oficire iz Štaba Vrhovne komande crnogorske vojske razriješio dužnosti i naredio im da odputuju u Skadar. Tada se Janko Vukotić prihvatio dužnosti načelnika Štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, umjesto pukovnika Petra Pešića koji je odstupio kod srpske vojske. Vukotić kaže da je računao »da će srpska vojska, kao što mi je rekao pukovnik Pešić, u dovoljnoj snazi zauzeti odbrambene položaje duž Bojane i oko Skadra«[113]; međutim, kao što sam istakao, srpska Vrhovna komanda je povukla svoje jedinice od Bojane i Skadra, pa je uzalud depeširao serdar Janko Vukotić brigadiru Mašanu Božoviću[114] da *»prekumi* đenerala Bojovića« da zajednički spriječe nadiranje

105 Milan Ćurčin, c. d., 346.

106 »Pravda«, Beograd, 5. maj 1925. — I general Ž. G. Pavlović hoće djelovanje srpske vlade da »oturi« na P. Pešića: »Doista, general g. Pešić bio je vrlo lepo stvar uredio kod crnogorske vojske (njegov predlog kralju Nikoli za separatni mir sa Austro-Ugarskom itd.)«, a u drugom članku »utvrđuje« P. Pešića kao jedinog krivca, »da je zaista on krivac za kapitulaciju crnogorske vojske« (»Pravda«, 31. maj 1925).

107 »Pravda«, Beograd, 9. maj 1925.

108 Marko Daković, »Nova Evropa«, XIII, 329, 330.

109 Niko S. Martinović: *Janko Vukotić i kapitulacija Crne Gore 1916 godine,* Cetinje, 1957, 10, 14, 24.

110 P. Pešić, »Ratnik«, 1925. — Pešić kaže: »Ja sam sa svima srpskim oficirima napustio Crnu Goru, prema naređenju naše vlade«.

111 Milan Zelenika: *Rat Srbije i Crne Gore 1915,* izd. Vojno-istor. inst. JNA, Beograd, 1954, 506.

112 »Operacije crnogorske vojske u prvom svjetskom ratu«, izd. Vojno-istor. inst. JNA, Beograd, 1954, 525.

113 »Jutarnji list«, Zagreb, 22. mart 1918.

114 Do sada nije razjašnjena ni uloga brigadira Mašana Božovića, u tijem dramatičnim danima za crnogorski narod.

protivnika preko Krajine i Primorja[115]. Austro-ugarske jedinice su, bez ikakve smetnje, ušle u Skadar, 21. januara 1916. Za povlačenje srpske vojske iz Crne Gore, što je imalo dublju političku pozadinu i planove, Petar Pešić kaže: »... koristeći se nemaštinom, izgredom srpskih vojnika prema stanovništvu i bekstvom[116] doveo sam kralja (Nikolu — primj. D. R.) da on moli da naša vojska ode što pre iz Crne Gore i da niko ne ostane; *dakle, predlog je potekao od kralja ...«*[117].

Neki od istoričara, vojnih pisaca, političara i učesnika u tim događajima koji su pisali o crnogorskom udjelu u prvom svjetskom ratu, stavljali su svu krivicu za tragičan kraj crnogorske vojske na ličnost srpskog pukovnika Petra Pešića, načelnika Štaba Vrhovne komande crnogorske vojske, ne naznačujući ga kao izvršioca planova srpske vlade i dvora (sa regentom Aleksandrom on je imao specijalnu šifru za saobraćanje). Ni na druge pojedince nije moguće prenijeti krivicu (srpskog poslanika na Cetinju M. Gavrilovića, i generala Jankovića). O njima se može govoriti kao o osobama koje su svoje ličnosti podredile ciljevima agresivne politike jedne vlade, o tome koliko su unosili samoinicijative, sa kolikom su upornošću i predanošću izvršavali sve zadatke svoje vlade, odnosno srpske buržoazije, koliko su unosili tendencioznog u svojim izvještajima, itd. To nijesu ličnosti koje su formirale politiku srpske vlade prema Crnoj Gori; srpska vlada i dvor bi odmah potražili pogodnije ličnosti, da se Petar Pešić i drugi nijesu pokazali kao odlični izvršioci i sudionici.

Dalje, odnos srpske vlade prema pokušaju da se reorganizira crnogorska vojska na solunskom frontu (1916. g.) — otkriva suštinu njihove politike: tri tisuće Crnogoraca htjelo je, na Krfu, da formira posebnu jedinicu i da učestvuje sa saveznicima u borbama na solunskom frontu; srpska vlada je tražila da se »tim ljudima popune srpske jedinice«; pošto je taj crnogorski bataljon bio primljen od Francuza, srpska vlada je protestirala i prinudila bataljon da promijeni ime u »bataljon Srba dobrovoljaca«, koji je »po zahtevu srpske Vrhovne komande, poslat na najutvrđeniji sektor neprijateljskog fronta, kod Lerina, a kasnije na Kajmakčalan (Starkov grob) na izvršenje najtežih mogućih zadataka«; pošto je samo jedna trećina boraca preživjela, pokušali su ih rasturiti po srpskim jedinicama; međutim, kada je taj ostatak bataljona odbio da bude rasformiran, *»bio je razoružan i smešten u logor sa žicama, u Vertekop, gde su ih kao zarobljenike čuvali Senegalci«*[118] (podv. D. R.).

N. Rakočević, u svojoj pomenutoj knjizi, unosi zaključak iz stare propagandne literature, da je za odnose između Crne Gore i Srbije krivo

115 Niko S. Martinović, c. d., 22. Onemogućeno je i pristizanje crnogorskih dobrovoljaca (kao što su agenti onemogućavali i njihovo kupljenje), koji su iz Amerike dolazili u pomoć svojoj domovini, pa je brod sa trista Crnogoraca, koji je prispio u Medovsku luku (Albanija), gdje je ukrcavana srpska vojska u savezničke brodove, presrio pilot sa čamcem, i zaveo ga u minska polja, te je brod sa dobrovoljcima potopljen. Danas ima na Cetinju spomenik (rad crnogorskog vajara Rista Stijovića) koji je podignut u slavu potopljenih dobrovoljaca (vidi: Niko S. Martinović, c. d., 28).

116 Crnogorskoj vojsci »nije bila ušteđena, u danima narodne nesreće, ni ta strašna dužnost, da neke slavne pukove« srpske vojske »sa oružjem u ruci spriječi da se ne predaju neprijatelju«, »najstrašniji i najtragičniji prizori kad je (...) Crnogorac morao da prospe dragocjenu krv svoga brata, koji je u onim teškim danima, izbezumljen od muka, htio da te muke prekrati predajom neprijatelju« (dr N. Škerović, »Nova Evropa«, XIII, 314).

117 Dr Nikola Škerović: *Crna Gora za vrijeme prvog svjetskog rata,* 98. — Lazar Rašović piše, suprotno faktima, da se kralj Nikola »postarao« da srpsku vojsku »iz Crne Gore što prije otjera, pripremivši joj onakav doček« (*Crna Gora u evropskom ratu,* Sarajevo, 1920, 46). On dalje piše da crnogorska vlada nije ništa učinila za snabdijevanje srpske vojske, »da bi srpsku vojsku dovela u što teži položaj« (s. 35). Na ovakvim knjigama konstituisale su se svijesti više generacija, pa se ne mogu zaobilaziti, iako je u istorijskoj nauci danas poznata činjenica o ogromnoj pomoći koju je ukazao crnogorski narod srpskim izbjeglicama. Narodni poslanici Srbije uputili su onda kralju Nikoli depešu u kojoj izražavaju duboku zahvalnost za »svestran i topao prijem u bratskoj Crnoj Gori«, što nije samo izraz kurtoazije (A. Luburić, II, 99).

118 Velimir Terzić, c. d., 60.

»dinastičko pitanje, tj. težnja kralja Nikole da očuva svoj prijesto«[119]. Zanimljivo je da on problem svodi na ličnost kralja Nikole, a isključuje srpskog kralja Petra I i regenta Aleksandra, sa njihovim »dinastičkim pitanjem«, koliko je ono predstavljalo prepreku ujedinjenju. Nužno je pogledati koliko je »kriv« suveren jedne samostalne države što štiti nezavisnost svoje zemlje, jer se ne smije pitanje nacionalne nezavisnosti i državnosti crnogorskog naroda svoditi na »dinastičko pitanje«. Potrebno je jasno razgraničiti kada su u koliziji dinastički i narodni interesi, kada se tretira spoljna politika jedne nezavisne države. Osim toga, »dinastički interesi« kralja Nikole, kao i svih kraljeva, manifestovali su se jednim dijelom kroz njegovu pozitivnu borbu za afirmaciju sopstvenog naroda (ekonomsku, kulturnu, itd.), što je, opet, uslovljavalo egzistenciju Nikole I kao kralja. Sam kralj Nikola I je to odlično definirao: »Pitanje Crne Gore nije pitanje dinastičko; ono predstavlja jedan veliki princip — prava, slobode i volje naroda!«[120] Krilatica »dinastički interesi«, koja je, stvarno, bila uperena protivu životnih interesa crnogorskog naroda, — plod je propagande, uperene protivu Crne Gore, iz posljednjih decenija XIX i početka XX stoljeća.

O stavu srpske vlade prema Crnoj Gori, najrječitije govore riječi srpskog regenta Aleksandra, upućene srpskom generalu Drag. Milutinoviću, kada ga je odredio za komandanta trupa koje su trebale okupirati Crnu Goru: »Vama je osiguran čin generalski (...). Pri radu u Crnoj Gori nemojte biti meka srca. Kralju Nikoli treba zabraniti dolazak u Crnu Goru po svaku cenu, pa ma upotrebili razna sredstva«[121]. Kada se imaju u vidu ove riječi, tj. agresivni koncept spoljne politike Srbije prema Crnoj Gori, kao izraz hegemonističkih težnji srpske buržoazije, onda su samo djelomično tačne riječi Vladimira I. Lenjina, o oslobodilačkoj borbi Srba u prvom svjetskom ratu, u onoj mjeri u kojoj se odnose na borbu protivu porobljivača Srbije. Uostalom, navedeni Lenjinov telegram jugoslavenskim komunistima, u kojemu diže glas protivu ugnjetavanja Crnogoraca od strane srpske vojske, nedvosmisleno i potresno o tome svjedoči.

U početku okupacije srpska Vrhovna komanda htjela je da taktizira, pa je izdala naređenje svojim trupama, da postupaju tako da Crnogorci »steknu utisak da mi nijesmo došli da vladamo Crnom Gorom«[122]. Poznato je da su crnogorski komiti i narod oslobodili ne samo Crnu Goru nego i neke susjedne oblasti (Čajniče, Goražde, Rogaticu, Kalinovik) i da su hiljade austro-ugarskih zarobljenika predavali srpskim trupama. Kada su stigle jedinice 2. srpske armije »protjerale« su crnogorske komite iz tih oslobođenih mjesta[123]. Iako Rakočević sam konstatuje činjenicu da su crnogorski komiti i naoružani narod oslobodili crnogorsku teritoriju, koja je bila gušće zaposjednuta okupacionim snagama Centralnih sila nego ijedna teritorija koja je okupirana u toku 1. svjetskog rata[124], — ipak on tvrdi da su komiti bili element nereda i nesigurnosti u zemlji i zbog toga ih je trebalo »likvidirati kao vojnu snagu«, pa je general Milutinović raspuštio »crnogorske trupe, a naredbom od 12. novembra (1918) i

119 N. Rakočević, c. d., 459.

120 Memorandum crnogorske vlade Konferenciji mira, 26. avgusta 1919. Propagatori su govorili o Crnoj Gori kao o »pašaliku« kralja Nikole, omalovažavali društvene slobode koje su Crnogorci ostvarivali, identificirali su postojanje crnogorske države sa »uskom, čiftinskom, nemoralnom« težnjom kralja Nikole da »očuva« prijesto (Sv. M. Jakšić, c. d., 27).

121 Cit. po Rakočeviću, 439.

122 Dr Dimitrije Dimo Vujović, c. d., 304.

123 N. Rakočević, c. d., 444.

124 Ibidem, 437. Srpska vojska nije učestvovala u borbama za oslobođenje Crne Gore, nako jedna mala jedinica pri zauzimanju Podgorice, gdje je ranjeno 10 vojnika (poginuo nije nijedan) od pomenute jedinice.

crnogorske komitske čete«[125]. Kako se sa ovijem može usaglasiti Rakočevićeva ranija konstatacija, da je većina komita prihvatala prosto prisajedinjenje Crne Gore Srbiji pod dinastijom Karađorđevića.

Što se tiče odgovornosti crnogorske vlade i dinastije za poznati kraj crnogorske vojske i države, sigurno nijesu male. Crnogorski dvor i najviša buržoazija težili su za posjedanjem ostalih jugoslavenskih zemalja, u smislu programske pjesme »Onamo, onamo!«..., pozivajući se na »prava«, stečena vijekovnom borbom Crnogoraca. To je logika te klase i vremena. Međutim, te težnje nisu bile u saglasnosti sa interesima crnogorskog naroda, kao što nijesu bile u saglasnosti težnje srpskog dvora i buržoazije sa interesima srpskog naroda. Što je crnogorska vlada ustupila crnogorsku vojsku srpskoj Vrhovnoj komandi (tzv. Vrhovna komanda crnogorske vojske bila je samo prividno, imenom, crnogorska), te je prepuštila srpskoj vladi da se posluži crnogorskom vojskom za ostvarenje svojih ratnih ciljeva, — to je najteži grijeh crnogorske vlade pred crnogorskom istorijom. Srpska vlada je bila dovela crnogorsku vladu u položaj samoodbrane, pa se u istoriji sukoba te dvije zemlje ne mogu navesti primjeri da je crnogorska vlada lažno optuživala srpsku vladu, ne postoji primjera unižavajućeg djelovanja prema srpskom narodu, itd. Zbog svega toga je nužan kompleksniji pristup istoričara tome periodu, koji će imati u vidu svu složenost zbivanja i biti oslobođeni političkih pristranosti, koje su bile »normalne« kod građanskih naučnika dok je srpska buržoazija ostvarivala svoje hegemonističke ciljeve.

125 Ibidem, 453.

ŽIVA NENATKRILJIVA KLASIKA

O EPSKOJ NARODNOJ PJESMI »SMRT JEROGLAVAC MARKA, LUKE BARJAKTARA I SENJKOVIĆ MARIJANA«*

Zlatko Tomičić

Slabom poznavatelju naše pučke književnosti čine se naše pučke epske pjesme međusobno jednolične, slične, gotovo iste. Te su pjesme zaista slične po uvijek istoj svojoj metrici i stanovitim stajaćim mjestima, itd, ali njihove razlike su često goleme; svako umjetničko djelo sadržaje posebne individualne značajke, svojstvene tom djelu, koje su tim očitije, čim je djelo bliže savršenosti. Te individualne značajke su upravo one, koje jedno djelo odjeljuju od drugoga, ističu se kao razlike, jedinstvene i neponovljive.

Pjesma *Smrt Jeroglavac Marka, Luke barjaktara i Senjković Marijana* je upravo jedna takva pjesma, koja se od drugih pjesama istog ciklusa razlikuje osebujnostima znatnim u tolikoj mjeri, da tu pjesmu čine osebujnom i po obliku i po sadržaju, a po jedinstvu jednog i drugog očito biserom među svim pjesmama zabilježenim po novijim zapisivačima.

Da vidimo u čemu je vrijednost te pjesme.

Već sam njezin početak, neobičan i svjež, neposredan i elementaran, navješćuje tragičnu i dramatičnu radnju:

Vuk zavija u Kunar-planini
Gavran graknu na jeli zelenoj

Slavenskom antitezom saznaje se, da je vuk zapravo Cmiljanić Ilija, koji leži ranjen u planini. A gavran je zaista gavran, koji čeka, da Ilija umre, pa da počne na njegovom tijelu gozbu:

To ne bio vuče u planini
Nego junak Cmiljanić Ilija
Ječi junak pod jelom zelenom
Teške su ga rane osvojile
Viš' njega se crn gavran savio

Nu junak se obraća gavranu, koji razumije ljudski govor; životinjsko razumijevanje ljudske riječi česta je pojava i u lirskom i u epskom pjesništvu (a to ima donekle i svoje realno, životno podrijetlo) — najčešće u našoj epici razumiju ljudski govor konji (gdjekada, kao u Homera, čak i govore!); tako primjerice u pjesmi »Ženidba Ljutice Bogdana«** ima mjesto s Ljuticom i konjem mu Gavranom pri megdanu s ostarjelim Ćosom u pijan'-mejani, gdje Bogdan zove konja u pomoć:

Oj Gavrane prvo dobro moje!
Jesam li te svitu svitovao
Kada meni do potribe dođe
De pomozi sada ja ikada
Evo ću ti junak poginuti!
Ajvan biše besidit ne znaše,
Zarza mu tri četiri puta,
Otrže se od žute vitice
I upade u pjanu mejanu.

U pjesmi »Smrt Jeroglavac Marka, Luke barjaktara i Senjković Marijana« junak besjedi ptici:

Al Ilija ranjen progovara:
O gavrane ptico zlokobnico
Što se viješ meni više glave?
Ne ćeš moje oči izvaditi,
Nit se moje krvi napojiti!
Ako su mi noge salomljene
Još su meni ruke u životu,
Jamit 'oću bistra dževerdana —
Ubit ću te, vjeru ti zadajem!

Nu Cmiljanić Ilija, kad je nagovorio gavrana, osim što ga tjera od sebe, ističući svoju još uvijek životnu snagu, ima jednu drugu nakanu; svjetujući, gdje će dobro blagovati, on ujedno želi pticu zlokobnicu iskoristiti kao svog glasnika, koji će obavijestiti pobratima mu Stojana Jankovića da je izginula cijela njegova družina i da on leži ranjen u gori.

Ali kojim je to silnim pjesničkim sredstvima postignuto! —:

Ubit ću te, ptico zlokobnico
Već gavrane, moja ptico crna,
Ded se spusti jeli niz ogranke,
Da ti kažem tri četiri riči:
Di se možeš mesa nahraniti
I junačke krvi napojiti.
A kad začu gavran ptica crna
Saže svoje krilo u ramenu
Sve se spusti niz tanku jeliku.
Tad mu Ile stade besiditi:
Oj gavrane moja ptico crna
De raširi krilo u ramenu
Pa ti leti uz Kunar planinu
Dokle paneš na prvu busiju.
Tu ćeš naći trideset junaka —
Ni na jednom ruse glave nema!
Ne spuštaj se, gavran tico crna,
Ne hrani se mesom od junaka,
Nego leti dalje uz Kunaru
Dokle paneš na drugu busiju.
Tu ćeš naći šezdeset junaka
Ni na jednom ruse glave nema!
Ne spuštaj se gavran ptico crna
Nego hajde dalje uz Kunaru
Dokle paneš na treću busiju —
Tu ćeš naći stotinu junaka —

* Guslao Stanko Kovač-Sivaljević iz Osoja kod Posušja 9. siječnja 1963. u Posušju.
** Zlatko Tomičić: »Hrvatske narodne pjesme iz Hercegovine i Dalmacije«, Institut narodne umjetnosti, rukopisna zbirka br. 425/63 pjesma br. 2. Istoj zbirci pripada i pjesma o kojoj se ovdje piše, tj. — »Smrt Jeroglavac Luke . . .«, pj. br. 3.

Ni na jednom ruse glave nema.
Ne spuštaj se, gavran ptico crna
Nego hajde dalje u Kunaru
Dok izađeš na pustu poljanu
Tu ćeš naći do tri tanke jele
Svu su goru visom nahitile,
Sve tri jele jesu suvovrhe,
A pod njima tri silna junaka —
Ni na jednom ruse glave nema.
Tu se spusti gavran ptico crna,
Nahrani se mesa od junaka,
A napi se krvi od junaka.
Kad s' nahraniš mesa od junaka,
A napiješ krvi od junaka,
Ti raširi krila u ramenu,
Pa ti leti na Ravne Kotare —
A do kule Janković Stojana.
Lako ćeš mu kulu poznavati
Pred kulom su dva tanka jablana,
Viša ti je kula od jablana,
A ti pani na tanka jablana
Pa ti gači pred bijelom kulom.
Očut će te Janković Stojane,
Oće izać' pred bijelu kulu
Iznit 'oće pušku osvetnicu
Da t' ubije, gavran ptico crna.
Kad opaziš Janković Stojana,
A ti sažmi krila u ramenu,
Padni preda nj na zemljicu crnu.
Kad te spazi Janković Stojane,
Sve krvava kljuna do očiju,
I krvava krila do ramena,
Odma' će se jadu dosjetiti —
Da je moja četa izginula!
'Oće Stojan u Kunaru sići
A i mene brzo izbaviti.*

Od postaje do postaje razvija se neobično epsko-lirsko stupnjevanje: najprije situacija ranjenog Cmiljanić Ilije, koji leži pod jelom zelenom, a gavran čeka na njegovo tijelo, pa situacija prve, druge i treće zasjede i puste poljane, koje Cmiljanić Ilija opisuje Gavranu — da on to, u stilu naše lirske epike, savršeno poslije izvrši, opetuje; poetičnost jezovitih prizora prve zasjede, u kojoj leži trideset, druge, u kojoj leži šezdeset i treće, u kojoj leži stotinu bezglavih ratnika, naraste do najjače mjere u prizoru puste poljane s tri bezglava junaka, do kojih šalje Cmiljanić Ilija gavrana, da im se mesa najede i krvi napije, kako bi »krvava kljuna do očiju i krvavih krila do ramena« pao pod kulu Janković Stojana i tako ga upozorio što se dogodilo. Lirika matematičke progresije, običajna u našem pučkom pjesništvu, ovdje je dramatično porazna do veličanstvenosti. Životinja je ovdje tragičnom prisilom postala ljudskim glasnikom.

Cmiljanić Ilija savjetuje gavranu, da se ne spušta ni kod prve ni kod druge ni kod treće zasjede, gdje leži (30 + 60 + 100) — 190 njegovih mrtvih neprijatelja, nego da sleti na pustu poljanu, gdje leže njegova tri druga. Okrutan prijedlog da se njihova mesa najede i njihove krvi napije, izvršuje se, da bi živi, zdravi njihov prijatelj saznao im za nesretnu sudbinu i potekao Iliju osloboditi, a njih mrtve osvetiti. To je upravo ono, što jezovitom fantastikom autentičnosti sudbine pruža sliku jednog vremena i života jednog naroda, koji po svojoj dubini opjevanoj u pjesmama — kakvih je ovo samo jedan primjer — postaje dio tragične povijesti nesretnog čovječjeg roda i jedan od odsudnih sudionika rađanja i borbe ljudskog duha u Evropi od Grka do danas, od Homera do Dantea, Shakespearea, Cervantesa i Goethea, odnosno do hrvatske pučke pjesme.

* Zapisivač pjesme »Smrt Jeroglavac Marka . . .« Zlatko Tomičić donio je dvije inačice ove pjesme, koje se neznatno razlikuju — citati su kontaminacija najboljih dijelova jedne i druge varijante (prva je zapisana po kazivanju guslara, druga je snimljena magnetofonski po pjevanju istog guslara uz gusle).

Svetost mrtvih mora se žrtvovati i gavranu ponuditi upravo tjelesa svojih mrtvih prijatelja da bi se saznala njihova sudbina. Njihovo stradanje nastavlja se i nakon smrti. Na mnogobrojnim bogumilskim stećcima često stoji opomena mrtvih: »u me ne popiraite«, »kosti mi ne potresaite«; tu se ta molba — da im se sačuva mir posmrtni, koja izbija iz svakog mrtvaca — nije mogla poštivati.

Po čemu Janković Stojan iz krvavog kljuna do očiju i krila do ramena prepoznaje upravo sudbinu svojih drugova? To se ne razjašnjuje, ali je ipak jasno: kad je gavran došao pred njegovu kulu i tu gače, on javlja smrt baš njegovih bližnjih.

Gavran kao glasnik ovdje nije samo objavitelj smrti i nesreće, nego i znak sudbine, utjelovljenje stanovite ideje, a ta ideja skrivena je lirska funkcija drame. Uvijek je ljudski rod tražio i nalazio znakove, koji su objavitelji određene istine, koja mijenja i određuje njihov život. Znak viših sila ljudima pomaže ili ih osuđuje na njihovu sudbinu. Sudbina triju junaka bila je da umru, a Stojana, da ih osveti. Gavran je spona među životom i smrću. U jednom od svojih eseja (povodom Delorkove antologije »Hrvatske narodne balade i romance«) o pučkom pjesništvu Jure Kaštelan* odredio je gavranu, uz konja, posebno mjesto. Po njemu je gavran (simbol smrti) antiteza konju (simbol života). Kaštelan kaže, da su to »dva simbola, dvije metafore. Jedan je noć, nojca, zasjeda, crna, kobna ptica zlokobnica — smrt sama. Drugi je radovanje, naranča sreće, prevladavanje smrti — život« i da »na toj simboličnoj liniji između rađanja i smrti, na tom luku nategnutom težinom naših realnih, a najčešće vučjih zbivanja, događala se naša lirika« . . . Na žalost Kaštelanu su gavran i konj ostali samo naslov, koje definira s ove dvije općenite konstatacije; on nije išao dalje i definirao, prema njegovoj suprotnosti, više gavrana kao simbol noći, zasjede, smrti — što on u konkretnoj situaciji znači i što može značiti — kao što primjerice ovdje znači poslanika junačke smrti, vjesnika žrtve, pozivatelja u pomoć, nadahnitelja osvete u svoj svojoj crnoj i neuklonjivoj jezovitosti.

Ono, što je gavran u pučkom, to je čempres u Nazorovom pjesništvu:

A da nam znak i korote nam znamen
na njemu lišće postalo sve crno**

Nakon što je gavran obavijestio Stojana Jankovića spremaju se Kotarani u Kunaru, gdje nalaze Cmiljanića Iliju, koji im pripovijeda kako su on i tri njegova druga nastradali jučer u Kunari od travničkog vezira. Dok su još bili u riječi, začuju nečiji krik u gori. To je bio neki sijedi starac, sav u dugoj kosi i bradi, kojeg nitko nije poznao.

Bio je to Ivan kapetan, koji je izašao iz sužanjstva travničkog vezira. Sada tek drama dolazi svojem vrhuncu. Evo, što im pripovijeda Ivan kapetan:

Ma boga vam braćo iz Kotara
Zar me nitko ovdje ne poznaje?

* Jure Kaštelan: »Gavran i konj«, Krugovi br. 2, Zagreb 1952. g. (str. 109—117).
** Stanisav Župić: »Nazorove pjesničke čežnje«, Zagreb 1946. (»Opjevani čempres«).

Ja sam glavom Senjković Ivane,
Ja sam bio junak osužnjio,
U Travniku gradu prokletomu,
U tamnici travničkog vezira,
Dugo vakta dvanaest godina.
Sinoć dođe travnički vezire
Iz Kunare visoke planine
I donese tri junačke glave,
Ni'ko glava poznati ne može,
Mene vezir vodi iz tamnice
I pita me travnički vezire:
Kaži meni sužnje prinevoljni
Bi l' poznao čija j' ovo glava —
Je li glava Tadije serdara?
Ja privati glavu o'sječenu,
Nije glava Tadije serdara
Već junaka Jeroglavac Marka,
Vjerne sluge Janković Stojana!
I pitam ti travničkog vezira:
Ja, bogati, travnički vezire
Što je glava počinila kvara,
Dokle si ju mrtvu ugrabio?
Al mi reče travnički vezire:
Ma bora mi dosta počinila kvara,
Trideset je osijekla glava,
Dokle smo ju mrtvu ugrabili.
Drugu vezir glavu iznosio —
Ma sve viče travnički vezire:
Bi l' poznao čija j' ovo glava,
Je li glava Janković Stojana?
Ja pri'vati glavu odsječenu,
Ja kad vidi odma' je poznao,
A ja velim travničkom veziru —
Nije glava Janković Stojana —
Već je glava Luke barjaktara!
Kaži pravo travnički vezire
Što je glava počinila kvara
Doklen ste je mrtvu ugrabili?
A mi viče travnički vezire:
Dosta bogme počinila kvara
Šezdeset je osijekla glava
Doklen sam je mrtvu ugrabio!
Tada treću glavu iznosio.
Pita mene travnički vezire:
Bi l' poznao čija j' ovo glava
Je li glava Sekul Banovića?
Kad ja vidi glavu osječenu,
Teška me je bolest osvojila
Jer poznade osječenu glavu,
A ja velim travničkom veziru:
Nije glava Sekul Banovića
Već mojega sina Marijana!
Daj, bogati, travnički vezire,
Šta je glava počinila kvara
Doklen si je mrtvu ugrabio?
Ali viče travnički vezire:
Bogme puno kvara počinila
Stotinu je osijekla glava!
Ja ti velim travničkom veziru:
Daj, bogati, travnički vezire
Daj ti meni glavu odsječenu

Da se š njome mrtvom razgovaram!
Kad ti mene vezir razumio,
Dade meni glavu odsječenu
I evo je braćo u njedrima.
Pak izvadi glavu osječenu.
Kad to vidi serdare Tadija,
Ciknu junak kano guja ljuta,
Svi junaci suze oboriše —
Za Marjanom ljuto proplakaše.

Sada se tek razrješuje zagonetka o tri zasjede: tko je pogubio trideset, šezdeset i stotinu junaka, koji leže u njima i tko su ona trojica u pustoj poljani.

Dionica o prepoznavanju glava dana je nenatkriljivo klasičnim stilom. Iznašanje glava, vezirovo pitanje, Ivanov odgovor i pitanje, što je glava učinila, pa vezirov odgovor teku u slijedu blještavih nemilosrdnih slika, koje se izmjenjuju matematički okrutno, bez zastoja i čuvstvenih drhtaja. Tek kada vezir iznese glavu Ivanovog sina Marijana, dolazi do kolebanja, tragičnog potresa i katarze. Neizdrživa bol oca prikazana je tek u molbi, da mu se da mrtva glava, a sav cvil, koji mu se otme iz duše, u silnom je dostojanstvu rečenice »da se š njome mrtvom razgovaram«—!

Genijalno pjesničko djelo, koje se u ovoj epizodi, kao i u cijeloj kompoziciji, slikama, izrazu, radnji — izrazuje i predočuje jače nego u bilo kojoj našoj pučkoj pjesmi, ravnoj samoj »Hasanaginici«, od koje je možda ova i vrednija, živi ponajviše od onoga, što je Aristotel nazvao u »To poiema tragikon« svojega djela »Perè Poietikes«, podražavanjem dostojne radnje koja je u sebi završena i ima određenu veličinu, govorom koji je otmjen i poseban za svaku vrstu u pojedinim dijelovima. Po tomu je ova pjesma ravna antičkim tragedijama, kakve su recimo »Kralj Edip«, »Ifigenija na Tauridi« ili »Ifigenija na Aulidi« ili »Sedmorica pod Tebom«.

Otmjeni govor ove pjesme, karakteri koji se u njoj nalaze, prepoznavanje, patos (ili kako Aristotel veli: »događaji u kojima lica trpe«) čine je klasičnom i blizom ponajviše najjačem atenskom tragičnom pjesniku Eshilu.

Da nije ispjevana nenatkriljivom klasičnom snagom i strogošću, ne bi bilo moguće podnesti jezovitost događaja, koji se opisuju; nu upravo to je pjesmu i učinilo velikom.

Katarza je u *komosu,* u kojem svi junaci zajednički plaču nad mrtvom glavom Marijanovom, kad je Ivan kapetan izvadi iz njedara. Nu kako je pjesmi, kao pravoj tragediji, potrebna i *eksoda,* javlja se Janković Stojan kao izraziti tip čovjeka djela. Još dok ostali plaču on se glasi:

Al zavika Janković Stojane
Ej bogati Ivan kapetane
Bi li meni kazati umio
Kako bi se Turcim' osvetili?

Ivan mu tumači kako i oni polaze da izvrše odmazdu i pjesma se time zaključuje.

(Iz neobjavljene veće rasprave »Novi oblici pučke epike«)

prosudbe i raščlambe

RASUDNE KONCEPCIJE O SATIRI

Milan Selaković

Motto: *»Hrvati su bolji tragici, Srbi bolji komičari«* (Matoš)

U srpskoj je književnosti i prije našega doba, počevši od posljednjih decenija prošloga stoljeća, gotovo obilno jakog satiričnog štiva:[1] pripovjedačkog, pjesničkog i kazališnog, a dijelom, što je izvan književnosti, i publicističkoga, stranačkih polemika i invektiva. Izuzme li se neke istupe Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića (kad se čak i ovaj ozlojedio na despociju kneza Miloša), spomenimo, podsjeta radi, »rodonačelnika« srpske satirične književnosti: žuhkog i racionalnog sarkastika Jovana Steriju Popovića, izvrsnog komediografskog persiflatora prijetvornoga rodoljublja, neiskrenih naravi, glupe umišljenosti i snobovštine, egoizma i pokvarenosti novopečenoga građanskog sloja, u stvari »pokondirenih tikava« palančana; Sterija je uopće bio mrzovoljan a nepoštedan moralizator, pa zato i zadrt kritičar gadnih mana i ljudskih i društvenih, pak je strgao kičeni veo romantizma i sentimentalizma s nacionalnog života (i književnosti), da kulturan svijet probudi iz letargije (bezbrige). (Iz njegova ozbiljnoga djela današnji kazališni redatelji najradije izvlače lakrdiju, što Steriju i njegove intencije, pa i prosedee, prikazuje više ili manje neistinito.)

Nije naodmet pribilježiti i meteorski skroman sjaj drugog Vojvođanina Koste Trifkovića, s nekoliko srodnih (kritičkih) crta u komediografskom žanru, također ismijača svojih vrlih sugrađana. Iz Vojvodine su, u svoje doba jedine kulturne sredine Srba, ponikli i književnici sa satiričkim »ekscesima« i obilježjima: Zmaj Jovan Jovanović s pjesmama rugalicama, revolucionarno intoniranim socijalnim, demokratskim, antimonarhističkim obračunima i libertanskim geslima, ojađeni plebejac Đura Jakšić i patrijarhalni Stevan Sremac; Sremac od kojega nisu toliko važne šaljive groteske u *Ivkovoj Slavi* i *Pop-Ćiri i pop-Spiri,* koliko jedinstven realistički portret tipa arivista, beskrupuloznog primitivca Vukadina, koji se laktovima i opsjenama popinje do nezaslužene egzistencije i karijere (a bi li to uspio, da za to nije bilo podatnih uvjeta u dotičnoj društvenoj sredini?). Vojislav Ilić (inače samo tankoćutan liričar) i Branislav Nušić satiričnim su pjesmama dirnuli u svetinje dinastičkog i dvorskog suvereniteta, pa zato i dopadoše osude i zatvora, kao Daumier zbog karikature. A propos Nušić: zbog pjesme je osuđen na tamnovanje, a poslije je raskošnim komediografskim situacijama na pozornici izvrgavao podsmijehu vladajuće slojeve i čaršiju, i u svoj ponekad jeftin humor pomiješao dosta satiričnoga »otrova«. Satira Sime Matavulja, koliko god

[1] Povod: *Antologija savremene srpske satire* (Srpska književna zadruga, Beograd 1970).

umjetnički neodoljiva, nije svestrana i ubitačna. Odgovornija je i plemenitija satiričnost rustikalnog realista Milovana Đ. Glišića u njegovim kazališnim pokušajima i u nekim pripovijetkama koje su izašle iz stvarnosti, ponukane zasadama i agitacijom socijalističkog kritičara Svetozara Markovića: Glišićevi su junaci osorni i korumpirani policijski kapetani, lukavi opštinski pisari, seoski i varoški zelenaši (lihvari, gulikože), pohlepne gazde i trgovčići, besprimjerni prevaranti i izrabljivači priprostog, neukog i nevinog (čestitog) seljačkog svijeta, slika užasnog socijalnog stanja »oslobođene Srbije«, pa je ispod Glišićeva pera proliveno više suza nego škakljanoga smijeha, dakle više sviftovskog ogorčenja i rezignacije. Srpsko seljaštvo i pauperi ne imadoše sreće sa svojom gospodom, pogotovu od kada se vlast utaborila u Beogradu i formirala neumrlu i nepopravljivu čaršiju! (A. G. Matoš 1900: »Ministarska stolica postade neman gora od dahija, petparačko bezdušno novinarstvo divno pomaže korupciji i općenitom frazerstvu, krupni silnik i kockar Milan izrodi tisuć sitnih: od kratkovječnog ministra i okružnog načelnika do potkupljenog sreskog pisara i općinskog lijenog pandura.«) *Difficile est satiram non scribere* (vrijeme je takvo, da je upravo teško ne pisati satiru), reče jedan ne samo od prvih i najglasovitijih autora satire, nego i do danas nedosegnut starorimski Juvenal, premda je u njega više ozbiljnosti no humora.

Puna je kondenzacija satiričnosti postignuta osobito u specifičnim satiričnim pripovijetkama ili pričama Radoja Domanovića: prvi je moderno, načelno beskompromisno zajedao alegoričnom plastičnošću u policijsku i birokratsku vlast kao sistem monarhističke države pod Obrenovićima, pa je i s kuražom čaršijsku otadžbinu nazvao Stradijom i — radi naroda — zazivao legendarnog Kraljevića Marka da po drugi put dođe Srbima, da ih oslobodi... (Više se tu ne radi o socijalnim činjenicama i altruizmu, što je motiv u Glišića, nego o demokratskim načelima i nazorima.)

Privlačivost, pa i aktualnost, uopće trajnost takvih satira nije izblijedjela ni do danas. Frapantno je kako i dan-danas pogađaju u živac mnoge povijesne analognosti, mnogim grotesknim, radikalnim opservacijama i kritičkim upozorenjima! Drže li se te »tradicije« i suvremeni satiričari, imadu moralnoga rezona i uspjeha! Što je ono i danas čitljivo satirično štivo, jednako su razlozi u samoj naravi, predmetnosti i motivima (zbog njihove neumrlosti i neiskorjenjivosti), koliko, dakako, i u umjetničkoj interpretaciji, gotovo poetskoj moći satiričnih nadahnuća i izražaja. A ne radi se o smiješnosti i razveseljavanju, što se često misli o satiri, nego o moralnom činu, pa i onda kad je to brutalna sablažnjivost (što iritira kler, dvorove i sl.), kad je blasfemija zato što je ataka na hipokriziju i zalupanost (kao u Swifta); dakle pornografija na primjer nije te svrhe blasfemija i sablazan, makar epatira i malograđane i moraliste u isti mah.

*

U ovoj antologiji — što se odmah uočava iz njena naslova: *Antologija savremene srpske satire* — nema satirične građe iz Sterije, Zmaja, Glišića, Sremca, Matavulja, Domanovića, Nušića i ostalih njihovih suvremenika; ovo je izbor srpskih poslijeratnih satiričara (prozaista, pjesnika, basnopisaca, anegdotičara i aforističara); i to onih koje je, po svom subjektivnom nahođenju i simpatijama, izabrao sastavljač ove antologije Miroslav Egerić. A ti su: Branko Ćopić — o Ćopiću se može reći da je pionir u stvaranju poslijeratne a suvremene, aktualne i gotovo autohtone srpske satire, pa i onaj koji je »probijao led« u vrijeme kad to nije bilo

oportuno i pomodno. Erih Koš — o njemu se može reći da je svojim rukama i duhom suvremenu (novu) srpsku satiru popeo do potpunog, čak impozantnog i inventivno složenog umjetničkog oblika; kao i Domanović, i Koš je kreirao satirično u sferama imaginativnog. Dobrica Ćosić okušao se u maglenoj parodiji, ali bez izravnog efekta, budući da je bez one urođene žice što je svojstvena prostodušnijem ali autentičnijem Ćopiću, a ni izdaleka nije sukladna satiričnoj inteligenciji Eriha Koša (je li D. Ćosić uopće satirik i sposoban za satiričnost?). Profesionalni su humoristi i satiričari (kobne li dvojnosti!): Mile Stanković, Vasa Popović, Ljubiša Manojlović, Brana Crnčević, Vlada Bulatović-Vib, Dušan Radović, Matija Bećković i mladi, na našem području manje zapaženi suvremeni beogradski aktivisti: Milovan Vitezović, Živko Stojšić i Pavle Kovačević. Posljedci su ovog profesionalnog bavljenja satirom i humorom, što ponekad bude i tezgarenje, jako različiti, više nejednaki nego raznoliki, pa i s nejednakim posljedicama i utjecajima. Imaginativna poetičnost D. Radovića i M. Bećkovića ne može se zakopčati, naprosto, u vreću isprazne profesionalnosti, pa ni tezgarenja. Očigledno je da su na primjer Vasa Popović i Mile Stanković svoju satiričku aktivnost zasnovali na novinarskoj profesionalnosti, u najmanju ruku radi zarade. Podložni tome i humorizmu, neki su čak toliko apstrahirali satirički žalac i jasnoću personifikacije, da od njihovih invektiva čitalac ostaje ravnodušan, ukoliko ne zijeva od dosade, dok neki precizno pogađaju određeno stanje, ne sustežući se od heretičnosti. Na primjer talentirani M. Vitezović:

Gospodo tate i mame dame,
Točak mercedesa nije točak istorije!
A otac odmah na me
Kordon narodne milicije.

(Sa kolena na koleno)

A, protivno, koga li će ushititi »satirična« anemija M. Stankovića:

Kada se drugi put rodim
neću biti makar čiji sin
i neću se oženiti makar kojom
neću učiti makar šta
i zaposliti se makar gde

(Iskustvo)

Razmatrajući ove, poslijeratne, zajedno s onim prijeratnim, čak i »prošlostoljetnim« srpskim satiričarima, dakle od Sterije, Glišića, Sremca, Domanovića i Nušića (i međuratne *Turpitude* Marka Ristića, da se ne zaboravi), do Ćopića, Koša, Manojlovića i Bulatovića-Viba, nameće se pomisao da je u naravi i mentalitetu srpskih pisaca neodoljivo prirođena sklonost satiričnoj »igri«, heretična zajedljivost, moralna jetkost i ogorčenje, što su i vrle pobude za satirički žanr. Je li to proizašlo, kao i takav njihov mentalitet, iz njihove specifične društvene strukture, političkih stanja u čaršijskom ambijentu, u kojima se, zajedno s narodom, koprca i srpski intelektualac, pisac, čovjek s nepomirljivim etičkim načelima i pravdoljubivim temperamentom? Što je, dakle, jednom ušlo u krv, pa se i danas, kao stalna tradicija i običaj, razvija i njeguje, gotovo kao nacionalna potreba i obilježje!

U Hrvata je, jednako u prošlosti kao i danas, manje takve naglašene specifičnosti satiričke aktivnosti, manje smisla za puko izrugivanje, manje običaja ove duhovne i umjetničke »igre«. No i u Hrvata je od prošlosti bilo stanovitih satiričkih osa, obada i stršena, počevši od iliraca Stanka Vraza i Antuna Nemčića, preko Šenoe i u plejadi slavonskih humorista, više humorista nego satiričara (od Relkovića do Janka Jurkovića, Vilima Korajca, Ise Velikanovića i dr.), a najubojnije, krajem prošloga stoljeća, u pravaša Ante Starčevića (satiričnog publicista) i pripovjedača Ante Kovačića, najpoetskije u S. S. Kranjčevića, najmodernije, početkom ovoga stoljeća, u A. G. Matoša i Janka Polića-Kamova; naposljetku i u suvremenika nam Slavka Kolara i Miroslava Krleže. Ne propustimo ni posve suvremene: Ranka Marinkovića, Antuna Šoljana, Slobodana Novaka i Krstu Špoljara, ako su svi ovi i marili za satiričnost. Već i s ovim nepotpunim, ovlašnim navodima zbroj nije neznatan, bilanca bi mogla biti značajna kad bi intenzitet imao izravan karakter samorodne i specifične satire, u njenoj pravoj prirodi i volji, čak ni u pok. S. Kolara, kao što je to u nekih srpskih satiričara i u prošlosti i danas, danas B. Ćopića i E. Koša vrhu svega.

Satira je u hrvatskih pisaca samo, u neku ruku, dimenzija njihove ozbiljne kritičnosti i etičkog uvjerenja, zbog stalne političke i nacionalne frustracije, pa zato i s prizvukom kajanja, glasa savjesti, opreza koji nije individualan i subjektivan: u dvojbi o tome može li se i je li adekvatno u sudbonosnim i dramatičnim nacionalnim stanjima smijati se i samo izrugivati, pa ozbiljne i kobne probleme odvoditi s njihova pravog polja na poprište razveseljavanja, komike? Nije li ismijavanje isto što i zataškavanje? Paul Valéry je neštedljivo, govoreći o osobinama duha Francuza i njihova smisla za smiješno, gotovo o potrebi za time, izjavio: »Francuska je zemlja u kojoj je smiješno odigralo povijesnu ulogu, smiješno je pokopalo i srušilo nekoliko režima, dovoljna je jedna duhovita riječ, spretna bockalica, da u duhu naroda propadne bez traga i glasa dotadašnja velika moć i položaj.« Ne zasljepljujmo se varljivom vanjštinom takvih gromkih riječi i pobojmo se takva zamamljivog značenja, da nam se takvo utiranje utjecaja i uloge satire ne poklopi s posljedičnom floskulom: smijuckajući se naime ozbiljnim stvarima i njihovu zlu, umanjujemo se u svojoj ulozi protivnika i toj svojoj ulozi oduzimamo pravu ozbiljnost, dok stvari, situacije i podneblje ostaju netaknuti, a njihovi protagonisti spokojni, jer se ogorčenje pretvorilo u dobro raspoloženje! Kao u onoj Beaumarchaisovoj ironiji: »Moram se svemu smijati, da ne bih morao plakati.« Ni Domanović ni Nušić ne srušiše pa čak i ne rasklimaše monstruoznoga srpskog kraljevstva, a strogi Sterija svojom podučiteljskom palicom nije popravio srpskoga društva. Ima naime i satiri lijeka. Pametni tirani, hoće li se dugo održati na tronu, znaju zažmiriti, pa podnositi smijeh kao da se on njih ne tiče, pogotovu ako je na račun njihove okoline (ministara, birokracije, policijskih i pragmatičnih institucija), radije smijeh nego plač koji pobuđuje podzeman rad, subverzivno potkopavanje! I, što je više smijeha, manje je ozbiljnosti. Bojati se da i takvi satiričari nisu samo vrsta oduška...

Svejedno je izviru li disparatna nadahnuća za satiru i njen žanr u spisateljstvu iz specifično nastrojena nacionalnog bića, iz mentaliteta i, još više, iz nepodudarnih socijalnih prilika, političke strukture, ukratko iz povijesti i sadašnjosti ovih dvaju naroda i dviju različitih sredina, pa zato i različitih književnosti (itd.). Razlike su nedvoumne, kao i na ostalim poljima književnih inspiracija i izražaja. Hrvati su u bližoj i daljoj prošlosti živjeli u razvijenijim socijalnim strukturama civilizacije, ograđeni od balkanske rudimentarnosti; u toj je atmosferi politička i njena administrativna vlast bila modernija, pa zato i s organiziranijom cenzurom, što znači sa spremnijom vladajućom reakcijom, pogotovu što je ova bila tuđinska. Građansko stanje u zapadnoevropskom obliku i smislu

gospodarilo je jučerašnjom, pa čak i prošlostoljetnom Hrvatskom, a njeni su intelektualci, Hrvati, odakle se regrutiraju i pisci, situirani u građanskim slojevima: činovnici i službenici kojima je pedantno ustrojena vlast stalno za petama, kojoj su oni stalno na oku i na svom društvenom položaju i zbog svoje nacionalne pripadnosti, zato što su Hrvati. Zato uz nacionalno uvjerenje i slobodarske tendencije ima malo prostora i za sarkazam, za zajedljivu satiričnost prema svojoj sredini, iz obzira da se ne bi naškodilo nacionalnoj ideji. (Koliko je bilo korisnoga ploda u ekscesu kao što je Kovačićev s travestijom *Smrt Babe Čengićkinje,* protiv Ivana Mažuranića?) Uz malo iznimaka, osim toga, i pisci su gotovo svi odreda ovisni činovnici, u državnoj ili crkvenoj službi. S takvog se položaja i nije moglo upustiti u satiričku bezobzirnost i šibanje oko sebe ili međusobno optuživanje, a da se ne izgubi službu, tlo pod nogama, svakidašnji kruh. No razvitak stranačkog diferenciranja i, s tim u vezi, političkih polarizacija, pa i kakvog-takvog egzistencijalnog osamostaljivanja pojedinaca, i satira je postala oruđem u radu protiv neprijatelja, pogotovu nacionalnih renegata, malograđana i filistara. U satiru su se mogli upustiti A. G. Matoš i J. Polić-Kamov na primjer, budući da su bili izvan dohvata činovničkih propisa i obaveza, kakvi-takvi profesionalci i žurnalisti, suradnici listova koji su se odmetali i u opozicionarstvo.

*

U Srbiji su poslije njena državnog formiranja, osobito s razvitkom političkog života u drugoj polovici prošloga stoljeća, prilike sasvim drugačije. Od početka do danas u Srbiji nema tzv. »nacionalnog pitanja«, tj. nacionalne borbe, a kamoli tereta od nacionalnog ugnjetavanja. Naraštaji su inteligencije dolazili sa sela i iz palanaka gdje još nije bilo stabilne činovničke hijerarhije, pa ni budnoga birokratskoga duha, dok je policijska vlast, doduše surova na balkanski način, bila samovoljna i zabavljena vlastitim održanjem, to jest prakticiranjem pljačke — korupcije i globâ. Nije se pitalo tko je Srbin, a tko nije, nego je Srbin gnjeo Srbina. Još se ne zna (nije ispitano) jesu li satrap Miloš, kockar (kartaš) Milan (itd.), svinjarske i stočne pretržice, dovikivali svojim neucviljenim podanicima u moru ucviljenog naroda: Obogaćujte se! (pljačkajte), kao što je to kliknuo krajnje reakcionaran antireformist Guizot prije jednog stoljeća u Francuskoj. Poslije i reformisti uzvikuju: Bogatite se, nećemo da ostanemo jednaki u siromaštvu, već u bogatstvu, što je nepisan zakon prvobitne akumulacije kapitala, dakle ere koju je srpsko seljaštvo doživjelo teže (v. spise Sv. Markovića i Dimitrija Tucovića!) od turske okupacije. Školujući se, mladi su se i novi, novopečeni inteligenti i intelektualci upletali i u slojevitosti stranačkog života, čak i u borbe u kojima su se protivničke stranke povremeno smjenjivale na vlasti, u opoziciji pak očijukale i sa socijalizmom, ponukani k tome propovijedima Sv. Markovića. U tome je disparatnost: Hrvati su se morali boriti protiv tuđinskih režima Beča, Pešte i Beograda — sad Bacha (apsolutizam), sad bana Khuena Héderváryja, sad dvorskog đenerala Pere Živkovića — a u Srbiji je dominirala stranačka borba i naizmjenična netolerancija taborâ. U Srbiji sad ova, sad ona stranka popela bi se na vlast, a i ona u opoziciji nije ostala bez utjecaja, bez svojih javnih organa, novina i časopisa, s tim u vezi i čitalaca. Već same političke proturječnosti i nadmetanja uzrokovali su zaoštravanje perâ, polemike i nesmiljenost u opadanju i invektivama, dakle satiričnost. Stranačka je borbenost uvjetovala i spisateljsku oštrinu, ratove perom i pismom, pa je za to satira krajnje i možda najprikladnije oružje, moralno efikasno sredstvo. Bez bojazni radi nacionalne kompromitacije i rušenje jedinstva pred vanjskim neprijateljem! (Nije li simptomatično, da u doba kad se, između dva rata, razjario konflikt zbog nerješavanja nacionalnog pitanja, osobito hrvatskog, i u Srbiji nema satire i satiričara?!) Politička stanja, dinastičke mržnje pristašâ vladarskih kuća Obrenovića i Karađorđevića, njihovo otimanje za prijestolje i rivalstvo stranaka i strančara, uz to naslijeđena socijalna zaostalost i, mahom po selima i palankama, gruba stvarnost policijskih globadžija i opštinskih samodržaca, korumpiranost seoskih pandura i pisara, silovitih kapetana, načelnika i zloćudnih gazda-zelenaša, plodno je tlo s kojeg niču, same po sebi, satiričke teme i njihovi motivi. Stvarnost je tu uzrok satiri. Vidjeti je jednako u spisima Sv. Markovića, kao i u spisateljskim nadahnućima i sadržajima Glišića, Sremca, Domanovića i Nušića, koliko je tu nagnojena njiva s koje niče i raste bujan korov političke beskrupuloznosti, eksploatacija u eri prvobitnog stjecanja i akumuliranja kapitala, stvaranje primitivne ali neobazrive cincarske buržoazije, slojeva korupcionaša, opsjenara, lihvara, arivista i parazita. Već iz same konfrontacije takvog dominantnog sloja i široke »pučine« neukog, naivnog i nemoćnog naroda, mahom neprosvijećenih, nepismenih seljaka, izvire nadahnuće za satiričnost u svakom onom koji u savjesti nije oguglao.

Najnovije, naše doba, ovo suvremeno stanje nije od svoga početka bilo pogodno za stvaranje satire, pa dakle ni za nastavljanje ove dobro razvijene tradicije u srpskoj književnosti. Prvih godina od oslobođenja satire nije ni bilo. Ozbiljnost novog stanja, poslije drugog svjetskog rata, štaviše poslije okupacije, koncentracija tendencijâ na izgradnju novog društvenog sistema, zahtijevalo je više patetične heroike i »konstruktivnosti«, nego otrovne, razaralačke, satiričke opozicionarnosti. Staro, staro se društvo raspadalo pod političkim udarcima i razvlašćivalo u svima svojim vidovima, stranačke su diferencijacije i suprotnosti bile potisnute zajedničkim ciljem, pa čak i idealom, nije se imalo što napadati, osuđivati, potkopavati. Bili su na muci predestinirani satiričari, kao i humoristi, koji su se inspirirali donekle samo još poraženim društvenim i političkim elementima, razoružanim neprijateljima; nije li tek B. Ćopić svojim drugarskim, jedva primjetno opakim humorom, više nezlobivom šaljivošću, opominjao i ratne drugove da se ne prevrate u mirnodopskoj klimi lagodnosti?! Podsmjehivao se oprezno situacijama iz kojih su iskrsavale kontroverze ratnog i mirnodopskog stanja i atmosfere, heroizam i konformizam istoga lika: jučerašnjeg ratnika i današnjeg građanina-direktora i rukovodioca ili penzionera (heroj u papučama!). Tako su nastale Ćopićeve satiričke priče: *Jeretička priča, Izbor druga Sokrata, Faraon, Potraga za prostim građaninom, Odumiranje srca, Razgovori stari* i *Odumiranje nogu* (sve u ovoj antologiji), opservacije o konformizmu, deformacijama, karijerizmu i ostalim mogućim izopačenjima. Nisu odjeknule bez reperkusija. No poslije se klima toliko otkravila, da su mogle rasti i »otrovne biljke« (pod uvjetom da ih zainteresirani ne primjećuju) Ljubiše Manojlovića *(Novi ljudi u foteljama, Kraljevići u Mehunama),* Brane Crnčevića, Vlade Bulatovića-Viba *(Ajkula i Birokrat),* Dušana Radovića i dr.

No i u ono doba, prvih godina iza rata, čulo se tu i tamo primjedbe, i u srpskoj i u hrvatskoj književnosti: nemamo satire! A satiru se i nije željelo, među nama joj još uvijek nije bilo slobodnoga prostora. Uzalud su se dovijali humoristi i satiričari od zanata — Slavko Kolar, Drago Gervais, Joža Horvat i drugi — da se nađu na satiričkom poprištu, a da se ipak ne razmašu nekontrolirano i neobazrivo. Prst pred nosom nije ni mogao dalje od svog nosa, pa se tim prstom i nije moglo uprijeti u najranjivija mjesta, ako ih je i bilo onoliko, koliko ih je daljnji »progres«

nanio i život izopačio. (Ne gledati dalje od nosa ne znači, ipak, ćoravost, nego, štaviše, prisebnost razabiranja, o čemu nas je podučila Koševa satira o Velikom Maku: »Kljukaju nas kitovima, a svet, je li u pitanju što strano, novo, golemo i neobično, odmah je spreman da se zainteresuje umesto da se pozabavi stvarima koje su mu pod nosom i nadohvat ruke.«) Stara je klasična satira djelovala ubojitije i, u svoje doba, u pogodnijim okolnostima. Naivci, više nesposobnjakovići no naivni, mišljahu da je satira samo smijanje, jer je ne učahu na sarkastičnom Starčeviću i vižljastom Matošu, nego u svojoj režimskoj zaslijepljenosti. Zapadne li se u smijanje, što se događalo Nušiću između dva rata, zbogom prava svrho! Satira u rukavicama (M. Vitezović, *Lopovluk u svilenim rukavicama)*, blagonaklona i u svom krugu dobrodušna, neuvredljiva i nekažnjiva, nije mogla domašiti nikakva cilja. Ni saopćiti onoga, što je na ozbiljan način bilo tabu. U prošlosti je o njoj lako govoriti i navoditi definicije: degradacija posvećenih običaja i propisa, uzvišenih osoba, mitova, legendi i kultova, udarac šakom u lice i po ćelama autoriteta (političkih, vjerskih, društvenih, državnih i akademijskih) koji vladaju i gospodare uzurpatorski i despotski, pucanj u moćne institucije zajedničkih a sebičnih interesa, dakle udarci (kao toljagom), ali i bockanje (iglicom), pa i samo ezopovsko peckanje nema li slobodnijega maha, izrugivanje svima ljudskim glupostima što su obilježje slojeva, ismijavanje onog pojedinca-predstavnika ili tipa, koji je na vlasti ili uz skute vlasti, izvan institucija, ali njihov Kastor podvita repa (iz Kranjčevića), poltron koji životu daje loš ton i produkt je pokvarene klime — društvene, moralne, političke ili kulturne, neizbježiv produkt stanovitog konzervativnog ili reakcionarnog stanja. Ako je na primjer Nušić ismijavao persiflažom ministarske i političke krugove (milje) čaršijskog balkanskog sistema, Domanović izložio sramoćenju političko-birokratske strukture, Sremac predstavio beskrupulozan arivizam (srpskog Baj-Ganja), što preostaje suvremenom, socijalističkom satiričaru?

*

Po jačini satire, njenom bujanju u određenim epohama, razabira se u isti mah ne samo groteskna ali u bîti autentična karikatura društvenoga reda (poretka) i podneblja, nego, u isti mah, makar se to čini paradoksalnim, i sloboda ili nesloboda povijesnoga trenutka i ambijenta. (M. Bećković: »Verovali smo da je sloboda: držanje govora o slobodi, obećavanje slobode, podizanje spomenika slobodi, borba za slobodu, sećanje na borbu za slobodu.«) Dakle, podrijetlo satire nije samo u spisateljskoj nadarenosti i kreativnoj moći, pa ni osobnoj oštroumnosti i hrabrosti, nego je to i u kakvoći ambijenta i njegove klime. Poslijeratni naši satiričari bijahu zato razoružani i u najmanju ruku teoretskim vizijama, hipotetičnim vjerovanjem o novome društvu, boljoj budućnosti (bez konflikata i nepravdi), sputani u svojoj ulozi sve dotle, dok se nije pokazalo da i u novome stanju može biti staroga zla: deformacija ličnosti i ideja, izopačavanja odnošaja i intencija, štaviše, i grubih ekscesa što laviraju od individualnih osobina (lakomislenost, lakomost, taština, samodopadljivost i takve »ljudske mane«) do društvenih karakteristika nasilništva i zloupotrebe položaja, parazitizma i samovolje. Stvaralačka snaga suvremenih satiričara nije većinom dorasla bogatijim kompozicijama i teoretskim sintezama, što bi se oformilo složenim romanesknim strukturama. U tome je valjda jedina dobra iznimka Erih Koš, koji se s uspjehom ogledao, s izvanrednim satiričkim i književnim rezultatima, u djelima kao što su *Čudnovata povest o kitu velikom takođe zvanom Veliki*

Mak, Sneg i led i *Vrapci Van-Pea.* Može biti da je propust sastavljača ove antologije, što je u svoj izbor uvrstio samo *Velikog Maka*, a ne, bar fragmentarno, i ponešto iz ostalih Koševih satira. Ostali se satiričari, pa i nepresušivi Branko Ćopić, zadržavaju na epizodnim opservacijama, zabavljajući nas anegdotskim pojedinostima. Štaviše, posljednjih se godina i kod nas prakticiraju maksime lakonskog aforističnog žanra, kakvima je začetnik u novije doba poljski satiričar pok. Stanislaw Jerzy Lec, autor zbirke takvih »nepočešljanih misli«, što nam ovdje nude, sardonski duhovito, Brana Crnčević, Dušan Radović, Matija Bećković, Milovan Vitezović i Pavle Kovačević. I to je žanr koji se ne može omalovažavati, ali se mora primijetiti da nije samorodan i individualan (znamo dakle da takav satirički žanr srpskih i hrvatskih suvremenih satiričara i humorista nije ponukan od A. G. Matoša na primjer; pa ipak dodajmo da je i A. G. Matoš u svoje doba pisao, na svoj način, pregršti »nepočešljanih misli«: 1899, 1904. i 1907; štaviše, jednu je pregršt nazvao ironično »Izlišne misli izlišna čovjeka«, drugu »Intimne misli«, treću »Sa cigaretpapirića«; na žalost tada se S. J. Lec još nije ni rodio, pa svojim »nepočešljanim mislima« nije mogao biti uzorom i A. G. Matošu).

DEZILUZIJA KAO ISHODIŠTE PROZE SLOBODANA NOVAKA

Boris Lukšić

»Tvrd grad!

Sazidan je odavno u ljudskim glavama. Prije svih vjekova. Onda su ga ljudske glave izgradile tvrda. Zatim su uzidali ljudske lubanje u bedeme. Jer najtvrđi je tvrdi grad od ljudskih lubanja.«

(S. Novak: *Tvrdi grad*)

Ironijska ozbiljnost kao skepsa, osebujnost stila i mišljenja, jest kontinuum prozne građe Slobodana Novaka, koji prepoznajemo u raznim prozama, kao što su *Škripa o zalazu, Tvrdi grad, Dolutali metak, Izgubljeni zavičaj,* pa do romanesknog viđenja u romanu *Mirisi, zlato i tamjan.* Ovaj ironijski kontinuum, skepsa revoltirana čovjeka, u naporu je razgrađivanja dviju obala, tradicija; jedne suvremene ideologijske, i druge povijesne, evropsko-univerzalističke, latinske, katoličke.

U samorazaralačkoj oštrici pobunjena racionaliteta, analitičkom kontrapunktu ideologiziranog poretka, izgubljenom zavičaju suvremenosti i fetišizirane povijesti, strukturira se ne samo opus Slobodana Novaka, već se problematizira i građa zbiljski suvremene hrvatske proze, u zrelim fragmentima Šoljana i Slamniga, a i u novijim izletima Fabrija, Mirića, i ponekih još.

Prva generacija, poslije velikog rata i revolucije, mladih ljudi, intelektualaca i pisaca, u uvjetima sirovog i tvrdog poretka života, biva svjedokom i žrtvom nasilja ideologije, šupljine i nemoći univerzalističkog mita velikih sistema religija, filozofija i estetika. Novi život pokušava se supstituirati iz poraza tradicije i velikog mita suvremenog bratstva, humanizirane ideologije zajedništva, ali sredstva tvrdoće, ograničenosti i iskonskog atavizma čovjekove prirode deziluzioniraju velike ciljeve; stoga svijest nužnog poraza, ovu našu prvu poslijeratnu generaciju pisaca čini revoltiranom i obeshrabrenom, izgubljenom generacijom. Posljednja obrana samosvijesti i otpor objektiviranom poretku nasilja postaje kritički, izdvojeni i ironijski subjekt, koji osuvremenjenim literarnim instrumentarijem pokušava izgraditi samosvojni senzibilitet, način doživljavanja i interpretiranja duhovne i životne građe. Ova je generacija zbog toga bila sumnjičena kao heretička, malodušna i nihilistička.

Povijest književnosti nije samo zbroj i sintetički presjek umjetničkih činjenica, izričajnih oblika i estetskih nazora određenog duhovnog vremena, ona je također poprište idejnih i etičkih odredišta i suočavanja žarišnih kriza, kušnji, zamora, poraza i sumnji; stoga postaje klimaks izvorišnih dubina narodnog i društvenog bića, prepoznavanje povijesnosti epohe. Nema te književnosti koja je bila u milosti legaliteta, koja je apologetski opjevala postojeće, bivajući funkcionalnom transmisijom organizacije moći, u dosluhu s oportunizmom tzv. društvenog mnijenja; stoga sva priznanja i afirmativna i javna stimuliranja uvijek su bila skup nesporazuma i pokušaja adaptiranja biti stvaralačke poruke. Sudbina poslijeratne hrvatske književnosti daleko je od toga da bi bila izuzetak iz tih konstitutivnih društvenih pravila igre; dapače, mnogi od nas suvremenika svjedoci su drastične i okrutne zbilje. Promatrajući sudbinu djela one poslijeratne hrvatske proze, rođene uvjetno 1952. godine, izražene karakteristično u prozama Šoljana, Slobodana Novaka i Slamniga, zapažamo identični napor sabiranja duhovnog vremena jedne književnosti. Generacijski roman Antuna Šoljana *Kratki izlet* znači hladnokrvnu introspekciju ironije, sarkazam i hrabrost očajničkog odustajanja. Smisao jednog opstanka graniči s intelektualnim i etičkim saznanjem prisutnosti i izleta u ništa, dimenziji nigdine, razgolićenjem dovršenih metafizičkih i društvenih oblika civilizacije. Isti problem čovjeka kao neprijatelja i žrtve vlastite povijesne situacije, prisutan je u prozi Ivana Slamniga *(Neprijatelj)* s ironično-alegorijskim persiflažama.

Prozni opus Slobodana Novaka, slojevitiji i samosvojniji od svih prozaika ove »krugovaške« generacije, univerzalizirao je isti problem mitske stvarnosti i individualnog bijega, napor radikalne deziluzionizacije. Izvan sumnje, Novakovo djelo jest heretička presuda, »spram svake svete dogmatike«. Junak njegovih proza je nervozni, tankoćutni i pervertirani intelektualac, stvarno mali junak, malodušnog i izmanipuliranog ljudskog poretka; njega okružuju krokiji, crteži, karikature i groteske naravi, svi oni oblici malograđanštine i društvenog prizemlja što sačinjavaju okoliš, njegovu sudbinu. Svi izleti su pokušaj povratka zavičaju, prirodi, povijesti. Bilo da su to isječci djetinjstva, fragmenti pluralističkog vremena, a u imaginativnoj pozadini naziru se čempresi i spomenici mediteranskih groblja i latinističke kulture, utvrde fosilnih gradova i izgubljeni mozaici mita. U proznoj građi, koja prethodi romanu, Slobodan Novak razmišlja o rezistenciji nestanka, o nužnosti logične i neprimjetne smrti svih onih egzistencija, žalosnih, progonjenih, uvrijeđenih i poniženih, koji u poretku civilizacije ne mogu pronaći vlastitu funkcionalnost. U jednoj ispovijesnoj, refleksivnoj i zgusnutoj prozi *Treba umrijeti logično* Novak radikalizira i sintetizira poziciju, koja intelektualno prožima ukupnost njegova opusa, a to je misaono ishodište logički konzistentnog silaska i odustajanja, u ime svijesti izgubljene zavičajnosti. Saznanje izgubljene ravnoteže i rascjep zasnovan u osnovi postojanja, u žarištu su ove proze.

Proza Slobodana Novaka je u rascjepu ideološkog humaniteta i životnog fakticiteta, u aspektu estetskog zrenja. Priča kao fenomen književnog je u nerazrješivom konfliktu sa zadanošću idejne sheme, s okvirnošću ideološkog pregniranja iskustva. U tom je fenomenu veoma instruktivna esejistička opservacija Tonka Maroevića o prozi Slobodana Novaka, objavljena u »Kolu« br. 3/68. Ostvarenost antropološkog dosluha esejista s bitnim komponentama Novakove proze primjer je dijalektičke koherentnosti naslućenog smisla. Ironijska drama ideološkog i estetičkog Novakovog pripovjedačkog opusa, posebno *Izgubljenog zavičaja,* konzekventno je izražena ovim Maroevićevim konkluzijama: »... priča se prelama kroz nekoliko vizura, ali je centralni motiv, svakako ona točka gdje se čovjek i ideologija dodiruju, ono mjesto na kojemu jedno drugo oblikuju, onaj trenutak kada im se zahtjevi razilaze. Svaka izvanjska ideologija rastvarala se u ideologiji priče same, a ideologija priča s uspjehom se opire svemu izvana«.

Opterećenje svjedočanstvom, vremenitošću tijeka, idejnošću premisa, onaj zborni trenutak epskog stanja svijesti, razblažene ironijom autoopservacije, tako karakterističan za Novakovo partizanstvo geneze, doživjelo je katarzu dozrenja i razrješenja u romanu *Mirisi, zlato i tamjan.*

U ovom aspektu antropološki shemat Maroevića je nadograđen i prestrukturiran, jer ukoliko su pripovjedačka djela Slobodana Novaka uvjetno u naznačenju ideologije priče, to je njegovo prvo sazrelo romaneksno djelo roman antiideologije, ili obračun sa svim meta-ideologijama, alegorijski presvučenim u biblijsku metaforiku samog naslova. Roman Slobodana Novaka je vjerojatno najzrelije djelo nove hrvatske proze, kompozicijski ujednačeno, jezički izvorno i kultivirano, njegovo bogatstvo zapažanja i asocijacija maštovito i suptilno strukturiraju meditacije, refleksije i dijaloge konfrontirajućih obrata. To je romaneskna proza o biti povijesnog i duhovnog fenomena našeg vremena; ona je sumorno i sarkastično kazivanje o porazu ideologijskog u čovjeku. Roman je ponikao na ishodištu tradicije mediteranizma, latinizma i kršćanstva, u arhaičkoj osami malog otočkog gradića, svjedočeći eruditsko bogatstvo motiva i utjecaja, i njegovu istančanu misaonu fleksibilnost. U temeljitom preodolijevanju ideologijskih koordinata suvremenosti (marksizma i kršćanstva) Slobodan Novak iskušava strukture nekih supstancijalnih pisaca evropskog romana, a u nekim slojevima ove knjige naglašena je prisutnost Dostojevskoga (*Zapisi iz podzemlja* i *Demoni*). Neposredno usmjeren personalnom i povijesnom ethosu, lucidnom i sarkastičnom osvjetljenju čovjekovog objektiviranja idejama, istraživanja primarnih antropoloških ustrojstava, Slobodan Novak je stvorio roman moraliteta; tako da je kultura romanesknog govora, artistička igra i eskivaža, zavidna ovladanost tematom i instrumentarijem, u funkciji esencijalnih premisa autora. Stoga *Mirisi, zlato i tamjan* ne privlači naš interes formalno-estetskim avangardizmom, smionošću eksperimentalnih inovacija, jer toga u djelu Slobodana Novaka nema; njegova je proza svojim stilom i rekvizitarijem svjesno podređena tradiciji, i od hrvatskog poslijeratnog romana najbliža je afinitetima Marinkovića i Desnice. Roman koji opsesivno hoće biti spoznaja o čvorištu moraliteta, o ideologijskim alijenacijama individualnog i društvenog bića, koji poetski i mitološki kazuje sudbinu nacionalnog ambijenta, kroz dubinsku i morbidnu opterećenost specifičnostima kršćanskog latinizma, nužno podređuje, u relativno skromnom opsegu djela, i disciplinira kreativnost oblikovanja gro-plana idejnoga.

Osnovna teza Novakova romana pojednostavnjeno bi izgledala ovako: čovjek je blokiran izvornim silama zla, koje su utemeljene dijelom u volji bića, ali mnogo presudnije u ropstvu tradiciji, genealogiji, ideologiji, u stvari nužnošću svake ideje da se individualno i kolektivno objektivira i degenerira. U tom antropološkom činu zatvaranja i potčinjavanja čovjek se preobražava u objekt ideološkog podzemlja i lomi se u pokušaju vlastite duhovne i životne sredine. Romaneskni zadatak Slobodana Novaka je pothvat deblokade, deziluzioniranja, ogoljenja do srži, u kojoj se sablasno prepoznaju identični korijeni ideologijskog, nasuprot slobodi stvaralačkog čina, kao opijumska klerikalizacija humaniteta; mislim da je izričita namjena pisca da na korijenima otuđenja izvornog ishodišta kršćanstva i marksizma groteskno fiksira i demaskira epifenomen svakog klerikalizma i farizejskog moraliteta. Vječna tema života i smrti, ispunjenje osobne duhovnosti, ili pak vegetacija prikliještenog individualiteta, jest osnovna preokupacija Slobodana Novaka, i već prve stranice romana odišu tom atmosferom: »Ja se ne čudim mrtvacima što žive i što nas drže u svojoj službi i pokornosti. Čudim se živima, odakle smognu toliko snage u nemoći, i sebi se čudim i pitam kako možemo trajati ovako?« Roman je ispovjedne forme, pisan u prvom licu, a njegov je junak zarobljenik dvostruke stvarnosti, i sadašnje vrijeme je asocijativna impregnacija prošloga. U jednom malom kvarnerskom gradiću junak je razapet između nužnog i imaginarnog, iluzione žudnje novog i statičkog egzistiranja. Sve se zbiva na relaciji provincijskog gradića i fiktivno željenog Zagreba. Osuđen sa svojom ženom da bude pratilac i objekt prisutnosti umiranju jedne stare, zlobne i degenerirane aristokratkinje Madone Makantunove, on funkcionalno ispunjava dvorbu živog leša, koji godinama truli kao medicinski fenomen. Ambijent tog zbivanja je pitoreskno klasičan i apsurdno jednoličan, ispunjen smiješnim i invaliditetnim likovima, kao što su Erminija, doktor i Tunina, kroz čiji se izobličeni mozaik duha zgusnu i bljesnu veoma čudni i oštroumni aforizmi. U ovakvom suženom okviru, dekoru i instrumentariju zbiva se alegorijska i na trenutke transcendentalna okosnica radnje, u martiriju božićnih i novogodišnjih blagdana našeg vremena.

U pustinji raspadajućeg trajanja junak svoj duhovni prosede izlaže nemilosrdnoj analitici imaginarnog. U njemu se osvješćuju dvije prošlosti i dvije stvarnosti, dva korijena: latinitet katoličke tradicije i potamnjela vizija revolucionarnog i povijesnog, kao perspektive humanog, prožimajući se kao dva naličja istoga fatuma određenosti. U paroksizmu junak doživljava sliku malih, provincijskih crvenih đavolića, koji se busaju u prsa i pocikuju: »ja sam internacionalist!... Što je on, pitao sam turajući nos u mirisavu čašu, što bi to on bio, moj narode?! Internacionalist! Gle, a što li ću sada reći velikome dugonosome i bahatome francuskom đavolu, koji iz radio-aparata viče: Oui, nous aussi, nous internationalistes! kada mi je to manje smiješno! mogu mu reći samo da ne vjerujem. Ali mi nije smiješno. A ono drugo mi odjednom biva smiješno, oni mali đavoli, baš zato što im vjerujem, baš zato što im je lako vjerovati. Tko ne bi htio stati uz bok velikome i dugonosome! Samo ako on misli ozbiljno. Samo ako sve te revolucije nisu maskenbal kolektivnog egoizma.«

Tako zdvojno meditira bivši ratnik, revolucionar, invalid, u infernalnoj nepokretnosti svoje osame. Pitanje smisla cilja, realiteta svakog duhovnog avangardizma, sumorni nokturno svake ideologijske mistifikacije, kada u božićnoj noći istočni mudraci daruju lukavim otrovom, mirisa, tamjana i zlata fosforescentne sanjare, heroje i idolopoklonike mitskih fatamorgana. Fosilni likovi aristokratske predaje, kao iluzioni svijet junakova djetinjstva probuđena u rascjepu sadašnjeg vremena, govore patetično i zloslutno o panorami i dubini svog vrednosnog poretka, poznatog kao elitni katolicizam, i hijerarhijski duhovno i povijesno ustrojstvo.

Nasuprot tome, pobuna podzemlja, potlačenih i poniženih, na valu novih svetaca, asketa, vođa i proroka, nakon povijesnih klimaksa gubi jasnoću cilja, opredmećuje se, raslojava i stagnira. Veličina ideje ponovno se preobražava u sredstvo prizemnih i određenih ciljeva. Početni tijek duhovne i humanističke struje gubi pamćenje ishodišta, i mijenjajući tijekove otkriva novooblikovane ciljeve novih generacija. Veterani svakog pokreta gube optimum povijesnog, nađu se izvan plime, i u truništu vlastite bačenosti meditativno gorko saznaju o neumoljivoj zakonitosti matice. U prakticizmu ljudske povijesti, duhovne i društvene, idealitet vizije velikog cilja uvijek postane sredstvo realnog, kao konzekventnog i jedino mogućeg, revoluciono kao funkcija etike evolucionog. »Svaka stvar postane dobra kad poumru oni koje je stresla i kad se zaboravi početak.«

Čitav roman protječe u paklu slobodno odabrane prisile, sužanjstvu provincijskog raspadanja, stalnom osjećanju izopćenosti, ali uz dodatak velike utopije, iščekivanja eksodusa, onog gore, duhovnog i društvenog života u metropoli, i shvaćanju samog otuđenja kao privremenog boravišta, koje protječe uz vrlo suptilne reakcije ljepljivog gađenja i haluci-

nantne izoštrenosti. I odjednom nastupa zaokret, antropološko tkivo romana raspada se poput paučine, i velika praznina drastično zjapi. Što se događa? Osuđenici otočkog zamka iskustvom saznaju da su se kroz duge godine ropstva i osame toliko izmijenili, a i taj veliki urbani svijet izvan njih, da je perspektive povratka nestalo, da je veća slatkoća u tjeskobi izabrane otuđenosti nego ulazak u utilitarni i urbanizirani svijet jednog društva, koje je zaboravilo i pregazilo vlastiti ishodišni mit. Otrežnjenje je okrutno, ali iluminacija svijesti ima kao naknadu dostojanstvo i vraćenu slobodu. »Bili smo razmetljivi, oholi, prepotentni, mislili smo ako nemamo što izgubiti da smo zato sve zavrijedili! A nismo znali da sve ono što u svijetu propadne od našeg siledžijstva i bahatosti, da je sve to gubitak za svijet koji postaje naš. Mislili smo da otvaramo zlatnu eru, a ja se, eto, pitam, da li bi ovakav svijet kakav je sada više itko htio od nas preuzeti... Mi smo bili svoji veliki preci; sada smo svoje degenerirano potomstvo!«

Roman antiideologije postaje, sa svoje filozofične i poetske pozicije, bitno prisutan u našoj suvremenosti, u totalnoj negaciji realiteta: on ga nastoji nadom zaborava, slobodom odsustvovanja, prevladati. Na ovaj način antropološki conclusio romana Slobodana Novaka emanira se kao svojevrsna utopija. »Zaborav, brate moj! Kad poumru oni koje je streslo, sve postaje zanimljivo. Drugima, dakako. Onima koji ostaju. Ili, u najgorem slučaju, nezanimljivo i dosadno. Ali ih ne stresa i fućka im se!... U stvari, dobro je što je tako. Neka sve propadne u prošlosti zaborava, i neka se ne ponovi ni jednoj generaciji više.«

Roman moraliteta, antiideologije, djelo usredsređeno na esencijalitet egzistentnog u biću, manifestira se kao ispovjednost i sud vremenu sadašnjem i prošlom, jednoj tradiciji i avanturi naše hrvatske stvarnosti i civilizacije. Vizija je prodorno iskrena, iskazana moćnom imaginacijom i zrelim proznim izrazom. Slobodan Novak se očitovao kao imaginativni analitik suvremenog ustrojstva vrednota, humanog i povijesnog, a to što je njegov odgovor radikalno negativan i pesimističan, i što se javlja kao »nauk malodušnih«, u skladu s ponajdrevnijim pravilima svijeta, ne može nas iznenaditi, ali isto tako nas ne smije obeshrabriti odsustvo svakog rješenja sfinge egzistentnog, ili sugestije o perspektivi budućeg; jer konačno nadilazi mandat stvaraoca.

U dosadašnjim kritičkim interpretacijama opusa Slobodana Novaka, u izvjesnom smislu, naglašen je dojam prekretničkog značenja romana antiideologije *Mirisi, zlato i tamjan.* Da li bi to značilo temeljno nov kvalitet, odnosno diskontinuitet u relaciji dotadašnjeg pripovjedačkog medija? Mislim da takvu mogućnost opovrgava pažljivo čitanje manjih romanesknih cjelina Slobodana Novaka — *Dolutali metak* i *Izgubljeni zavičaj.*

Tko su junaci *Dolutalog metka,* sa zelenkastim maglinama u očima, s odsutnošću prevarenih i promašenih individua? Ratnici avanture, borci mitskog svijeta zamoreni nepreglednošću cilja, omamljeni darovanošću šuplje egzistencije.

»Postoje ljudi koji su uvijek samo gledali život oko sebe, gledali oko sebe sve dobro i sve zlo, pa čak i strašnu budućnost sagledali, ali Smrt još nisu vidjeli; i postoje ljudi koje je dotakla Smrt jednom ili više puta. Koji su je vidjeli izbliza. Treći ljudi nisu mogući.«

U metodu straha, iznevjerenih sredstava, isti je bitni promašaj cilja, isto stanje deziluzionizacije, sistemski dograđeno u *Mirisi, zlato i tamjan,* izraženo simboličkom reperkusijom *Dolutalog metka.* Umor, praznina,

zasićenost povijesnog sudjelovanja ima okus jednog promašenog putovanja: »... shvatio sam da ništa tako ne umara čovjeka kao prošlost, i da je nemoguće ikada jasno sagledati tko si bio juče«.

Žudnja zavičajnosti kao kontrapunkt morbidnim i opsesivnim vezama likova *Mirisi, zlato i tamjan,* u pjesnički najizrazitijoj prozi Slobodana Novaka *Izgubljeni zavičaj* označava povratak izvorima spontaniteta, djećaštvu, prizoru i mozaiku oživljene mediteranske idiličnosti, jarkosti intenzivnog svjetla i čistih elemenata, žarištu izvornog humaniteta, kontinuitetu kulture osuđene zaboravu, upravo zbog njene statičnosti i sterilnosti. »Njihov je svijet bio sasvim drugačiji od mojega. Takav je on i ostao. Za njih nema velikih tajni na koje sam ja zaboravio. Svijet im je jasan, zato ga ne otkrivaju i ne stvaraju. A ja sam svojim malim otkrićima već tada stvorio svijet... koji mi se, uostalom, nikako ne dopada. Toliko mi se ne dopada, da mi se čini nejasan, čini mi se da sam ga klimavo sazdao, da sam za njega ja kriv, i da ni ja ni moji Pradjedovi nismo suvislo razriješili ni pročitali taj nijemi zakonik.«

Svijest da je svijet, kao i pjesnički jezik, zasnovan na zakonu, na poretku jednog mitskog logosa, one imanencije zadane u korijenu kultura i civilizacija, u konfliktnosti ideologija i religija, politikā i nacionaliteta, dovodi do otkrića kontinuiteta žive i esencijalne tradicije koja dovršava i iscrpljuje ciklus konstituirajućih premisa, iza kojih preostaje šutnja zaborava. To otkriće konfliktnog ciklusa ljudske povijesnosti u relativnosti kontinuiteta, u kojem pradjedovi i djeca ispunjavaju mandat nijemog zakona poretka, dovodi do sljepoće zalaska, do zaborava ili iscrpljenja bitka, do poništenja akcije, u definitivnosti svake dovršenosti. Ukoliko *Izgubljeni zavičaj* shvatimo kao anticipaciju romana *Mirisi, zlato i tamjan,* isto tako dimenziju ove mitske pastorale, autorove poetske egzegeze, možemo u punoći interpretirati tek kroz iskustvo i suton defetističkog odustajanja i totalne krize ideologije upravo u toj najznačajnijoj Novakovoj prozi.

Snaga iskrenosti ove šutnje i zaborava zavičajnosti daje proznom opusu Slobodana Novaka intenzitet i osebujnost introspekcijskog postupka, koji ga čini iznimnim u kontinuumu suvremene hrvatske pripovjedačke književnosti.

O CRNO-BIJELIM SHEMAMA U NAJNOVIJOJ HRVATSKOJ HISTORIOGRAFIJI

Vera Ciliga

U svojim planovima oko obnove povijesne znanosti Mirjana Gross* polaže najveću važnost na »porast proizvodnje naše historiografije«.[1] Mislim, međutim, da je uz porast, u toj »proizvodnji«, jednako važna i kakvoća. Kako je u članku bilo manje govora o razini hrvatske historiografije, to mislim da bi i o tomu trebalo nešto kazati. Pogotovu je potrebno svratiti na to pozornost jer su neke značajke pisanja hrvatske povijesti iz vremena poslije rata još i danas nazočne u našoj historiografiji a dolaze do izražaja i kad hrvatsku povijest tumače povjesničari iz drugih republika.

U želji za novim tumačenjem povijesti, po svršetku rata, počelo se osuđivati sve što je imalo neku vezu bilo s feudalcima, bilo s građanstvom, što je konačno dovelo do crno-bijelog prikazivanja povijesti i iskrivljene slike stvarnosti. Kako je u prošlosti vodeći sloj u strankama bio sastavljen ili od građanskih ili od feudalnih političara, to se takvim tumačenjem automatski rušila i sva hrvatska povijest novijeg razdoblja. Prema tomu stajalištu, osim nekolicine opozicionalnih političara, svi ostali su označeni kao izdajnici, potkupljivci i kruhoborci. Pomalo se stvorila shema u kojoj zapravo i nije bilo teško pisati povijest — sve je bilo jasno i nije bilo opasnosti da se pogriješi. Za nekog političara ustanovi se npr. da je bio »sitnoburžoaski radikal« i sve je već samim tim bilo jasno i određeno — od njegova djelovanja pa, gotovo, i do samih osobnih svojstava. Objektivne okolnosti i teškoće u kojima su stranke i političari djelovali, bile su od neznatnog značenja u tom tumačenju povijesnog zbivanja.

Takav pristup povijesti nužno je udario rušilački pečat najnovijoj hrvatskoj historiografiji. Tvrdilo se da je glavno obilježje hrvatske građanske klase da u njoj ima prevagu inteligencija, a osnovna je opet značajka te inteligencije da je ona bila činovnička. Kao takva ona je primorana da živi od državnih služba pa je i glavni cilj njene borbe postizavanje što boljih i unosnijih položaja a ne ostvarenje stranačkih programa. Otuda se nadalje izvodilo da je kruhoborstvo glavna značajka građanskih stranaka pa se tako i cijeloj novijoj hrvatskoj povijesti udario pečat potkupljivosti. Tvrdilo se kako su zbog želje za visokim položajima i dobrim službama »od 1860. do 1918. građanska klasa, njena inteligencija i njene političke stranke izvršile za redom čitav niz izdaja prema stvari narodne slobode, obezglavljujući i propašćujući sve pokrete hrvatskoga i srpskoga naroda za oslobođenje«.[2]

Međutim, što je još i teže, takvo tumačenje povijesti nije ostalo ograničeno na uski krug znanstvenika nego je ušlo i u povijesni udžbenik za gimnazije,[3] kojemu je svakako cilj da upozna omladinu sa prošlošću svog naroda i da pri-

* Kao što smo u 14. broju »Kritike« najavili, prilog Mirjane Gross smatrali smo samo početkom rasprave. Ovaj prilog Vere Cilige objavljujemo kao prvi koji smo dobili; slijedeći će izlaziti u tijeku 1971 — od 17. broja pa nadalje (op. ur.).

1 *Hrvatska historiografija na prekretnici?*, »Kritika« 14, 1970, 642—654.
2 V. Bogdanov, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1958, 504.
3 M. Gross, *19. stoljeće*, historija za III razred gimnazije, Zagreb 1965.

pomogne izgrađivanju njenog pogleda na svijet. Već u prikazu ilirskog razdoblja susrećemo naprijed spomenutu činovničku komponentu koja će se poslije razraditi u udžbeniku. Izlaže se kako osim njemačke buržoazije u »prvoj polovini 19. st. javljaju se buržoazije ostalih nacija. Započinje razvoj koji će dovesti do njihove međusobne borbe za unutrašnje tržište i za unosne činovničke položaje«.[4]

Udžbenik nas uopće ne upoznaje s borbom građanskih političara koju su oni i dugo i ustrajno vodili u cilju da Hrvatskoj izbore što snažniji državnopravni i autonomni položaj. O razdoblju početkom 70-tih godina XIX st. — kada je politička situacija bila tako kompleksna i kada su se građanski političari s toliko upornosti borili za svoj program — iz udžbenika saznajemo ovo: »Poslije god. 1870. u svim južnoslavenskim zemljama izuzevši Makedoniju, koja se još uvijek nalazi pod neposrednom turskom vlasti, napreduje upravna organizacija u skladu s potrebama buržoaske države. Zbog toga i *činovništvo* (potcrtano u udžbeniku) dobiva sve veće značenje. Borba za položaj na birokratskoj ljestvici postaje uobičajena pojava, jer nerazvijena privreda ne može pružiti dovoljno široko polje za djelatnost buržoazije. U južnoslavenskim zemljama habsburške monarhije borba za činovnički položaj uklapa se u nacionalni pokret, jer najbolja mjesta drže stranci (u Sloveniji, Dalmaciji i Istri, a u manjoj mjeri u Hrvatskoj, gdje su stranci činovnici na željeznicama i u uredima zajedničke ugarske vlade).«[5] Dakle o tim godinama, tako bogatim političkim događajima i borbom građanskih političara, mi saznajemo samo o borbi buržoazije za položaj na birokratskoj ljestvici. To znači iskriviti sliku prošlosti i omladini dati netočnu sliku povijesnog događanja. Štoviše, činovnička komponenta se postavlja i kao jedan od glavnih čimbenika nacionalne borbe građanskih stranaka. Ona zamjenjuje objektivan opis prilika i okolnosti unutar kojih su građanske stranke i građanski političari djelovali.

Umjesto ocjene koja bi uzela u obzir realne mogućnosti uspjeha borbe građanskih političara protiv mađarskih vladajućih krugova, mi iz udžbenika, suprotno tomu, saznajemo o nekoj zajednici interesa hrvatske buržoazije s mađarskim vladajućim klasama: »I domaća buržoazija želi upravno uređenje prilagođeno potrebama kapitalističkog tržišta, tj. *ona ima, u tom pogledu, privremeno zajedničke interese s mađarskim vladajućim klasama*« (potcrtano u udžbeniku).[6] Ova shema ne govori nam upravo ništa. Kao prvo, u udžbeniku se neprestano govori o buržoaziji a da se nigdje ne precizira što se zapravo pod tim pojmom podrazumijeva u uvjetima Hrvatske 60-tih i 70-tih godina XIX st. — prema svemu izlaganju to su valjda oni činovnici koji traže dobre službe. Zatim se govori o privremenim zajedničkim interesima hrvatske buržoazije i mađarskih vladajućih klasa, što nam opet ne govori ništa — ako su privremeni onda imaju svoj početak i kraj, međutim mi ne saznajemo ni kada ti privremeni zajednički interesi počinju ni kada svršavaju. Nikakva zajednica interesa hrvatske buržoazije i mađarskih vladajućih klasa nije dovela do reorganizacije uprave, nego je ona bila postulat svekolikog razvoja Hrvatske i do nje je svakako moralo doći. Jednako nije nikakva, ni privremena ni trajna zajednica interesa s mađarskim vladajućim klasama dovela do popuštanja građanskih političara, nego politička nužda i nemogućnost Hrvatske da nastavi dalju borbu. O toj borbi nismo, međutim, iz udžbenika ništa saznali — to bi svakako poremetilo shemu koja je postavljena u vezi s djelovanjem građanskih stranaka i građanskih političara. Moram napomenuti da se u udžbeniku govori i o buržoaziji u drugim južnoslavenskim zemljama, ali povjesničari iz drugih republika nisu prihvatili ovu »marksističku« postavku o odlučujućoj ulozi činovnika-kruhoborca i nisu s pomoću nje rušili svoju noviju povijest — to je ostao specifikum hrvatske historiografije.

U ovom crno-bijelom tumačenju povijesti nije izostala ni lakirovka. Neke ličnosti nužno su morale biti svijetle, čiste i bez mane, dok su druge isto tako morale biti crne, negativne. Jedna od ličnosti koje su svakako morale biti bez mane bio je i Svetozar Miletić. Kako on ipak nije bio bez mane, pribjeglo

4 Isto 82.
5 Isto, 288.
6 Isto, 299.

se u udžbeniku naročitom postupku. Neosporna je činjenica da je Miletić bio središnja ličnost Ujedinjene omladine srpske i da je ona u njemu gledala svog vođu. Usprkos toj činjenici u udžbeniku je njihova djelatnost prikazana u odvojenim odjeljcima kao da nema uopće nikakve veze. O idejama Omladine kaže se u udžbeniku: »Oduševljeni omladinci maštaju o *ujedinjenju svih* Srba i o obnovi Dušanova carstva. Ideje su Omladine još vrlo maglovite i nose usko srpski karakter, jer Omladina buduću jugoslavensku državu zamišlja kao *veliku Srbiju*«[7] (potcrtano u udžbeniku). Kako ta ocjena ipak ne bi mogla ići u prilog Miletiću, odvojeno je njegovo djelovanje od djelovanja Omladine. Dat je prikaz Omladine i Miletić je ostao bez mane.

Za opisano tumačenje povijesti mogli bismo naći brojne primjere u najnovijoj historiografiji, ali ja sam se zaustavila na udžbeniku jer je on rezultat stanja u toj historiografiji i jer su u njemu najsažetije dati rezultati naše povijesne znanosti. Osim toga, po svojoj namjeni, udžbenik u najvećoj mjeri popularizra te rezultate i ugrađuje se kao dio pogleda na svijet naših novih generacija. Bez svake sumnje da je opisano tumačenje povijesti jako snizilo razinu hrvatske historiografije, što je, mislim, još mnogo važnije od »porasta njene proizvodnje«.

[7] Isto, 187/8.

GLAZBENA JUGO-ALKEMIJA

Petar Selem

Unitaristička mitologija nikad se nije ograničavala na područje političkog. Štoviše, moglo bi se ustvrditi da su kulturne sfere bile omiljelo područje njezina iskazivanja. Nacije se, u krajnjem slučaju, moglo ukinuti dekretom, mogla su im se zakonom oduzeti obilježja državnosti, ali pravu bitku trebalo je dobiti na onim mjestima gdje se kroz stvaralaštvo, njegovu tradiciju i sadašnjost, potvrđivala vlastitost i autonomnost nacionalnog duha. I usporedo s pokušajima da se izmisli nekakav jugoslavenski čovjek, izjednačen prema unutra a specifičan prema vani, išli su i pokušaji da se izmisli jugoslavenska književnost, jugoslavenska umjetnost, jugoslavenska kultura. Nije tome davno što je Vlatko Pavletić morao dokazivati da jugoslavenske književnosti nema, da postoje samo književnosti naroda i narodnosti Jugoslavije i da je svaka od tih književnosti samosvojna i da upravo svojom samosvojnošću sudjeluje u bogatstvu jugoslavenskoga književnog spektra.

Stvari su dakle jasne. Pa ipak, pojavio se u »Večernjem listu« od 6. studenoga 1970. napis Nenada Turkalja *Što je to jugoslavenski kompozitor*, gdje se, u povodu jedne glazbene manifestacije općejugoslavenskog značenja, ponavljaju i razbacuju već otrcane floskule. Rezime članka bio bi ovaj: prije rata postojao je blaženo jedinstven »lik jugoslavenskog kompozitora«, a bio je »određen značajkama koje su bile srodne jednako u Zagrebu, Beogradu ili Ljubljani«. Tu je idilu trojednoga kompozitora razorio prodor novih tendencija, pa se »pod tim i takvim saznanjima rascijepio profil suvremenog jugoslavenskog kompozitora«. Onda je »jugoslavenska muzika postala nejedinstvena i stala je samu sebe da traži«. Zlu je doskočila Jugoslavenska muzička tribina u Opatiji, zahvaljujući kojoj »počinje se, iako još veoma nedorečeno, pojavljivati obris suvremenog jugoslavenskog kompozitora«. Zapreku na tom sretnom putu stapanja moglo bi stvarati samo to što su djela naših skladatelja »često nepotrebno obrubljena republičkim barijerama«.

Ponavljanja »jugoslavenski kompozitor«, »jugoslavenska muzika« mogla bi biti shvaćena kao terminološko pojednostavnjenje, da nema one posljednje, jednako besmislene koliko i pogubne tvrdnje o pojavljivanju »obrisa suvremenog jugoslavenskog kompozitora«. Kažem besmislene, stoga što je u današnjoj situaciji, kada nacionalne škole u klasičnom smislu nestaju, nemoguće dati bilo kakav ozbiljan estetički ili stilistički argument u prilog tvrdnji o nekom posebnom i jedinstvenom liku jugokompozitora, a pogubne stoga što znači produžavanje jedne mitologije na izdahu, mitologije po kojoj je deziderat svih naših kretanja, svih naših zbivanja i nastojanja, stapanje u neko višnje jugojedinstvo, neko poništavanje naših posebnih nacionalnih lica za volju »jedinstvenog lika«.

No, što je najvažnije, takve su tvrdnje sasvim udaljene od stvarnih činjenica. Danas je glazbeni govor, glazbeni izraz dostigao tolik stupanj univerzalnosti da je o nacionalnim glazbama moguće govoriti samo u smislu nacionalne

pripadnosti autora, a nipošto nekih stilskih vezišta. I upravo ta suvremena situacija do kraja poništava mogućnosti mistifikacija: Malec je hrvatski skladatelj po nacionalnosti, kao što je Ramovš slovenski, ili Josif srpski, ali između njihovih djela postoje razlike zacijelo znatno veće od onih što svakog od njih dijele od misaono ili stilski bliskih im inozemnih skladatelja. Dakle, upravo u trenutku kad svijet postaje jedno, male matematike (napravimo od pet jedan i tome slično) postaju sasvim bespredmetne. Nikakva jedinstvenoga lika jugokompozitora nema niti će ga biti. Ostaje, rekoh, samo ono osnovno, a to je, nacionalna pripadnost autora. Sve su drugo mistifikacije, štetne i onda kad su napisane bez zle namjere, samo da se ispuni novinski stupac, što je zacijelo bila svrha Turkaljeva napisa.

TKO JE KOGA POKRAO?

Zvonimir Kulundžić

Facta loquuntur.

Bože moj dragi — u kog sam prestao vjerovati tamo još negdje prije pola stoljeća, kad sam izlazio iz kratkih hlačica, mornarske bijele bluze i mornarske kape s natpisom *Velebit* — što ja sve još neću doživjeti s tim nesretnim Kosinjem, koji će (sve mi se čini) pred budućim pokoljenjima ovoga naroda postati simbolom nemoći suvremene hrvatske historiografije, karijerističkog sljepila i nepoštenja, otuđenosti od naroda i njegovih nacionalnih interesa, te konačno hrvatskog jala u njegovom najesencijalnijem obliku. Da sam počinio ne znam kakav krimen i za to platio odmjereni ceh, vjerujem da nakon toga ne bih imao toliko neugodnosti i neprilika, kao što sam ih sebi natovario na leđa samom činjenicom što sam se — radeći posao kojem sam posvetio najveći dio svog života i svoje najbolje godine — usudio zapaziti i naučno postaviti Kosinj kao jedan od najvećih kulturnih dometa svog vlastitog naroda, pa tako i nehotice probuditi iz dubokog sekularnog sna neke ljude koji su, uvalivši se u ugodne i veoma ugledne fotelje sveučilišnih nastavnika i institucionalnih kabineta, u miru božjem i blaženstvu ovozemaljskom hrkali i snivali kraj onih Krležinih simboličnih *crnih sanduka,* — u kojima »u svom stoljetnom snu brižno zakopana leži sva hrvatska tradicija« — kako sam to prikazao nedavno u svojoj knjizi *Tragedija hrvatske historiografije* (na str. 21—24 i u prvom i u drugom izdanju).

Samo je puki slučaj htio da sam, pročitavši bilješku Andrije Ljubomira Lisca uz njegovu raspravu *O prvoj glagoljskoj tiskari na domaćem tlu,* na str. 628. u »Kritici« broj 14/1970, zabezeknut nad onim što sam tu pročitao, radeći na *Sabranim djelima Slavka Kolara* i monografiji o njemu, pročitao u njegovoj pripovijetki *Umjetni gnoj,* kako je agronom Muzikravić, našavši se u nekoj sličnoj situaciji konstatirao da mu nije preostalo ništa drugo nego da se »nogom krstiš i zijaš kao tele pred šarenim vratima«.

Pročitavši jednom, drugi put, pa i treći put tu bilješku (koju ovdje pretiskavam ad litteram):

»Ova je rasprava nepromijenjena kopija teksta napisanog još u srpnju 1964. za američki slavistički časopis ‚Slavic Review'. Engleski prijevod i potrebna popratna tumačenja za američke čitaoce učinio je slavist prof. Anthony Y. Klancar iz Cambridgea (Mass.), koji je rukopis dobio početkom kolovoza 1964. Oko posla prevođenja na engleski jezik i redakcije teksta s tumačenjima nastala je prilično opširna korespondencija (kolovoz 1964 — lipanj 1965), koju posjedujem. Nije mi poznato iz kojih razloga ova rasprava još do danas nije objavljena. U rujnu 1964. zatekao me Z. Kulundžić na radu u čitaonici Knjižnice JAZU i pitao za ovu raspravu. Na njegovo uporno inzistiranje da sazna pobliži sadržaj njezin, ja sam mu benevolentno (i naivno) dao da pročita kopiju hrvatskog teksta poslanog u Ameriku. Bio je neobično zadovoljan. Nisam tašt na neki primat ideje, koju sam bio razradio, ali držim da je ipak važno reći slijedeće: Z. Kulundžić je zaključke i moju tezu ‚o jednoj glagoljskoj štampariji' iz ove moje rasprave jednostavno preuzeo i iskoristio kao svoju u radu *Glago-*

ljaška štamparija XV do XVI stoljeća, poslanom uredništvu ‚Senjskog zbornika', a o kojemu je M. Orešković bio napisao recenziju 23. VI 1965. (dakle godinu dana kasnije) i konstatirao da je teza ‚da su glagoljaške štamparije u Kosinju-Senju-Rijeci, koje su dosada smatrane kao posebne štamparije, jedna štamparija, upravo je revolucionarna misao...', (vidi kod Z. Kulundžić: *Tragedija hrvatske historiografije,* Zagreb, 1970, str. 242—245). Eto toliko istine radi (a da bude u stilu Kulundžićevih polemiziranja), pa da se zna (on se upravo za to bori) čija je ova ‚revolucionarna misao'«.

Zaista sam blenuo u nju *kao tele u šarena vrata,* kao da sam *pao s Marsa* ili kao da mi je netko u pol noći, za vrijeme najdubljeg sna, istresao na glavu ne kabao, nego čitavo bure, ledene vode.*

Nakon što sam se oporavio od prvog šoka i malo-pomalo došao k sebi, ja sam se — što bi Kolar rekao *razdramio* i počeo hladno i logično misliti i zaključivati. Iako su se već godine natovarile na leđa i grdno pritišću ipak pamćenje me služi veoma dobro, pa napevši ga do krajnjih granica mogućnosti, došao sam do zaključka za kojeg bi — govoreno popularno juridički — mogao i smio pred svakim inkvizicijskim sudom *staviti ruku u vatru,* svjedočeći da je to što tu tvrdi Lisac, kako sam mu ja digao ideju o jedinstvu tri glagoljaške štamparije (Kosinj-Senj-Rijeka) — od početka do kraja puka izmišljotina i najobičnija laž, skovana svakako s nekim određenim ciljem.

Ubrzo sam došao do zaključka da će to biti lisičji prefrigano, ali u biti veoma primitivno, skovana intriga da me se kompromitira kao moralnu ličnost.

Nakon toga što je naša takozvana »službena nauka« izgubila desetgodišnju bitku sa mnom, boreći se čak i vulgarnim falsifikatima protiv Kosinja, samo zbog toga što sam ga pronašao i naučno dokazao ja, ne uz njenu pomoć nego u najogorčenijoj borbi protiv nje.

Savršeno siguran da je posrijedi najbezočnija laž, prljava konstrukcija da mi se naškodi kao moralnoj ličnosti i da me se kompromitira pred javnošću — a kasnije sam saznao da je to samo dio jednog naširoko skovanog plana da se kad se već nije moglo ne priznati Kosinj, kompromitira mene — odlučio sam da toga klevetnika pozovem pred sud, pa da sudskom presudom tu ljagu sperem sa sebe. Dok na puke javne uvrede više uopće ne reagiram, jer sam stoput sigurniji u zdravi moralni instinkt ovog naroda koji zna odvojiti zdravu pšenicu od kukolja, i u svoje pero, nego u fiškalska natezanja, krivotvorenje pukih činjenica na moj račun, ni u kom slučaju ne mogu i nikada neću dopustiti; najmanje kad se radi o Kosinju, koji smatram jednom od svetinja hrvatskoga naroda.

Otišao sam svom advokatu da mu dam mandat za pokretanje sudskog postupka protiv toga klevetnika. Porazgovorismo se i on mi reče:

— Sve to može biti tako kako vi kažete i ja sam sasvim siguran da je tako, jer prilično dobro poznajem čitav taj žalosni slučaj sa Kosinjem, ali... Sud je sud i na sudu se nikakva naučna pitanja ne mogu raspraviti, nego samo još više zamutiti nekom formalno-pravnom začkoljicom. Ako je zaista posrijedi intriga, kako vi mislite, a i meni se čini da je zaista tako, onda budite sigurni da je ona veoma dobro pripremljena, jer su to mahom fakultetski obrazovani ljudi, među kojima svakako ima i pravnika. Budite sigurni da tim ljudima neće biti nikakav problem dovesti na sud dvojicu ljudi koji će nastupiti kao svjedoci, da su to vidjeli i čuli svojim očima i ušima. Budite sigurni da su ti ljudi tu intrigu sasvim solidno pripremili, pa da im problem ta dva »vjerodostojna svjedoka« — kojima sud jednostavno m o r a p o k l o n i t i v j e r u — neće biti ni malo nerješiv; da će možda iskopati i neko pismo koje će prikazati u sebi pogodnom svjetlu itd. Vi ste sami pisali o tome kako je potkupljeni svjedok na procesu Franu Supilu iskrivio iz temelja smisao jednog njegovog pisma, na čemu je Supilo zamalo pao. Pazite što radite, ne budite naivni,

* Ja sam uredništvu »Kritike« zaista iskreno zahvalan što je štampalo tu Liščevu bilješku ispod teksta, jer mi je tako omogućilo da tu insinuaciju koja unatrag pola godine kruži po kuloarima kulturnog Zagreba, argumentima i dokumentima pobijem. Ta intriga je skovana da me se, nakon toga što se ni za deset godina nije moglo oboriti moje dokaze o Kosinju, mene bar moralno kompromitira i tako stekne bar neki poen protiv mene. U tome i leži težina ovog slučaja.

razmislite o svemu dobro i pokušajte čitavu tu stvar likvidirati naučnim dokazima i argumentima, gdje ste, siguran sam, neusporedivo jači nego u našim fiškalskim nadmudrivanjima. Ne brzajte, trijezno razmislite i ja sam siguran kad se malo potrudite da ćete već naći potrebne dokaze. A kad tu klevetu oborite nepobitnim naučnim dokazima, onda će to biti, sasvim sam siguran u to, neusporedivo jače i uvjerljivije nego da dobijete taj sudski spor protiv jednog klevetnika.

U početku sam se toj argumentaciji opirao jer sam se potpisom advokatskog punomoćja htio osloboditi te prljavštine i te brige, a onda mi je odjednom u momentu postalo jasno da naumljenim putem ne treba ići i — poslušao sam.

Uzeo sam pred sebe tu Liščevu bilješku i počeo sam je analizirati: Kad se jedanput objavi neka naučna teza, neki zaključci ili rezultati, svatko može tvrditi da je prije toga on došao na tu ideju, pa čak da su to njegovi zaključci i rezultati koje mu je onaj što ih je objavio digao, samo što nitko ozbiljan i pristojan neće takvo što učiniti, jer će biti svjestan da će se tako izvrgnuti smijehu i preziru. Ako se već takvo što tvrdi, onda se moraju imati u ruci jaki i neoborivi sudski dokazi. Onda mi je opet kroz mozak sunula ideja: Pa u tome i jest sva poteškoća, što to sigurno zna i taj Lisac i što je on već sebi isfabricirao te sudske dokaze, svjedoke iz kruga onih koji se živi pojedoše što oni nisu pronašli taj Kosinj.

I tako sam, eto, i opet udario glavom o zid, a onda sam iznova počeo razmišljati: Što je Lisac »u srpnju 1964« poslao američkom slavističkom časopisu *Slavic Review* i da li je baš svaka riječ jednaka ovdje objavljenom tekstu, tko će to znati i tko će to ići provjeravati? I kako? Nije li baš tu njegova snaga, kojom se upustio u tu prljavu rabotu? Imat će on nešto sigurno u rukama, i onaj moj advokat u tom pogledu ima — dobar nos.

Idemo dalje, možda ćemo dalje biti sretnije ruke. Lisac dalje tvrdi: »U rujnu 1964. zatekao me Z. Kulundžić na radu u čitaonici JAZU i pitao me za ovu raspravu. Na njegovo uporno inzistiranje da sazna pobliži sadržaj njezin ja sam mu benevolentno (i naivno) dao da pročita kopiju hrvatskog teksta poslanog u Ameriku.« — Kako i s kime sam se ja sastao prije šest godina, i to »baš u rujnu 1964«, u kojoj knjižnici ili na kojem drugom javnom mjestu, to ja dakako danas više ne mogu znati i siguran sam da nema tog čovjeka koji bi tako nešto mogao zapamtiti. Dapače, kad bi to nečem korisnom moglo poslužiti, siguran sam da bih detaljnijim ispitivanjem mog alibija možda mogao dokazati da ja u to vrijeme uopće i nisam bio u Zagrebu, ili da sam bio a da Lisac nije bio. Kad bi se taj detalj raspravljao pred sudom, svaki i trećerazredni advokatski pripravnik početnik, da ne kažem i svaki ambiciozniji jurista brucoš, zapitao bi Lisca: »A po čemu ste Vi baš tako sigurni da je to bilo prije šest godina, baš u rujnu mjesecu? Je li to jedini put što ste Kulundžića zatekli u toj biblioteci, ili ste Vi možda u toj biblioteci bili tada jedan jedini puta? A ako ste to zapisali, zašto ste to zapisali? Po čemu ste u tome momentu znali da će Vam to moći kasnije koristiti, za ovaj slučaj? To je svakako samo jedan od tisuće takvih susreta i po čemu ste baš njega zapamtili?«

Na takva elementarna pitanja, Lisac sasvim sigurno, kao ni bilo tko drugi u adekvatnoj situaciji, ne bi mogao naći prihvatljivi odgovor — i svaki sudski pripravnik bi ga momentano »pročitao«, baš zbog preciznosti i sigurnosti tog datuma.

Što se pak tiče tvrdnje da sam ga ja »pitao za tu raspravu« i da sam »uporno inzistirao da saznam pobliži sadržaj njezin« — onaj trećerazredni provincijski advokat pripravnik bi ga zapitao: »Objasnite vi nama, molim vas, kako i odakle je Kulundžić mogao znati da ste vi tu raspravu uopće i napisali, ako mu to niste vi sami, *sua sponte,* rekli? Dakle, taj razgovor nikako nije mogao započeti on, kako Vi to izričito kažete, nego vi, a kamo li da bi mogao »uporno inzistirati« na nečem što on uopće nije ni mogao znati?

Nakon toga što bi se i sudski konstatiralo da se tu, već na samom početku Lisac ni malo lisičji, gadno *srezao,* taj advokatski pripravnik bi nastavio: Nadalje, objasnite vi nama, je li običaj među naučnim radnicima da svoje nepublicirane radove samo tako pokazuju ljudima koji se bave istim ili sličnim

naučnim problemima? Koliko ja znam, takvi su ljudi strašno ljubomorni i svaku svoju misao kriju kao zmija noge, i ja — vidite — nikako ne mogu shvatiti kako to da to Kulundžićevo navodno »uporno inzistiranje« kod Vas nije izazvalo sumnju i oprez? Vi ste svakako znali da je Kulundžić strastveni i uporni lovac na svaki pa i najmanji detalj koji bi mu mogao koristiti za njegove naučne zaključke o Kosinju? Ja Vas neću pitati kako je to Kulundžić mogao »uporno inzistirati« u biblioteci *Jugoslavenske akademije*, kad je notorno da tu mora vladati apsolutni mir, i to ne samo u samoj čitaonici, nego čak i u atriju, jer mi možete odgovoriti da vas je odvukao na Zrinjevac, nego odgovorite vi nama, kako to da se taj rukopis koji je bio napisan na hrvatskom, poslan u Ameriku i preveden na engleski, zatekao baš kod Vas u džepu? Zar on nije bio za Vas završen i odložen u ladicu pisaćeg stola? Zar vi stalno nosite sobom sve svoje rukopise, a ako ne nosite, zašto ste nosili baš taj? I onda još jedno, vi ste se baš u to doba nalazili upleteni u jednu plagijatorsku sudsku aferu i normalno je pretpostaviti da ste baš u to vrijeme morali biti posebno osjetljivi, te da bi vam Kulundžićevo »uporno inzistiranje« moralo biti sumnjivo i izazvati kod Vas krajnji oprez? Vidite, ja koji nisam nikakvi naučni radnik, nego samo provincijski advokatski početnik, sasvim skromnih kvalifikacija i ambicija, ja nikako ne mogu shvatiti da vam to Kulundžićevo »uporno inzistiranje« nije otvorilo oči? Vidite, ja baš uporno inzistiram na tom vašem »upornom inzistiranju«.

I u mojim daljim meditiranjima, koja su se eto pretvorila u čitavu dramsku radnju tog imaginarnog sudskog procesa, taj advokatski početnik nakon toga što je s tim svojim elementarnim pitanjima sasvim zbunio lisičji lukavog Lisca, koji sad pred njim stoji blijed kao krpa i ne može doći do riječi, zbunjuje ga još više, prelazeći u ofenzivu: — Čujte vi, gospodine i druže Lisac, što da se i dalje mi tu zamlaćujemo, ne budimo naivni i ne pravimo od sebe i dalje imbecile. Ja sam duboko uvjeren da čovjek ne mora biti ni naučni radni, ni pravnik, pa da mu je jasno da je pamćenje preciznog datuma jednog sasvim slučajnog susreta, kakvih je i prije i poslije toga i kod Kulundžića i kod Vas bilo na tisuće; da je Kulundžićevo interesiranje — i to po n j e g o v o j i n i c i j a t i v i — za neku naučnu raspravu za koju on normalno nije ni mogao znati da postoji; da je njegovo »uporno inzistiranje« da »sazna pobliži sadržaj njezin« — što sve skupa kod vas ne izaziva nikakvu sumnju i nikakav oprez, da je sve to skupa, da se izrazim fino i elegantno, jednostavno *isisano iz prsta*, s nekim vašim naročitim ciljem, a kojim, to nam je u kompleksu nepodopština oko Kosinja, koje traju već deset godina, prilično jasno. Ja ponavljam da ste vi u to vrijeme morali na takvo nešto biti veoma alergični, već zbog sudskog procesa koji se vodio protiv Vas zbog plagijata.

Tako bi otprilike govorio taj provincijski advokatski pripravnik, a kad bi on završio, onda bih na tom imaginarnom sudskom procesu zamolio riječ ja i rekao bih slijedeće: — Da, baš nekako u to vrijeme protiv Ljubomira Andrije Lisca pred nekim beogradskim sudom vodio se proces na tužbu dra Ljubomira Durkovića zbog plagijata neke bibliografije. Optuženi je Lisac imao namjeru mene angažirati kao svog sudskog eksperta i dolazio je nekoliko puta k meni kući i nagovarao me na to, ali ja na suđenje nisam bio pozvan. Međutim, znam da su kasnije dnevne novine (»Vjesnik«, a osobito »Politika«) donosile opširnije izvještaje s tog suđenja i da su na kraju donijele da je Lisac sudski osuđen kao plagijator. Znam isto tako da je taj isti Lisac, baš nekako u to isto vrijeme, u »Historijskom zborniku«, bio uglavljen kao čovjek koji je na neki sličan način koji sad lažno podmeće meni, digao neke materijale tom istom dru Ljubomiru Durkoviću, s kojim je do tada bio u osobnom prijateljstvu, i da ih je publicirao kao svoje. Sjećam se dobro da ga je »Historijski zbornik«, pošto je to sve bilo uglavljeno, oštro osudio* — i nakon toga mu zatvorio svoja vrata, htjedoh reći svoje stupce.

* »Politika« br. 16719, od 4. III 1960, pod naslovom *Suđenje zbog plagijata* donosi među ostalim: »Okružni javni tužilac koga pred sudom zastupa Nikola Rafajlović, optužio je Ljubomira Andriju Lisca što je u toku god. 1958. i 1959. u časopisu ‚Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor' u sveskama br. 3/4 od 1958. i 1/2 od 1959. objavio članak *Savremena bibliografija Njegoševa i Njegoševe Crne Gore 1833—1854*, kao i *Do-*

Isto tako znam da je — i opet nekako baš u to vrijeme, ili nešto malo prije ili nešto malo kasnije — Lisac Andrija Ljubomir, koji je do tada radio u *Historijskom arhivu grada Zagreba*, morao to mjesto hitno napustiti (i otići u penziju) jer se nekim slučajem ustanovilo da papir, kojim se on legitimirao kao čovjek s fakultetskom spremom, nije nikakva fakultetska diploma, ni potvrda o diplomi, nego neka vješto iskonstruirana obmana* (da i tu budem fin, da se moderiram, pa da ne kažem falsifikat).

Da, ja bih se u cijelosti složio sa svojim pravnim zastupnikom, koji je usprkos svojoj mladosti i neiskustvu, veoma dobro zapazio da je Lisac Andrija Ljubomir, baš u to vrijeme o kojem mi ovdje govorimo — »u rujnu 1964« — morao na takve stvari biti jako alergičan, da je, što narod kaže, »puhao i na hladno«, te da bi navodno moje »uporno inzistiranje« kod njega moralo izazvati ne samo krajnji oprez, nego stvoriti i neprobojni zid.

Štoviše, ja bih želio naglasiti da takav subjekt kakvim se prikazuje Lisac Ljubomir Andrija samo iz ova tri navedena fakta, nema nikakvog moralnog prava da reflektira na to da se njegova verbalna svjedočanstva uzimaju ma i sa gramom moralne težine. S time je, slavni sude, ova rasprava za mene završena i ja ću pokušati uobičajenim naučnim metodama dokazati da li sam ja bio onaj koji je — kako to on apsolutno lažno tvrdi — plagirao njega ili, da li stvari možda ne stoje upravo obrnuto. Od ljudi takvih moralnih kvalifikacija čovjek može očekivati zaista sve, ali sam sasvim siguran da ću već naići na neke naučne dokaze koji će tu njegovu klevetu razbiti u prah i pepeo. S tom replikom bih završio tu imaginarnu sudsku raspravu, »uzeo svoj šešir« i napustio sudsku dvoranu, te prepustio svom advokatu da tu stvar dokrajči, jer me ona *po toj liniji* dalje uopće ne bi interesirala.

Naime — da bi čovjek s nekim mogao voditi javne debate o ovakvim pitanjima, suprotna strana mora posjedovati određene etičke kvalifikacije, a taj osnovni uvjet, kao što smo vidjeli, Lisac Andrija Ljubomir ne posjeduje.

A sad se vratimo samom Liščevom tekstu i preskočimo slijedeću njegovu rečenicu: »Bio je neobično zadovoljan«. Jer u ovdje objavljenom tekstu ima zaista mnogo čega s čime ja ne bih mogao biti ni zadovoljan, a kamoli »neobično zadovoljan« — (a na sudove o sebi i o svom javnom radu, osobito u nepubliciranim tekstovima, u principu uopće ne volim da utječem) — i pogledajmo što taj Lisac dalje navodi: »Nisam tašt na neki primat ideje, koju sam

pune i popravke bibliografije o Njegošu 1854—1855, u kojem je, kako se tvrdi u optužnici, na nedozvoljen način uzeo delove prepisane iz dela Ljubomira Durkovića *Bibliografija o Njegošu*, ne navodeći izvorno delo i poreklo pozajmice, što je bio obavezan da učini po *Zakonu o autorskom pravu*.«

Izvještavajući da se taj postupak vodi ne po privatnoj tužbi nego *ex offo*, po zahtjevu državnog tužioca koji Liscu inkriminira da je »prepisao 74 bibliografske jedinice iz dela dra Durkovića sa greškama i da nije, iako je bio dužan, naveo izvor«, a dr Durković da je izjavio da smatra da je »optuženi mene sledio u svojim radovima i da nije imao svoje ideje« — »Politika« zaključuje da su »saslušani stručnjaci potvrdili da je Lisac zaista prepisao sedamdeset i četiri jedinice«.

Taj spor je bio okončan desetak mjeseci kasnije i tim povodom je »Politika« br. 16969, od 22. XII 1960. pod naslovom *Za plagijat Ljubomir Lisac kažnjen sa dvadeset hiljada dinara*, pored ostaloga objavila i kako je sudski ustanovljeno da je on zaista počinilac inkriminiranog djela: »Međutim, kako je u pitanju tekst gdje ima i staroslavenskog pisma, nepažljivi Lisac je, prepisujući Durkovićev tekst, preneo i greške koje su postojale u Durkovićevom članku. Te greške su bile ortografske. Ova nesmotrenost, pored još ostalih, odale su Ljubomira Lisca i uverile veštake i sud da je zaista izvršio plagijat« — pa je zbog toga i kažnjen sa dvadeset tisuća dinara i snošenjem svih parničkih troškova.

O tom sporu su pisale i mnoge druge novine, kao npr. beogradske »Novosti« od 30. III 1960. (*Nesvakidašnji pretres u Okružnom sudu*), *Jež* od 30. XII 1960. (*O lisicama i dvanaestom udarcu sata*) — i druge; o njemu je napisan i jedan principijelni članak u »Bibliografskom vjesniku«, u trobroju 1—3 za god. 1962. (*Bibliografija kao naučno istraživački rad*).

I to nije jedini plagijat koji je Lisac Ljubomir Andrija izvršio na štetu dra Durkovića. Slično kažnjivo prisvajanje izvršio je i u vezi s pitanjima oko »Branislava«, o čemu je objavljeno nekoliko članaka u zagrebačkom »*Historijskom zborniku*« za god. 1962—1964. Sam Durković u svom članku *Nekoliko primjedbi o Liščevom članku Oko Branislava i njegova urednika*, kaže da su rezultati do kojih je on došao i njegove postavke »bile poznate Liscu iz naših razgovora i prepiske« (str. 249), te da ih je nelojalno prisvojio (»Historijski zbornik«, 1963, str. 243—267).

O oba ta slučaja govori i sam dr Durković u svojoj monografiji *Branislav, prvi jugoslavenski ilegalni list 1844—1845* (»Naučno delo«, Beograd, 1968), u bilješci br. 4, na str. 137.

* O toj stvari koja za nas ovdje — ipak — nije od primarne važnosti, ne bih želio bez velike potrebe javno govoriti. Ali, ako me Lisac i na to prisili, ja ću i preko svoje volje i tu tvrdnju temeljito dokumentirati.

bio razradio ali držim da je ipak važno reći slijedeće: Z. Kulundžić je zaključke i moju tezu ‚o jednoj glagoljskoj štampariji' iz moje rasprave jednostavno preuzeo i iskoristio kao svoju u radu *Glagoljaška štamparija XV do XVI stoljeća*, poslanom (sic. ZK) uredništvu ‚Senjskog zbornika'«.

Kad sam to pročitao ostao sam zaista zabezeknut i trebalo mi je nekoliko dana da dođem k sebi. Dakle, ja da sam plagijator i ja sam nepošteno digao Liscu ideju o produžetku kosinjske tiskare u Senju i, konzekventno toj istoj logici, toj istoj naučnoj metodologiji, u Rijeci? Gospode Bože, pomozi meni grešniku iako sam te napustio još prije pet decenija! I tu tešku moralnu insinuaciju baca u lice meni sudski uglavljeni plagijator i čovjek koji je decenij i pô s nekakvim falsificiranim papirom obmanjivao službeno osoblje da ima završen fakultet, te koji je kao takav bio i razvrstan i primao plaću? Sve me je to toliko smutilo da sam, zaboravivši na svoje ateističko uvjerenje, zazivao Gospoda Boga (onoga koga treba pisati velikim početnim slovima), da sam se *krstio lijevom nogom* i u taj tekst *zijao kao tele u šarena vrata* — ali čvrstog uporišta da kažem da je to sve skupa bezočna i krajnje nemoralna insinuacija, sa sasvim jasnim ciljem — zaista nisam mogao nikako naći. Kako sada to pobiti? To je tu naštampano — i to je tu. Sad će svi moji protivnici kao šakali navaliti, »od muhe napraviti slona«, napuhati taj balon — i kako ću se oprati. To svakako i jest smisao te insinuacije.

Kako sada to pobiti? Stalno mi je odzvanjao u ušima savjet advokata: *Pazite dobro što radite, jer ljudi koji su vam skuhali tu poparu, sigurno su se dobro spremili i osigurali lažne svjedoke za sud.* Ako dvojica takvih »časnih građana« izjave da su bili prisutni kad vam je taj čovjek to dao, ili kad ste mu to vraćali — što ćete onda? Sud takvim ljudima jednostavno m o r a v j e r o v a t i i vas mora osuditi, pa čak i onda ako će suci intimno osjećati da su to lažni svjedoci. Dobro razmislite prije nego što išta započnete...

I zaista razmišljao sam, ali tko će se sad nakon tolikog vremena, nakon proteklih šest i više godina sjetiti različnih totalno beznačajnih detalja nekog slučajnog svakodnevnog susreta na nekom javnom mjestu i usputnih razgovora? Bio sam apsolutno siguran da je sve to skupa debela i »vješto« režirana laž, ali kako će se i svaki čitalac ovog mog odgovora ubrzo uvjeriti, ujedno i veoma naivno montirana konstrukcija s jasnim ciljevima, u kojoj se još jednom obistinila ona narodna: *U laži su kratke noge.* Samo što mi je to odnijelo nekoliko neprospavanih noći.

Mučio me grdno taj problem i što sam više o njemu razmišljao sve mi je jasnije izlazilo pred oči kako je taj isti Lisac bio oduševljen ne samo mojom *Knjigom o knjizi* (zapravo njenim prvim tomom), o kojoj je pisao:

> »Smatram da treba naročito istaći da ta knjiga ide među prva naša standardna djela enciklopedijskog karaktera... Zamisao i ostvarenje jednog takvog djela treba da nas ispunja ponosom i doista nam može služiti na čast... Ovakvo djelo ne može se pisati bez strasti, ljubavi, znanja i marljivosti... a tajna je uspjeha ove knjige u ispunjenju zadatka da djela ove vrste moraju biti naučno postavljena, literarno napisana i prvorazredno opremljena. A to ova knjiga jeste.« (»Arhivist«, Organ Saveza društava arhivskih radnika FNRJ, god. VII, br. 3/4, str. 67—73, Beograd, 1957.)
>
> »Djelo promatrano u cjelini zadivljuje svakog objektivnog čitaoca, nestručnjaka i stručnjaka. Napose se zapaža velika širina autorove koncepcije i činjenica da se jedan čovjek usudio upustiti u obradu toliko različitih područja paleografije — nauke koja je vrlo razrađena i po svojoj problematici vrlo složena. Djela takve vrste plod su dugotrajnog i mukotrpnog sabiranja podataka za tako golemu materiju, a usto ono je i pionirski pokušaj za naše mogućnosti i za naše prilike, ali doista uspio pokušaj... Djela takve vrste mi do danas nismo imali, pa nismo imali ni sreću... (»Historijski pregled«, organ nastavnika povijesti, god. IV, br. 1, str. 39—42, Zagreb, 1958.)

nego baš i s tim Kosinjem, kako smo o tome razgovarali, i kako je osuđivao ne samo inertnost, nego i puki inat »službenih foruma« i napuhanih veličina, koji su svim silama, od samog početka, ignoriranjem i falsificiranjem naučnih podataka poduzeli sve moguće i nemoguće da Kosinj — iako je to jedan od vrhunskih dometa hrvatske kulture — prešute, unište i zabašure, samo zbog toga što ga nisu otkrili i naučno razradili oni sami. Kao rezultat tih razgovora i tog njegovog uvjerenja Lisac Andrija Ljubomir je napisao i slijedeće za nas ovdje veoma značajne rečenice:

> »Ta knjižica pobudila je veliko zanimanje i priličnu pažnju ne samo naših kulturnih historičara, nego i šire javnosti, jer se u njoj iznosi smjela i uvjerljiva hipoteza da je u ličkom mjestu Kosinju postojala štamparija glagoljskih crkvenih knjiga od 1482. godine do bitke na Krbavskom polju... Ova smjelo postavljena hipoteza autorova — mora se priznati — vrlo je uvjerljiva i kao takva stavljena na dalju diskusiju javnosti i naučnim radnicima, koji su time postavljeni pred dilemu: ili da prihvate i priznaju ili da dokažu suprotno... Ova vrijedna knjižica, kojom se unosi — a to treba lojalno i objektivno priznati — mnogo novog svjetla u našu kulturnu historiju, napose u još nedovoljno istraženu problematiku hrvatskog glagoljaštva i glagoljaškog štamparstva...« (»Historijski pregled«, god. VIII, br. 2, str. 126—128, Zagreb, 1962.)

Mučio me taj problem i mučio i nikako se nisam mogao dosjetiti ništa pametno, ništa korisno i zaista odlučno, sve se svodilo po prilici na onakvo fiškalsko nadmudrivanje kao što je ono malo gore improvizirano. Iskrsavali su mi pred očima bezbrojni detalji koje bih ovdje sada mogao prezentirati i tražiti od čitaoca da mi vjeruje, onako na riječ, bez ikakvih relevantnih dokaza, kao što to čitaoci treba da vjeruju u Liščevu montažu i golu laž, jer je prividno vješto iskonstruirana. S time, dakako, ne bih ništa dokazao, nego bih nasuprot nedokumentiranim tvrdnjama stavio isto tako nedokumentirane tvrdnje, a to bi svakako bilo nedostojno i mene i moga pera. Na ono za što ja nemam čvrste i neoborive dokaze, ja se nikada javno ne pozivam. Ne može se od čitaoca tražiti da on samo tako vjeruje na gole tvrdnje, ali kad imam u ruci dokaze, onda ne samo što tražim nego i apodiktički zahtijevam da se u dokumente vjeruje, i to neopozivo vjeruje, bar tako dugo dok se ne pronađu neki drugi, snažniji dokumenti koji moje ranije opovrgavaju. O tome sa mnom nema i nikada neće moći biti nikakve diskusije. Dokumenti su dokumenti i ako oni svojom snagom opovrgavaju ono što sam ja ranije tvrdio na temelju nekih drugih manje važnih dokumenata, onda sam ja prvi koji ću ih prihvatiti i svoje ranije — pa makar i javno izrečene — tvrdnje, opozvati. Ali, dok nema takvih dokumenata, dok se oni javno ne prezentiraju, nikakvi autoriteti, nikakvi službeni forumi, nikakve laži i montaže, nikakva izvrtanja i nikakvi falsifikati, nikakve prijetnje i nikakva vrijeđanja ne mogu na mene proizvesti nikakav — zastrašujući efekt. To bih želio da jednom shvate svi moji protivnici.

Mučio sam se i nikako u svojim sjećanjima nisam mogao naći odlučnih dokaza. Masa detalja me zbunjivala, jer konačno čovjek je za proteklo vrijeme toliko toga vidio, toliko doživio, toliko ljudi sreo i s njima razgovarao o različnim problemima, toliko ga ljudi konzultiralo o ovom i onom, toliko je rukopisa propustio kroz svoje ruke, tolikim ljudima pomogao svojim savjetom i od toliko ljudi tražio neke slične pomoći — i kako i što sada? U krajnjoj konzekvenci, kako možeš reći da nisi vidio i imao u rukama i taj rukopis, kad si toliko drugih za to vrijeme propustio kroz svoje ruke? Samo, to još uvijek ne bi bio nikakav dokaz da sam ja i pokrao toga Lisca.

Kako sad mogu pred samim sobom tvrditi da tu možda i nešto nema, što je Lisac po svojim lisičjim shvaćanjima krivo shvatio, napuhao kako mu treba i tako mi odrapio javno odvratnu ćušku. Možda ima čovjek i neke svoje subjektivne razloge, a Lisac ko svaki lisac — taj ne kuje intrige i podvale, samo tako; samo tako da ga lako i bez muke možeš uhvatiti. Kad se on u sve to upustio, spremio mi je on neku grdnu stupicu. Dakle, pamet u glavu da se tako lako ne uhvatiš u kljusu.

I opet muke, neprospavane noći... i onda. Jednog jutra, nakon krepkog sna (nakon tolikih neprospavanih noći), kad sam i inače najsvježiji, padne mi na um da sam ubrzo poslije objavljivanja svoje rasprave *Problem najstarije*

štamparije na Slavenskom jugu (Kosinj 1482—1493) u časopisu »Narodna knjižnica«, (br. 1 za 1959), još prije nego što je izišla moja knjiga *Kosinj, kolijevka štamparstva Slavenskog juga* (Zagreb, krajem 1960), razgovarao o tome sa drom Vukom Krajačem, koji mi je donio svoj članak *Stara glagoljska tiskara u Senju,* u časopisu »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske« (god. IX, br. 1, str. 20—26, Zagreb, veljače 1960), u kojem je s najvećim simpatijama citirao moju malo prije spomenutu raspravu. Sjetio sam se dobro kako je taj stari gospodin (ali u punom smislu riječi: gospodin) uživao kad sam mu izlagao svoju tezu da je senjska glagoljaška tiskara samo produžetak kosinjske, i da se nastavlja dalje u riječkoj. Bilo mi je jasno da smo taj razgovor vodili prije izlaska moje knjige *Kosinj,* jer se on za nju živo interesirao (i ako se dobro sjećam, prvi se na nju pretplatio) — i odjednom mi je kroz mozak sunula spasonosna misao: Zar je zaista moguće da u knjizi *Kosinj* ta misao ma i u najmanjoj mjeri nije došla do izražaja? Odmah iza toga sam se sjetio da sam po završetku knjige *Kosinj* imao namjeru napisati posebnu raspravu baš o tom pitanju, baš na tu temu — i sjetih se da sam to na kraju knjige čak i obećao.

U tom momentu sam se osjećao kao Arhimed kad je pronašao onaj svoj hidrostatski zakon i kad je uzviknuo: *Heureka* (pronašao sam), kao Champolion kad je (1802) pronašao ključ tajne odgonetavanja egipatskih hijeroglifa i kad je premoren silnim naporima došao svom bratu te uzviknuo: *Je tien l'affaire!* — i izgubio svijest (Vidi moju *Knjigu o knjizi,* II izdanje, Zagreb, 1957, str. 211).

Ja istina, nisam izgubio svijest, ali sam zaista uživao kad sam zagledao u svoju knjigu *Kosinj* i kad sam na str. 95, kao završne rečenice pročitao:

> »Kako po utrnuću svih daljnjih historijskih vijesti i podataka o štampariji u Kosinju, neposredno, već godine 1493, nalazimo glagoljsku štampariju u Senju, s kojim je Kosinj bio povezan mnogim vezama, u kojoj rade i neki Ličani (na pr. Urbani iz Otočca), sve okolnosti nas upućuju, da u senjskoj štampariji treba tražiti nasljednika kosinjske štamparije.
>
> Ali, to je već predmet posebne monografske rasprave.«

I tako je, eto, taj Lisac koji je sve to smislio veoma lisičji, na koncu ipak dolijao, tako se on na koncu ipak uhvatio, i to zaista veoma naivno, u kljusu, u željeznu klopku, i to tako temeljito da mu ni ona dva iskonstruirana svjedoka koja su bila pripravna pred sudom izjaviti (i na to se zakleti) da sam ja »u rujnu 1964.« — digao od Lisca ideju o jedinstvu kosinjske i senjske tiskare, ideju koju sam četiri godine prije tog »rujna 1964.« prije toga publicirao sam, pa čak najavio o njoj i čitavu monografsku raspravu (koju sam kasnije i realizirao u »Senjskom zborniku«, knj. II, str. 167—304, Senj, 1966).

Kasnije sam, ali još uvijek prije nego što je izišao »Senjski zbornik«, i prije »rujna 1964«, negdje u ljetu 1963, razradio i malo opširnije tu istu misao u svom prilogu *Kosinj, die Wiege der Buchdruckerkunst im Slawischen Süden,* u trideset i devetoj knjizi *Gutenberg-Jahrbucha,* kojeg izdaje Internacionalna socijacija povjesničara tiskarstva čitavog svijeta *Gutenberg-Gesellschaft,* sa sjedištem u Gutenbergovu rodnom mjestu, Mainzu (a na kojoj je odštampan kao datum završetka redakcije, bolje rečeno predgovora: *»Mainz, am 1. Mai 1964.«*). Tu sam od riječi do riječi napisao slijedeće:

> »Alle Umstände sprehen dafür, dass die Druckerei in der Stadt Senj evakuiert wurde, als die Türken nach dem Sieg auf dem Krbava-Feld die Gegend um Kosinj gefährdeten und nach dem Meer zu vordrangen. Im jedem Fall finden wir hier im Jahre 1493. die zweite Druckerei im slawischen Süden, als welher einige Bücher hervorgingen, die uns erhalten geblieben sind und in denen der Hinweis zu finden ist, dass sie in Senj gedruckt wurden.
>
> *Conspectus generalis* der Buchstaben in den Ausgaben der Senjer Druckerei sprehen sehr überzeugend dafür, dass es sich hier um Schriften handelt, mit welchen die Bücher in der Kosinjer Druckerei gedruckt wurden. Da sich aber diese Frage noch in der Phase der Untersuchung befindet, so kann darüber noch nichts Näheres gesagt werden.«

Hrvatski tekst te iste rasprave izišao je u zagrebačkoj *Republici* (god. XXX, br. 10, str. 430—434, Zagreb, 1964) i taj dio tu glasi:

> »Kad su Turci poslije velike pobjede na Krbavskom polju ugrozili kraj oko Kosinja i počeli prodirati prema moru, sve okolnosti govore da je štamparija evakuirana u sijelo biskupije, u Senj. U svakom slučaju, godine 1493, tu nalazimo drugu po redu štampariju na Slavenskom jugu, iz koje je izišlo nekoliko knjiga koje su nam se sačuvale i na kojima stoji štampano da su tiskane u Senju.
>
> *Conspectus generalis* slova izdanja senjske štamparije govori veoma uvjerljivo da se tu radi o slovima kojima su štampana izdanja kosinjske štamparije, ali kako je to pitanje za sada još u fazi ispitivanja, o njemu ovdje ne bi moglo biti daljnjega govora.«
>
> (vidi kod Z. Kulundžić: *Tragedija hrvatske historiografije,* Zagreb, 1970, str. 242—245)

Dakle, iz svega ovoga jasno proizlazi ne samo tko je koga pokrao — da li ja Lisca ili on mene — nego i tko je bezočni klevetnik koji se svakako iz dobro proračunatih razloga, nabacio blatom na čovjeka čiji je rad ranije veoma cijenio, kojeg je smatrao svojim prijateljem a koji mu za to svojim radom nije dao ni najmanjeg povoda. Za to je on svakako morao imati nekog dubokog razloga, neku grdnu spekulaciju — koja mu se, eto, razbila o glavu.

U svom daljem tekstu Lisac je sâm — u svojoj prepotentnoj samouvjerenosti da će mu uspjeti ta podvala (koja je samo dio plana jedne grupe ljudi koja bi me najradije ubila zbog »tog prokletog Kosinja«, koji ih je razgolitio kao minorizatore hrvatske kulture i ljude bez ikakvih moralnih skrupula) — otkrio i motive te svoje krajnje prljave rabote, kad je napisao:

> »Zvonimir Kulundžić je zaključke i moju tezu ‚o jednoj glagoljskoj štampariji' iz ove moje rasprave jednostavno preuzeo i iskoristio kao svoju u radu *Glagoljaška štamparija XV do XVI stoljeća,* poslanom uredništvu *Senjskog zbornika,* a o kojemu je M. Orešković bio napisao recenziju 23. VI 1965. (dakle godinu dana kasnije) i konstatirao da je teza, ‚da su glagoljaške štamparije u Kosinju-Senju-Rijeci, koje su dosada smatrane kao posebne štamparije, jedna štamparija, upravo revolucionarna misao ...'. Eto, toliko istine radi (a d a b u d e u s t i l u K u l u n d ž i ć e v i h p o l e m i z i r a n j a), pa da se zna (o n s e u p r a v o z a t o b o r i) (spac. ZK) čija je ova, ‚revolucionarna misao'.«

Dakle, to je po samim Liščevim riječima sve skupa montirano i napisano, da bude *odgovor na moje polemiziranje,* na moju knjigu *Tragedija hrvatske historiografije* — i to je svakako dokaz više o stranputicama i nemoralu koji je prevladao u našoj historiografiji, koji ju je najvećim dijelom i učinio tako impotentnom kao što jest, kao što je to u istom broju »Kritike« (14) nehotice priznala i sama Mirjana Gross.

I sad se tek vidi da je zaista bilo veoma dobro što je publicirana ta Liščeva laž. I opet da citiram jednu staru narodnu, koju sam naučio još tamo negdje prije pet i pô decenija, još prije nego što sam pošao u pučku (danas se to zove: osnovnu) školu: *Tko pod drugim jamu kopa, sam u nju pada.*

TEZE NA TEMU »POLOŽAJ I MOGUĆNOST KRITIKE«

Janez Dokler

I

1. Kritika kao iskazani odnos prema postojećem ne može imati osim društvenog još neko posebno političko ili moralno značenje o kojem bismo morali raspravljati. Valja uzeti u obzir činjenicu da jedino mjerilo napretka predstavlja — napredak u osamostaljivanju čovjeka. Ali je moguće i čak neophodno raspravljati i o različitim načinima isticanja kritičkog odnosa prema postojećem; pri tom valja neminovno poštivati činjenicu da se radi o različitim načinima.

2. Kritika što proistječe iz »biti« ne može biti dobra. Istinska kritika u načelu proizlazi iz čovjeka koji u određenoj povijesnoj situaciji ustanovljuje svoje ljudske mogućnosti i putove za ostvarivanje tih mogućnosti. Ne smije nam smetati što kritika često ustanovljuje ove mogućnosti tako da — ispunjena ogorčenjem ili čak očajem — upozorava na uvjete postojanja u postojećem. Takva je kritika korisnija društvenom napretku od bilo kakve apologetike postojećeg kao već postignutog.

3. Kad se radi o općim, društveno prihvaćenim projektima budućnosti — takvo je npr. načelo samoupravljanja — kritika mora proizlaziti iz nesvrsishodne prakse. Ova može, naime, onemogućavati — čak u ime »Načelâ« i »Biti« — stvaralački napor, potreban za prevladavanje postojećeg.

4. Kritiku društvene prakse ne možemo u razmjerno konsolidiranom socijalističkom društvu smatrati ne-naprednom i ne-djelotvornom zato što ne proistječe iz nečeg unaprijed datog, makar ovo dato važilo kao društveni ideal. Poznati su slučajevi iz povijesti, u kojima je bila s politički konzervativnih i čak reakcionarnih stajališta iskazana vrlo napredna i djelotvorna kritika postojećih društvenih odnosa. Razvitak ljudskih odnosa nije jednostana zamjena jednih društvenih vrijednosti drugima. U tom procesu postoje kako diskontinuitet tako i kontinuitet i nije uvijek lako odrediti koju od vrijednosti što su ostvarene u okviru starog društva »moramo« prihvatiti kao kulturnu baštinu. Naivna bi bila pomisao da baština predstavlja goli inventar nekakvog imaginarnog muzeja umjetničkih radova kojima valja jedino priznati status takozvane »dobre umjetnosti« i — oprati sebi ruke.

II

1. Kritika, ukoliko to zaista jest, ni u kom slučaju nije i ne može biti jednostavnom dedukcijom »osnovnih vrijednosti« ili projekcijom tih vrijednosti u postojeću praksu, kako bi se ustanovljavale nepodudarnosti. Kritika, kad zaslužuje taj naziv, sama stvara vrijednosti (ili ih otkriva i aktualizira) i skreće pažnju na mogućnosti prevladavanja postojećeg time što ove mogućnosti ističe kao ideale ili su one već implicirane u rješenjima koje predlaže. U tom smislu

kritika sama sadrži vlastita mjerila pa je posve nemoguće da bi bila izvana, u ime ma kakvih apriorizama, diskvalificirana kao nenapredna i nedjelotvorna. Ovo, međutim, ne znači da vrijednosti što ih ostvaruje kritika same za sebe — kao i sve postojeće — nisu podložne preispitivanju.

2. Na osnovi prethodnih tvrdnji možemo postaviti više ili manje ad hoc stvorenu definiciju kritike u najširem značenju. Prema tom opredjeljenju kritika je vrednovanje postojećeg sa stajališta saznanih, ali još neostvarenih ljudskih mogućnosti.

3. Osnovno pitanje koje se javlja uz takvu definiciju kritike jest pitanje hijerarhije vrijednosti što ih kritika ostvaruje ili — drugim riječima — pitanje realne ostvarivosti saznanih mogućnosti. Već ovo prvo pitanje, ako ga pravilno shvaćamo, može nam unekoliko objasniti pomutnju u klasifikaciji kritičkih stajališta prema postojećem i prema stvaralaštvu čiji se osnovni poticaji kriju u tim kritičkim stajalištima.

4. Ideal ljudske slobode, slobodna čovjeka, nesumnjivo je već odavno prihvaćen kao mogućnost i ostvaren u idealnim sferama religijâ, umjetnosti i filozofijâ. Sveukupnu povijest ljudskog društva možemo u nekom smislu promatrati kao proces otkrivanja i nadilaženja sve novih i novih ograničavanja slobode. Kako nam je danas poznato, unutar zrenika dosadašnjeg društva posljednje ograničavanje ljudske slobode je nesloboda drugog čovjeka, pa ćemo lako shvatiti da je zbiljska, ali zato relativna sloboda u povijesti ljudskog društva bila privilegija manjinâ. Sloboda svakog čovjeka, kao uvjet slobode za sve, predstavljala je esktatični (estetski ili religiozni) doživljaj (jednakosti). Možda bi vrijedilo s tog stajališta osmotriti pojedine umjetničke vizije koje ostadoše stoljećima žive, premda nisu bile nikad »operacionalizirane« — kao što se to naziva — iako nisu bile nikad shvaćene kao mogući program za akciju.

5. Otkako je realizacija »slobode svakog čovjeka kao uvjet slobode za sve« postala ciljem realne društvene akcije, ovaj je cilj uvijek prikazan kao mjerilo svih vrijednosti, bez obzira bili mi toga svjesni ili ne. (Svakako valja shvatiti bitnu razliku između slobode apstraktnog građanina i slobode društvenog čovjeka, o kojoj ovdje raspravljamo, kako bismo spomenuto načelo mogli prihvatiti kao mjerilo svih vrijednosti.)

6. Što znači tvrdnja da je taj cilj uvijek prikazan kao mjerilo svih vrijednosti? To — na primjer — znači moralnu razliku između rata kakav stanovnici Angole vode protiv portugalske vlade, i mogućeg rata dviju velesila za prevlast u svijetu.

Ali to — na primjer — objašnjava i trivijalna činjenica da je neugodno pojesti »za pošteno zarađene novce« kupljeni objed, ako ga ujedno gladnim očima guta susjedovo dijete.

Ovo jednom riječju znači da spomenuti cilj kao mjerilo svih vrijednosti nije u budućnost projicirani raj na zemlji (i inače dosadan poput anđeoskih skupova u Danteovom Raju), već načelna mogućnost saznavanja objektivnih granica vlastite slobode — sad i ovdje — i time i mogućnost angažiranja prilikom uklanjanja ili barem pomicanja ovih granica.

III

1. Tu mogućnost, mogućnost saznavanja objektivnih granica vlastite slobode i mogućnost osobnog angažiranja prilikom uklanjanja tih granica, odnosno pravo za ostvarivanje ove mogućnosti, moramo smatrati za osnovnu i neotuđivu tekovinu revolucije i našeg društva.

2. Spomenuto pravo, iskazano jednostavnim riječima, znači da imam ja, XY, pravo saznati da svijet stvari i odnosâ oko mene nije posve prema »mojoj mjeri«, i da ga imam pravo promijeniti. Ovim se podrazumijeva pravo na kritiku, ali i pravo na stvaralaštvo. U pogledu ovog prava ne postoji nikakvo

načelno ograničenje, ograničenje u ime Principâ i Biti, osim jednog: *Ista prava za sve*, naime prava na *kritiku* i prava na *stvaralaštvo*.

3. Ovo znači da se problem postavlja u obliku pitanja: *Kako saznati granice slobode drugog čovjeka kao granice vlastite slobode?*

4. U temeljima klasne solidarnosti proletarijata očito se nalazi pravilan odgovor na ovo pitanje, samo što taj odgovor vrijedi samo dotle, dok su ove granice tako reći objektivirane postojanjem eksploatatorske klase. Nakon ostvarene revolucije, međutim, postaje ovo pitanje mnogo kompliciranije. Umjesto jednog prevladujućeg antagonizma, koji obuhvaća sva područja — od područja posve materijalnih interesa do područja moralno-vrijednosnih sudova — pojavljuje se mnoštvo pojedinačnih i posebnih interesa. Ma koliko nastojali u svijesti konzervirati zajedničkog neprijatelja (kojeg smo upravo likvidirali) ili njegove »ostatke«, mi moramo prije ili kasnije postati svjesni tog položaja.

5. Praksa socijalističkih zemalja — od staljinističke revizije marksizma do suvremenih kineskih koncepcija — pa i naša vlastita praksa pokazuju:

a) da spomenuti pluralizam pojedinačnih i posebnih interesa znači stvarno stanje društva nakon uspjelo izvedene revolucije;

b) da ovo stanje, bez velike štete za društvo kao cjelinu, nije moguće prevladati pretjeranom hipostazom »zajedničkog neprijatelja« izvana ili njegovih tzv. ostataka unutar socijalističkog društva;

c) da *bez velike štete za društvo kao cjelinu* ovo stanje nije moguće prevladati *usamljivanjem i apsolutizacijom nekog posebnog interesa*.

6. Apsolutizacija nekog posebnog interesa, bio on za društvo kao cjelinu i od najvećeg značenja, u praksi neminovno i posve zakonito prouzrokuje tendenciju apsolutizacije drugog, komplementarnog interesa; u konačnoj posljedici oba ispadnu kao antinomija. Kako se i jedan i drugi javljaju kao opći interes, što u stvari i jesu, čuju se s obje strane povike, kako je socijalizam u opasnosti. Iz ovog je moguće zaključiti *da danas predstavlja najveću opasnost za socijalizam vika kako se socijalizam nalazi u opasnosti.*[1]

7. Viku o opasnostima koje prijete socijalizmu možemo očito uzimati kao znak da se društveni nosioci određenog posebnog interesa žele, više ili manje nasilno, osloboditi objektivnih granica koje taj interes u društvu kao cjelini ograničavaju. U tom pogledu nema načelne razlike u precjenjivanju značenja kulture i precjenjivanju značenja privrede; činjenica što su ova dva područja međusobno ovisna ne uključuje hijerarhijski odnos. Iskustvo svakako dokazuje da one mogu jedna drugoj biti objektivna granica razvitka, ali je moguće i pretpostavljati da se u sličnom odnosu kriju i svi posebni interesi.

IV

1. Želimo li raspravljati o granicama slobode unutar više ili manje staloženog socijalističkog društva, ne možemo operirati bez pojma o *akumuliranom proteklom radu* kao o jednom od uvjeta ma kojeg djelovanja.[2]

---

[1] Ovo posljednje valja imati u vidu kad naiđemo na antitezu »politika—kultura« ili — što je češći slučaj — »privreda—kultura«; pri tom se redovito pomišlja na odnos između općeg i posebnog, bez obzira na to kojoj sferi netko pripisuje općost a kojoj posebnost. Uz put valja upozoriti da je prenošenje takozvanog osnovnog filozofskog pitanja o primarnosti duha odnosno materije (razumije se, s namjerom da bismo teoretski utemeljili jednostranu praksu) u praktičnu sferu društvenog zbivanja nedopuštena simplifikacija.

[2] Uzmemo li pri tom u obzir Marxovu konstataciju da može mjerilo rada biti isključivo sam rad, da sva ostala mjerila mogu vrijediti samo kao najamni rad, čini se bjelodanim da akumulirani protekli rad predstavlja u svakom slučaju — i na svakom posebnom području — ujedno temelj, granicu i nultu točku mjerenja ma kojeg djelovanja.

2. Nakon ostvarene socijalističke revolucije počinje akumulirani protekli rad očito gubiti jednu od osobina kapitala, naime osobinu apsolutnog gospodara nad živim radom. Posljedice ove činjenice jesu — prema svemu — izuzetno dalekosežne, nepregledne i slabo proučene. U njihovoj sveukupnosti mogli bismo ih doduše prozvati »procesom oslobađanja rada«, ali sam naziv ne rješava ni jedan od problema.

3. Ranije spomenuti »pluralizam interesâ« očito nije ništa drugo do manifestacija procesa oslobađanja rada; on je to barem u slučajevima kad nekom interesu ne možemo priznati status posebnog interesa jedne društveno određene skupine: klase ili sloja. S tog se stajališta pluralizam interesâ i njihovih prividnih suprotnosti ispostavlja kao logična posljedica revolucije, a sama revolucija kao radikalno razotkrivanje proturječnosti, ranije sakrivenih u sveopćem ekvivalentu. Ili drugim riječima: uklanjanjem zajedničke granice ulaze različite vrste relativno slobodnijeg rada u više-manje neposredniji međusobni odnos, premda ne postoji za njih zajedničko mjerilo.

4. Apsolutizacija nekog posebnog interesa ističe se u svjetlu takvog shvaćanja kao pokušaj supstituiranja kapitala kao sveopćeg ekvivalenta. Tek prilikom uspoređivanja osnovâ (akumuliranog proteklog rada), *ne tražeći njihov sveopći ekvivalent*, granica jednog posebnog interesa ispada kao posredna granica drugog, granica jedne slobode kao posredna granica druge.

Zoran primjer za to predstavlja apsolutizacija (u praksi) materijalne proizvodnje. Uz istodobno ograničavanje — na primjer — školstva ono ne samo stagnira, već zato što ne akumulira u smislu proširene reprodukcije, čak relativno nazaduje. Na nekoj kritičnoj Točki mora se na posebnom području materijalne proizvodnje ispoljiti neka granica zbog pomanjkanja znanja. Ujedno se ispostavlja — i to je osobito značajno — kako *jednu vrstu akumuliranog rada nije moguće zamijeniti drugom; stoga njih nije moguće svrstavati prema značaju; jedna je ovisna o drugoj.*

V

1. Podjela na »sfere« i »sektore« (privreda, kultura, politika) neadekvatna je, prema tome, samo utoliko, ukoliko se njome služimo prigodom raspravljanja o hijerarhijskim odnosima među različitim interesima i »sektorima«; sa stajališta njihove relativne autonomnosti i naročito nezamjenljivosti, međutim, predstavljaju svaki za sebe neophodnu polaznu točku, kako kritike postojećih granica unutar »sektora« tako i kritike ostalih »sektorâ«, ukoliko se javljaju kao objektivna granica stvaralačkog djelovanja.

2. Kritika se s tog stajališta javlja i kao kritika proizvodnje na temelju imanentne logike kapitala. Njeno polazište i mjerilo nisu više interes za umnožavanje robe (mjerilo više nije kvantitativno), već proistječu iz akumuliranog proteklog rada u njegovoj izdvojenosti. Ona u nastojanjima za postizavanjem novog, koristonosnijeg, pokušava nadići već dato, postojeće.

Sa slovenskog preveo *Tone Potokar*

»MODEL JE PRODUŽENA INSPIRACIJA«

DUBRAVKO IVANČAN U RAZGOVORU S VLATKOM PAVLETIĆEM

PAVLETIĆ: Da li biste mogli sami izdvojiti neke svoje dominantne teme, odnosno motive koji Vas trajno opsjedaju? U vezi s tim, nešto o postanku pjesama: izgrađujete li ih svaku kao posebni svijet, ili pak u cikličkim nailascima inspirativnih pobuda nastaju ciklusi i nizovi pjesama, međusobno srodnih i sličnih (o djetinjstvu, moru, ljubavi, životinjama itd.)?

IVANČAN: Nema dominantnih tema koje bi me opsjedale. Od vremena na vrijeme teme mi se nepredviđeno nametnu, a kada ih izrazim napuštaju me. Ukratko, ne pristupam im kao nekom unaprijed stvorenom planu, nego ih susrećem, događaju mi se kao doživljaj. Ipak to moram malko konkretizirati, naime tvrdnju da neku temu ne zamišljam unaprijed.

U mome opusu zapažate stanovite cikluse i oni su vas naveli na ovo pitanje. Moj prvi ciklus »Godina na Mirogoju« nije nastao kao posljedica svjesnog lova na motive, nego u povodu čestih spontanih šetnji ovim mjestom koje me »aficiralo« u tijeku posjeta. Ciklus »Krapina moj rodni grad« u meni je godinama nastajao posve nesvjesno. Napisao sam ga u vrlo kratkom roku nakon što je sazrio bez ikakvih mojih voljnih intervencija.

Međutim, neki drugi ciklusi, odnosno teme djelomično su stvarane na osnovi nekih svjesnih predradnji. Kažem djelomično, jer prvi je zahvat u neku od takvih tema bio posve spontan. Kao tema, interes, aspekt ona mi se nametnula bez ikakvih mojih prethodnih priprema. Tako je to npr. s mojim haikuima o djeci. Prvotno sam bio iznenađen bogatstvom i specifičnošću dječjeg svijeta. Djeca su me iznenadila osobitim ponašanjem, šarmom, naivnošću, ukratko psihom u kojoj sam počeo gledati ne samo razvojni stupanj, već samostalnu vrijednost. U tom pogledu najviše me nadahnuo jedan seljački dječak što sam ga često imao prilike promatrati za vrijeme mojih praznika. Bio je neobično spontan, možda zato što je potjecao iz vrlo priproste obitelji gdje se civilizirao znatno sporije od druge djece, tako da mu je ponašanje bilo sasvim izvorno. Civilizirati se u neku ruku znači usvajati kalupe, konvencionalnosti. Nakon što me u vrijeme mog prvog boravka zainteresirao posve nepredviđeno i slučajno, u slijedeća dva ljetovanja poslužio sam se njime kao modelom. Pozivao sam ga k sebi, podmićivao slatkišima i svjesno, organizirano studirao. Taj je postupak urodio nizom daljnjih haikua o djeci. Tretirao sam ga, dakle, slično kao što slikar tretira svoj model. Model i nije drugo do produžena i »umjetno« produžavana inspiracija. Može se reći da slikar jednako bira model, kao što ovaj »bira« slikara, pogađa ga, svraća na sebe njegovu pozornost. U tijeku vremena kao model taj mi je dječak postajao sve manje interesantan, s obzirom na to da se sve više civilizirao. Sada već ide u školu, no mogu reći da se još uvijek od svojih vršnjaka razlikuje većom izvornošću.

Neki su drugi moji ciklusi, odnosno teme nastali kod mene na način motiva. I opet mogao bih reći da prvotno nisam birao motiv, već on mene. To je za mene najeklatantnije s obzirom na moj najopsežniji ciklus, ciklus o moru. Nakon višegodišnjeg izbivanja, prije nekoliko sam se godina na slučajan poziv opet našao na moru. Ono me, posve nepredviđeno, fasciniralo svojom raznolikošću, veličanstvenošću i slično. Nastao je niz haikua u razdoblju kada sam već osjećao iscrpenost nadahnuća. Nastalo bi ih, vjerujem, i više da nisam iz različitih razloga morao prekinuti svoj desetodnevni boravak. Kasnije sam neke svoje odlaske na more organizirao s obzirom na interese stvaranja. Moram reći, da me moj motiv nije iznevjerio. More me opet aficiralo pokazujući uvijek nova svojstva, ljepote. U tijeku vremena sam osjetio i nešto što bih mogao nazvati gašenjem, iscrpljivanjem motiva, što ipak ne isključuje eventualno njegovo ponovno oživljavanje.

Neke sam teme razvijao pobuđen prethodnim kulturnim interesom za njih, potaknut lektirom, slikarstvom i slično. Ono što zovemo prirodom u zavisnom je položaju prema kulturi. Kultura nam često diktira, odnosno stvara aspekte na prirodu, a ova opet, pokazujući uvijek nova lica, obogaćuje kulturu. To mogu ilustrirati nastankom svojih prilično brojnih stihova o leptiru i leptirima. Poticaj da ih studiram dao mi je zen budizam. U zenu leptir u neku ruku simbolizira duh ljepote, te umjetnost. Doista, kao pojava leptir je izvanredno lijep. Međutim, ono što ga kao estetsku pojavu čini naročito zanimljivim jest njegov let, način leta. Čini se da leti bez ikakve svrhe, bez usmjerenosti na cilj. Njegovo kolebanje, krivudanje, okolišanje, vraćanje, poigravanje daje dojam kao da leti radi samog leta, radi iskonske radosti letenja, a ne da doleti nekamo i u neku svrhu. Te i takve objekcije iz baštine zena potakle su me na »studij« leptira, probudile naprosto interes i ljubav za nj. Nastao je niz haikua u kojima je o leptiru izraženo mnogo više od spomenutih objekcija. Moji stihovi nisu samo eksplikacija tih objekcija, već donose znatno više opažanja i konstatacija. Prvotni poticaj iz kulture proširen je opažanjima iz prirode.

Stanovite teme vraćaju mi se i nakon duljih prekida. Međutim, ne mogu reći da me opsjedaju. Opsjednutost znači ovladanost nečim, a toga kod mene nema. Mogu reći da sam opsjednut vlastitom prirodom, svojim ćudima, manama i slično, no nikako motivom. Motiv je možda baš oslobađanje ukoliko je oblikovanje i objektiviranje. Dijete je npr. opsjednuto svojom naravi. Njegova narav kao moj motiv za mene nije opsjednutost, nego sloboda u smislu fiksiranja, oblikovanja, stvaranja.

PAVLETIĆ: Kako je nastala Vaša knjiga ljubavne poezije *Amor*? Je li to zbir pjesama s temom ljubavi nastalih u velikom vremenskom rasponu, ili ste neke svoje doživljaje, odnosno

kompletno iskustvo sustavno, promišljeno izrazili nizom stihova, pjesama?

IVANČAN: Moja knjiga *Amor* nastala je u svega tri susreta s osobom na koju se odnosi. Knjiga je isključivo erotskog karaktera.

Prvi dio knjige nastao je nakon jednodnevnog boravka na plaži uz obalu rijeke. To je ujedno i objašnjenje zašto u prvom dijelu knjige toliko dolazi do izražaja tjelesnost. U prijateljskom društvu posve sam slučajno susreo osobu o kojoj je riječ. Moji su stihovi najvjerniji i pravi izraz svega što sam osjećao. Nadahnuti su doslovnom prisutnošću i konverzacijom kojom se mogu objasniti stihovi što se ne odnose na samu činjenicu boravka uz obalu rijeke.

Određenim momentima prvi se dio knjige sadržajno razlikuje od drugog. To je moment psihologije druge osobe koja dolazi do izražaja u nekim pjesmama. Ta psihologija je umišljena, ja sam je umislio. Najjače je izražena u pjesmi *Pjesma mrtve djevojke.* Od svih pjesama zbirke ona je najmanje realno motivirana. Međutim, vjerujem da je, kao što vjerujem i za većinu stihova zbirke, umjetnički uvjerljiva. Ta činjenica ponovno me potiče na razmišljanje o tome što je zapravo umjetnička istina. To očito nije neka prepisana faktičnost. Činjenica kao poticaj može biti u takvom raskoraku s umjetnički izraženom istinom, da se ova nikako ne može svesti na nju. Umjetnička istina ima neko vlastito područje važenja, možemo bez daljnjega reći, idealno područje.

U kakvom je odnosu motiv, odnosno model prema ostvarenju? Rekao bih u odnosu mogućnosti. On sugerira, otvara mogućnost. Samo je mogućnost realna, ako to nije *contradictio in adjecto.* Realizacija je idealna, postoji samo u kreaciji. Mislim da bi se na taj način mogao protumačiti nastanak mnogih umjetničkih djela.

Kako sam već rekao, u prvom dijelu knjige nalazi se imputacija psihologije druge osobe. Ona mi je kao »model« (premda je očito bila mnogo više nego samo to) pružala, sugerirala mogućnosti koje su se — kako to često biva — realizirale u stihovima, u idealnom. Na neki nesvjesni način znao sam to i u samom tijeku pisanja knjige. Često sam ponavljao stihove velikog Tagore: »Upola si žena, a upola san«.

Drugi dio knjige ne sadrži umišljanja koja se nalaze u prvom dijelu. »Model« mi više nije pružao mogućnosti za to. Kažem model jer sam dva sastanka, u povodu kojih je taj dio knjige nastao, dijelom iznudio i iz stvaralačkih interesa. Bilo je to u neku ruku poziranje u obliku prisutnosti i konverzacije. U knjizi su prilično vjerno iznesene okolnosti tih sastanaka.

Prvi i drugi dio knjige razlikuje se po izrazu. Prvi je većim dijelom deskriptivan. Drugi pretežno impulzivan. To je i razlog zbog čega su pjesme iz drugog dijela pretežno kraće. U prvom preteže deskripcija »modela« i situacija, u drugom više impulsi, moje reakcije. U tu svrhu, u drugom sam se dijelu dosta oslanjao na japansku *vaku,* odnosno *tanku,* premda se ova javlja i u prvom dijelu. Strukturalno ona je prisutna i u nekim pjesmama koje imaju više od pet stihova. Ako ih bolje razmotrite, vidjet ćete stanovitu pravilnost s obzirom na eksplikaciju i poentu.

U ovoj knjizi kao ni u jednoj drugoj došle su do izražaja inspiracija i produžena inspiracija, slučajni neplanirani susret i produživanje inspiracije s pomoću »modela«. Vjerujem da bi knjiga bila još opsežnija da su bili mogući daljnji susreti, no prilike su to spriječile.

Možda bi se ovom prilikom moglo reći što je zapravo vanjski poticaj, odnosno što su model i motiv. Poticaj može biti sve. Ničeg nema što se ne bi moglo transformirati u umjetnost. Model i motiv pružaju samo više poticaja, intenzivniji su od ostale stvarnosti. Realizacija nije nikad kopija modela, odnosno motiva, već preobrazba i transformacija. Model stoji u realnosti kao priroda, ostvarenje u idealnom kao kultura.

Kultura i priroda u uzajamnom su odnosu. Priroda je sadržaj, kultura oblik. Bez prirode ne bi se imalo šta oblikovati, a bez kulture postojala bi samo gola materijalnost bez oblika. To je rečeno dosta grubo. Za detalje i nijanse nemamo sada mogućnosti.

Knjiga *Amor* za mene predstavlja najinteresantniji doživljaj inspiracije, nadahnuća. Ni jedna nije nastala tako spontano i u tako kratko vrijeme. Napisana je nakon prilično dugog neizražavanja u oblicima koji nisu haiku.

Haiku, kako primjećujete, sadrži minimalni ili nikakav glazbeni element ili ritam. U njemu preteže likovno. Inspiracija sadržaja *Amora* diktirala mi je više glazbenih elemenata koji su u haiku neostvarivi. Zbog toga je *Amor* nastao u drugom obliku, odnosno drukčijem izrazu.

PAVLETIĆ: A sad pitanje što ga postavljam većini pjesnika: kojih svojih deset pjesama posebno izdvajate (kao najbolje, najznačajnije, Vama najdraže)? Budite, ujedno, ljubazni, pa o svakoj od njih ukratko kažite iz koje je jezgre nastala, kako ste je napisali, eventualno dotjerivali...

IVANČAN: Skrenut ću Vam pažnju na deset mojih pjesama uz napomenu da se kod toga ne držim antologijskog kriterija, ili bar isključivo takvog mjerila. Za antologiju bih pronašao i reprezentativnije stihove, no katkad možda manje subjektivne. Neka to, dakle, bude deset pjesama značajnih za mene. Napominjem da do sada ni jedna od njih nije ušla u antologije.

Slobodna noć (iz knjige *Slobodna noć).* Mislim da težina ove pjesme leži u nepotpunom pretposljednjem stihu: »... puna i slobodna noć«. Taj stih upućuje na nešto što bih mogao nazvati doživljajem harmonije sfera. On je u opreci s doživljajem noćnog grada što ga subjekt pjesme napušta, kako bi se predao jednoj višoj — u razdoblju nastanka ciklusa ili zbirke — možda najvišoj doživljenoj stvarnosti, već spomenutoj harmoniji. U pjesmi je apsolutno — koje je možda sadržaj svake poezije! — doživljeno kao kozmički »beskraj«. Usput govoreći, ta riječ se često javlja u zbirci i karakteristična je za nju.

O svjetiljkama (u knjizi *Slobodna noć,* ispravljena verzija u knjizi *Pjesma na putu*). Mislim da je za ovu pjesmu bitno, da se kao apsolutno ne doživljava ništa drugo, doli prolazno i najprolaznije. Izražava se solidarnost s tom prolaznošću. Kao apsolut uzima se ljudsko srce, koje prolazno, sačuvavši ga u sebi, preobražava. Pjesma spada među najosobnije iz razdoblja moje prve knjige. U njoj se razjašnjava stanovita dilema postavljena u prethodnoj pjesmi, dilema između priklanjanja nekom objektivnom beskraju, koji se doživljava ekstatički (harmoniji sfera, »punoj i slobodnoj noći«) i subjektivnom, humanom (rekli bi egzistencijalisti) vremenitom, u spomenutoj pjesmi »mome gradu«. U usporedbi s objektivnim redom kozmosa on je prolazan i ujedno mjesto u kome se odvija vremenito, sudbina subjekta pjesme. Slična apsolutizacija prolaznog nalazi se i u pjesmi *Bog djetinjstva,* gdje se objektivni apsolut, Bog, napušta upravo zbog prolaznog, solidarnosti s njim,

prolaznog koje se preobrazbom srca nameće kao najviša stvarnost.

Pjesma mrtve djevojke (u zbirci *Amor*). Pjesmu iskazuje žensko biće. Ona je u neku ruku konzekvencija dviju mojih pjesama iz *Slobodne noći (Djevojka voli* I i II, od kojih drugu nazivam sada *U strasti*). Mislim da je u ovim stihovima motiv opjevavanja biti ženske ljubavi, tretirane u spomenutim pjesmama, dostigao svoju kulminaciju. Oni se kreću u opasnoj zoni pjevanja o ljubavi i smrti, gdje se lako zapada u sentimentalnost i banalnost. Mislim da mi je u toj pjesmi uspjelo da o toj temi stvorim nešto sugestivno. Ona obuhvaća velike napetosti i držim da ih uvjerljivo pomiruje.

Htjela bi naći... (Amor). Moja ljubavna poezija, barem kako je ja prosuđujem, kreće se u ekstremima tjelesnog i spiritualnog. Oni se u mome opusu neprestano susreću i isprepliću. Spomenuta pjesma, kako mi se čini, na za mene karakterističan način izražava spiritualni odnos između muškarca i žene, njihovo međusobno traženje, nalaženje i nenalaženje na duhovnom, odnosno duševnom planu. Dinamiku, dijalektiku, antinomije toga traženja. U zbirci *Amor* ima dosta pjesama takvog karaktera, no držim da navedena spada među najizražajnije između njih, te može reprezentirati nešto što je mojoj ljubavnoj poeziji prilično svojstveno.

Stisak (Amor). To je pjesma iz drugog dijela zbirke koji je manje deskriptivan, a više impulzivan. Izražava nešto od Amora ili grčkog Erosa. Po Platonu on poput prosjaka spava pred pragom ljubavi u želji da ga ona daruje. Lišen je svega, sve do lišenosti vlastitog života, ukoliko mu nije darovan kao oživljavanje. Živi jedino oživljen. Pjesma je, držim, karakteristična za nastrojenost koja se javlja u čitavoj zbirci, u kojoj je ljubav doživljena kao ovisnost, duboka vlastita nedostatnost, pomanjkanje svake preuzetnosti prema drugoj osobi, predmetu ljubavi. Takva preuzetnost (što je češće srećem u ljubavnoj poeziji) ne djeluje mi uvjerljivo.

Zatim haiku:

S visoka kata visi
zid
u noć.

Haikue zbog kratkoće citiram u cjelini.

Kamen što iz ceste viri;
vrh
— pećine?

Slučajan kamen upućuje ovdje na mogućnost nečeg pritajenog, uskraćenog našem vidu, no veličanstvenog, gotovo vječnog što bi moglo biti u osnovi banalne svakodnevnosti. Haiku nastoji upozoriti na upravo to vječno što se krije iza prolaznoga, nužno iza slučajnog, veličanstveno iza neuglednog. Možda moguću neiscrpnost i važnost svake stvari.

Prignuta —
koga
časti pabiračica?

Haiku ima religiozan podtekst. Gesta prigibanja može sugerirati neko klanjanje, štovanje, molitvu. Pabiračica skuplja ostatke žetve i gestom prigibanja kao da izražava čašćenje nekoga tko je dao urod, hranu, »svagdanji kruh«. Ovo je čašćenje to veće i usrdnije, što se radi o manjem i malom daru, što i jest kod pabirčenja, skupljanja onog što je preostalo od većeg obilja. Poslužit ću se primjedbom jednog prijatelja. Mnogi zarađuju, skupljaju novac i njega časte... Htio bih time upozoriti na asocijativne i interpretativne mogućnosti koje haiku otvara i da moj komentar ne treba uzeti kao normu i posljednju riječ, već kao uputu i sugestiju.

More...
ondje gdje je bijelo, nevidljivo
— ogromna dubina.

Haiku želi sugerirati šok pri doživljaju ili pomisli na ogromnu dubinu mora, i to suprotstavljanjem njegovoj bjelini, gotovo nevidljivosti na pučini. Tamo gdje se čini da se gubi upravo je najprisutnije, prisutno kao ponor, bezdan. Trostih može biti i simboličan ukazujući kako je nešto naoko gotovo odsutno i nepostojeće u stvari možda najprisutnije, prisutno do prijetnje i opasnosti.

Posljednji gost
u gostionici. Nalakćen na sve
prazne stolove.

Ovaj sam haiku u prethodnom razgovoru već komentirao. Komentaru mogao bih još dodati opis okolnosti u kojima je haiku nastao i kako sam ga dotjerivao da barem na jednom primjeru udovoljim Vašoj želji izraženoj u pitanju. Zbog preopširnosti odgovora nisam to učinio kod prethodnih primjera. Bio sam, dakle, zapravo prvi večernji gost u jednom lokalu. Svi stolovi oko mene bili su prazni, a njihove plohe neobično sugestivne zbog izrazite bjeline čistih, izglačanih stolnjaka. Valjda moj umor zbog prethodne duge šetnje učinio je te sam dobu dana mogao doživjeti kao kasnu, a događaji kojih sam se prisjećao da situaciju osjetim kao dramatičnu. Bio sam u neku ruku svoj vlastiti model, a ujedno prekreirao objektivno stanje stvari za volju umjetničke istine za koju već više puta rekoh da se ne mora poklapati s doslovnom faktičnošću. — U prvoj verziji haikua umjesto »praznih stolova« stajali su »prazni stolnjaci« koji su svojom bjelinom i izglačanošću posebno sugerirali praznoću, pustoš i plošnost, no kao riječ nemaju, u ovom kontekstu, da tako kažem, onu smisaonu, simboličku, asocijativnu mogućnost i gustoću kao riječ »stolovi«. Zbog toga sam i zamijenio ove dvije riječi.

PAVLETIĆ: Oprostite, ja bih se sada zadržao na pitanju važnosti i životnosti tradicije, na koje me uvijek iznova vraća svako razmišljanje o haiku obliku. Uostalom, priznajem, ovo me zanima više od svega jer sam uvijek iznova zapanjen sigurnošću pojedinaca koji niječu sve što im je prethodilo uvjereni da od njih počinje ne samo nešto novo, nego uopće *nešto*. Bez toga nema avangarde, kao što ni bez jukstaponiranog tradicionalnog nema modernog. Nisam, međutim, načistu može li se o tome išta definitivno kazati, kao posljednja mudrost, jer proces teče bez prestanka, i danas ste npr. ushićeni tradicionalnim vrednotama, a sutra pak — zasićeni njima — tražite osvježenje u modernom. Prekosutra ustanovite da ni to moderno nije apsolutno novo, itd.

IVANČAN: Problem odnosa tradicije i moderne može se gledati s bezbroj stajališta. Govoreći o njemu izdvojit ću tek jedan pojmovni par koji mi se čini važan u mnogom pogledu. Jasno je da se neću ni osvrnuti na mnogo toga što je važno a u vezi je s ovim pitanjem.

Umjetnik služi ljepoti. To je ono zajedničko u svim djelima što ih nazivamo umjetničkima. Da li je ta ljepota nešto kao Platonova ideja ili osjetna pojava istine, ili šta drugo, prepustimo to filozofima. Bez obzira na svaku spekulaciju, to zajedničko u svima istinski umjetničkim djelima — ljepota — na dohvat nam je ruke, evidentna je.

Meni se uz neke druge važne aspekte, kada se radi o tretiranju odnosa tradicije i moderne osobito značajnim čini određenje ljepote kao intenzivne i ekstenzivne.

Pod intenzivnom ljepotom pomišljam snagu, dubinu, središnjost nekog umjetničkog izraza, dakle prvenstveno nešto kvalitativno.

Pod ekstenzivnom ljepotom njenu formalnu i sadržajnu rasprostrtost, gotovo bih rekao kvantitetu njenih zahvata i izražavanja.

Od mnogo važnih tendencija u kretanju umjetnosti govorim tek o ovima dvjema. O tendenciji da se ljepota afirmira kvalitativno, u dubinu, i kvantitativno, u širinu, što će reći da preobrazi i izrazi što više sadržaja. Ekstenzivnost ljepote očituje se u iznalaženju novih izraza i pravaca koji omogućuju pristup novim, do sad neizraženim područjima.

Glavnu tendenciju tradicije (koja je nesumnjivo išla i za širinom) vidim u afirmaciji intenzivne ljepote. Glavnu tendenciju moderne (koja sigurno nije ravnodušna prema kvalitativnosti) vidim u ekstenziviranju ljepote, njenom proširivanju, tj. iznalaženju novih izraza i pravaca koji omogućuju da se umjetnički izrazi prošire na što više područja. Moderna je sva u naporu da se nađu novi instrumenti izražavanja, novi izrazi.

Tradicija je išla pretežno za kvalitetom, kanonom, vrhuncem i biti ljepote i mogli bismo je nazvati alkemičarskom erom.

Pretežna tendencija moderne odgovara dubokoj ljudskoj i umjetničkoj potrebi da se iznađu nova svojstva ljepote te izraze neizraženi svjetovi. Moderna je u neku ruku kolumbovska era umjetnosti.

Ne moram posebno spominjati da jedna tendencija ne isključuje drugu, npr. ekstenziviranje ljepote, njeno intenziviranje, te da je razlikovanje ovih tendencija dobrim dijelolom idealno, a ne isključivo zasnovano strogo povijesno.

Vama se čini da moja haiku poezija prvenstveno ide za tradicijom i da je možda sva u znaku produbljivanja. Ipak, mislim da nije tako. U prvom redu prešao sam preko osnovnog kanona haikua, a to je element godišnje dobi u svakom od njih. Osim toga izražavao sam sadržaje koji u klasičnom haiku ili ne postoje ili su tek sasvim slabo nagoviješteni. Jasno je npr. da ne postoji klasični haiku o tehnici, erotski haiku — kod mene razvijen — ondje je tek nagoviješten, dok jedva postoje tragovi opjevavanja stvari i bestijarija. (Druga je priča što su te teme znatno prezentnije u slikarstvu.) Prema tome, s obzirom na tradiciju, pokazao sam znatne tendencije karakteristične za modernu — prelaženje preko nekih pravila i otvaranje novim svjetovima. U pogledu forme u mojoj haiku poeziji sadržani su i neki oblici kojih nema u klasičnom haikuu.

Mislim da je važno da se u cijeloj ovoj problematici opredijelimo u pogledu toga koja je tendencija važnija: ona intenziviranja ili ekstenziviranja ljepote. Po mom mišljenju važnija je tendencija intenziviranja (odlaženja u dubinu) od tendencije odlaženja u širinu.

O svemu tome govorim jer postoji sklonost da se novost već samo zato što je novost proglasi nečim kvalitetnijim od onoga što joj je prethodilo. U našoj sredini to je dosta često i nekad zauzima drastične razmjere. Nisam tek jednom čuo da se kakvo mazalo otresa na Rembrandta ili Raffaela (osobito na ovog posljednjega) u ime efemernih mazarija, ili tamburaša gdje prezrivo govori o Bachu ili Beethovenu ili klasičnoj operi (osobito ovoj posljednjoj) u ime nekog cvilenja, krčenja i pilenja. Što je mnogo žalosnije, prigodice takvi su sudovi tiskani kao kritike, esejistika, estetika.

Naveo sam drastične primjere da bih jasnije istakao problem. On se jasno vidi u opusu možda najinventivnijeg suvremenog slikara, u Picassovu opusu. Nitko nije iznašao toliko pravaca i smjerova kao on, dakle novih instrumenata za izražavanje novih sadržaja, novih pogleda na stvari. A ipak usporedno s eksperimentiranjem u njega se provlači jasna tendencija povratka kanonu, tradiciji, klasici u smislu intenzivnosti. U njemu je podvojenost kojoj da se tendenciji prikloni i možda nemogućnost da se jedne tendencije odreče na račun druge. Ta borba je vidljiva kod mnogih suvremenih umjetnika.

Po mom mišljenju naše će se vrijeme (kao i svako) i suvremeni umjetnici u posljednjoj instanci ocjenjivati po tome koliko su intenzivno izrazili ljepotu, kod čega, naravno, nitko neće moći poricati napore u smislu ekstenzivnosti. Mnogi će autori razvikani zbog jednostranog isticanja novosti tek zato što je novost zauzeti skromnije mjesto. Mnoge će novosti biti ocijenjene tek kao novotarije.

Uza sve rezultate moderne veliko je pitanje kako će ona izdržati u usporedbi s jednim Rembrandtom, Michelangelom, Leonardom da Vincijem i nekim drugima s obzirom na važniji kriterij, kriterij intenzivnosti. O tome još nitko ne može dati neki definitivan sud, no jasno je barem da stari majstori nisu nadmašeni, a u nekim tendencijama važnima za čitave pravce, ni dostignuti. Npr. impresionistička škola sjajno je afirmirala svjetlost, osvjetljenje, a ipak u smislu intenzivne ljepote nije dostigla metafizičku kvalitetu Rembrandtovih osvjetljenja. Ma koliko se divili modernističkoj poeziji, Dante je nedostignut u opjevavanju mnogih duhovnih područja, nedostignut ondje u pogledu intenzivne ljepote. Japanska haiku poezija proizvela je više velikih pjesnika, ali u pogledu intenzivnosti, kasniji pjesnici, ma koliko su, što im je nesumnjivo zasluga, u pogledu ekstenzivnosti otišli dalje od Bashôa, u intenzivnom smislu nisu ga dostigli.

I jedan nama bliži primjer. Posljednjih desetljeća u našoj se poeziji dosta eksperimentiralo, uz novotarije uvodile su se i vrijedne novosti. Ipak, po mome mišljenju, Gradnik u koga preteže sonet i to drevnog, michelangelovskog tipa i koji se ograničio na svega nekoliko preokupacija, po tome kako ja ocjenjujem literarne vrijednosti, odnosi prvenstvo s obzirom na afirmaciju intenzivne ljepote. To nije isključivo zato što je slabo prelazio granice određenih kanona, već tako se naprosto dogodilo s obzirom na snagu, dubinu, sržnost poezije.

O svemu sam tome govorio iz više razloga. Mislim npr. da u našoj kritici, s obzirom na ova dva kriterija, kriterij intenzivnosti i ekstenzivnosti, postoji prilična pomutnja. Češći je slučaj da se intenzivna ljepota potiskuje na račun ekstenzivne, nego obratno. Zadaća bi kritike bila da unese više reda u zauzimanju našeg stava prema pojedinim umjetnicima s obzirom na oba kriterija.

Problem odnosa tradicije i moderne u pogledu odnosa između intenzivne i ekstenzivne ljepote i moj je osobni problem, kao što bi, kako mislim, morao biti problem svakoga koji se u sadašnjem času bavi nekom umjetnošću. Jasno mi je da po prirodi stvari potpadam pod oba ova kriterija, no da će kao za svakog drugoga u posljednjoj instanci i za mene biti odlučniji kriterij intenzivnosti.

PAVLETIĆ: Kraj razgovora je pravi trenutak za apodikciju, u vezi s pitanjem o stimulansima za pisanje. Zbog čega ustrajavate u pisanju? Kakva je pri tom uloga kritike, društvenih priznanja, i sl.? U kojoj je mjeri Vaša sudbina uvjetovana sudbinom naraštaja kome pripadate?

IVANČAN: Čini mi se da ste nekako u nedoumici kako da me smjestite unutar generacije. Dopustite da kažem nekoliko riječi o svojoj, odnosno našoj generaciji i svome mjestu unutar nje.

U prvom bih redu htio konstatirati da u stanovitoj budućnosti — ne znam kada će ona nastupiti — naša generacija neće postojati. Postojat će samo ličnosti. Nadam se da se slažete sa mnom da postoje Dante, Shakespeare, Goethe, ali njihova generacija ne postoji. Možda sam pretjerao s primjerom. Ipak, isto vrijedi npr. i za Gundulića, Kranjčevića, Mažuranića, Matoša, A. B. Šimića, Vidrića, Krležu... Oni postoje, no njihove generacije nema. Tako i u tom smislu ne postoji, odnosno sigurno neće postojati ni naša generacija.

Ipak, uzmimo da postoji i dopustite da kažem o njoj nekoliko riječi. Okupili smo se oko »Krugova« u znaku vaše izreke: »Neka bude živost!«. Time se prvenstveno htjelo reći da nećemo dominaciju nikakvog pravca, smjera, doktrine, već stvaralačku slobodu. To se prvenstveno odnosilo na socijalistički realizam koji se nastojao nametnuti izvanknjiževnim sredstvima. (Usput, nisam protiv njega u smislu poricanja njegovih dostignuća npr. kod Gorkoga ili Šolohova, već samo protiv njegova terora, i nisam ni protiv kojeg pravca, već protiv njegove osobito prisilne ekskluzivnosti, a to je, mislim, bio smisao i povod naše opozicije.)

Nikada nisam bio protiv svoje generacije, a ne odričem je se ni danas. Prije bih rekao da je ona (ne sva, nego po nekim »predstavnicima«) mene udaljila, stavila u sjenu, u svakom slučaju nije isticala moj književni rad kao nekih drugih svojih pripadnika. Što se mene tiče, stvari su tekle ovako. U zborniku *Četrdesetorica* što su ga uredili stariji pjesnici zauzeo sam vodeće mjesto. Doskorašnja prva reprezentativna valorizacija moje generacije, antologija *Vrata vremena* (Lykos) dodijelila mi je pretposljednje mjesto, na kome sam kao i na posljednjem pretežno i ostao. Taksiran sam kao prilično neoriginalan pjesnik, slabo otvoren prema novim strujanjima, neke vrsti anahronizma. Nakon svoje izrazito avangardne knjige haikua *Leptirova krila* ponovo sam po svojoj generaciji reprezentativno taksiran kao pjesnik koji se oslanja na našu tradiciju između dva rata, te ne donosi ništa bitno novo (*Antologija hrvatske poezije*, Zora).

Tako je nekako ostalo sve do danas s time da ja o svojoj generaciji nisam donosio nikakva suda, već jedino ona o meni, ukoliko je do toga uopće dolazilo.

Istina je da svojoj generaciji i pripadam i ne pripadam. Pripadam joj po prirodi stvari, po datumu rođenja, zajedničkom nastupu i slično. Svakako joj pripadam po duhu našeg nastupa. Ne pripadam joj ukoliko nikada nisam ušao u neku spregu, savez, književni klan.

Mislim da nije tajna da su se stanoviti ljudi naše generacije i neknjiževnim sredstvima domogli različitih mjesta u književnoj administraciji i birokraciji. Stvar nije ostala na tome da su se na položajima ustalili isti ljudi, nego se, posve protiv nastupnih naših tendencija, javila i veoma jasna tendencija da se taksira duhovnost generacije. Ono što pišem ja, odnosno mi, moderno je, suvremeno, značajno, s izrazitim elementima veličine, a ono što pišu oni, tj. drugi, nešto je kao neizbježno zlo koje se uvijek javlja kao popratna pojava veličini, no neka bude, jer — takav je život. Takvom taksiranju, tj. isticanju jedne ili više sličnih — o originalnosti! — duhovnosti kao reprezentativnih, svakako se protivim. Neću govoriti kako je sve to preuranjeno i kako u tom smislu u »svoju« generaciju ne spadam.

Ne mogu svojom duhovnošću priznati nešto pred čime ne padam na koljena ni u evropskom ili američkom originalu. Osim toga, stanoviti lajtmotivi te duhovnosti ne čine mi se uvjerljivima. Npr. oni o progonjenosti, ili o našem porazu, ili o odustajanju. Ili o izgubljenosti, da navedem još jedan »izvoran« lajtmotiv koji bi želio obuhvatiti sve druge.

Ne mogu svojom priznati duhovnost koja mi se nikako ne čini reprezentativnom ili superiornom, nego u najboljem slučaju tek osrednjom. Tako osjećam. Osjećaji znaju varati, no šta mogu kada su postojani i usprkos različitim sugestijama sa strane.

Kako sugestijama slabo podliježem, ne mogu dobro proći kod rukovodstva generacije.

Tako je to s generacijom općenito. Javnost — u koju na žalost ne spada samo obična publika, već seže sve do katedara — po prirodi je troma i kada se nešto neprestanom propagandom inaugurira kao kvaliteta ili domet, onda se to desetljećima ne briše iz prikaza, udžbenika i sl. Primjera ima na pretek. Evo, kod naših susjeda bitno bolji Rakić nikako da dostigne umjetno inauguriranog Dučića, a Župančič, koji je prisvojio za sebe prerogative »svoje« rano pomrle generacije i prikazao se zakonitim nasljednikom najbolje slovenske tradicije, nikako ne ustupa pred njemu nedosežnim Gradnikom. Tako se za života stvara moć, a još dugo poslije slava i ugled.

Mene bi, iz stanovitih razloga, mogli proglasiti, recimo otpadnikom generacije i etiketirati kao asocijalnog čovjeka. Premda se nisam domogao stanovite legitimacije, sudeći samo po tekstovima — a zašto da se književnika ne sudi po onome po čemu on jest što jest — socijalniji sam od onih koji to uopće nisu. Nikome nikada nisam uskraćivao svoje prijateljstvo, no zamišljam ga kao uzajamno poštovanje, a ne kao udruživanje u svrhu trgovine. O socijalnosti danas malo tko vodi računa, no govorim o svemu za svaku sigurnost, jer bi se jednoga dana moglo postaviti takvo pitanje i ja bih mogao biti žigosan kao neko asocijalno biće koje nije pokazalo nikakve solidarnosti sa svojom generacijom, a što je sve prije nego istina.

U književnost sam ušao 1952. godine. Moram reći da pažnju koju mi iskazujete svojim pitanjima doživljavam kao prvi gest moje, odnosno naše generacije prema meni.

(Odlomak opširnog razgovora, kojega će dijelovi biti objavljeni u drugim časopisima, dok će integralni tekst izaći, pod naslovom *Tradicionalno u modernom*, kao posebno izdanje odgovarajuće knjižnice posvećene pitanjima književnog zanata i stvaralačkog procesa općenito.)

osvrti i prikazi

LORKIN CIGANSKI ROMANCERO U PRIJEVODU KOLJE MIĆEVIĆA

(Dvojezično izdanje, Kultura, Beograd, 1969)

Teško da u modernoj poeziji ima tako osjetljiva teksta za prevođenje kao što je Lorkin *Ciganski romancero*. Istina, svaki poetski tekst prevodiocu prijeti mnogim zamkama, ali ovaj Lorkin posebno i na više načina. Tu je prije svega rafinirana struktura njegovih slika, koje su često toliko smione i zagonetne da im je teško dokučiti, neću reći *smisao* (premda i toga ima), nego onaj čudesni fluid koji iz njih zrači. Pored toga, te slike predstavljaju dijelove jednog posve egzotičnog i tajanstvenog ciganskog svijeta, što ga nalazimo u Lorkinim romancama. One mnogo puta imaju svoje određeno značenje, što im ga je pjesnik dao u kontekstu pjesme, bilo da je to značenje sam stvorio ili ga je uzeo iz folklora, iz narodne predaje, iz religije i religioznih svečanosti u Andaluziji ili iz ceremonijala borbe s bikovima. S druge strane, Lorkino slikovito izražavanje ovdje je sasvim podređeno ciganskom mentalitetu, onom primitivnom i vitalnom duhu, punom fantastike, izokrenutosti i šarenila. I da bismo se upustili u prevođenje ovih pjesama, nije dovoljno dobro poznavati španjolski jezik i biti dobar i vješt prevodilac stihova, nego su pored toga potrebne duge i ozbiljne predradnje: treba pročitati desetke knjiga i studija da bismo na temelju različitih mišljenja i tumačenja pojedinih mjesta i pjesama u cjelini bar približno dokučili Lorkin poetski svijet iz ove zbirke o Ciganima. Potrebno je konzultirati mnoge prijevode na različitim jezicima da bismo vidjeli kako su prevodioci shvaćali pojedine stihove i kakav su im smisao davali u svom jeziku.

Koliko mi je poznato, potpun i opširan komentar *Ciganskog romancera* ne postoji. U španjolskim izdanjima najčešće nema ni najosnovnijih tumačenja ni napomena, koje bi i samim Španjolcima dobro došle. Zato nam ne preostaje drugo nego da po različitim studijama lovimo pojedina zapažanja koja nam otkrivaju ono do čega sami nismo mogli doći. Bez svega toga ne možemo dobro shvatiti pa prema tome ni dolično prevesti ove Lorkine pjesme.

Kolja Mićević je, nema sumnje, dobar prevodilac. To smo vidjeli po različitim njegovim prijevodima francuskih pjesnika što ih je objavljivao po časopisima. On je sigurno, po svojim prevodilačkim sposobnostima, po vještini, inventivnosti i sluhu za ritam dorastao i za prevođenje Lorkinih romanci, i on je, prevodeći Lorcu, više puta bio sretne ruke. Za mnoga teža mjesta znao je naći vrlo sretna rješenja. Ali, na žalost, te njegove sposobnosti nisu bile dovoljno potpomognute poznavanjem predmeta. Gotovo bismo rekli da nije bio dovoljno svjestan težine posla kojeg se prihvatio. I to je velika šteta, jer uz temeljitiju pripremu mogao je postići mnogo veći uspjeh. Ovako je svoj veliki trud dobrim dijelom upropastio.

Zapravo, čudimo se tolikom nemaru kod ovako sposobna prevodioca. Prije svega, u knjizi nema nijedne napomene, nikakva komentara, i čudno je da sâm nije osjetio potrebu da bar ponešto objasni. Donesen je samo kratak predgovor i na kraju Lorkini crteži. Uz to, ovi Mićevićevi prijevodi izašli su najprije u »Savremeniku« 8—9, 1966. U ovo izdanje preneseni su doslovno, bez ikakvih ispravaka ili prerada, što znači da prevodioca nisu mučile nikakve sumnje pa valjda nije ni pokušavao da još jednom pregleda i provjeri pojedina mjesta i da im možda dade bolje rješenje. Čak ga nimalo nije zabrinulo ni to što mu je ovdje uz prijevod tiskan i original te je znao da će svatko tko zna španjolski iz znatiželje zavirivati na jednu i na drugu stranu. A da je imao što provjeravati, to nije teško ustanoviti, jer knjiga vrvi manjim i većim promašajima.

Nije mi namjera da u bilo kojem pogledu povrijedim prevodioca, jer, opet napominjem, on je uložio velik trud i mnoge dijelove pa i neke pjesme u cjelini preveo je veoma uspješno. Želim samo, u dobroj namjeri, upozoriti na neke njegove omaške, koje sam, na temelju onoga što mi se čini da znam, mogao primijetiti. A ne mislim da je to moje znanje iscrpno i da mogu suvereno obrazlagati svaki Lorkin stih. Malo je i učenih Španjolaca koji bi to mogli za sebe tvrditi, što se vidi i po tome koliko se u svojim stavovima često razilaze. Uostalom, u ovim Lorkinim pjesmama ima priličan broj težih mjesta, koja dopuštaju različite interpretacije i na kojima se prevodilac mora kolebati pa se ponekoj nepreciznosti ne treba čuditi. A treba imati u vidu i činjenicu da nema prevodioca koji neće pogriješiti, i to najbolje znaju svi oni koji se bave prevodilačkim poslom. No važno je da se posao obavlja savjesno i da se ne prelazi olako preko onoga u što nismo posve sigurni. Upornim nastojanjem i traganjem mnogi nedostatak može se izbjeći. Za osudu je samo očiti nemar i upuštanje u nešto čemu nismo dorasli.

Mićević je cijeli *Romancero* (18 pjesama) preveo u asonancama, kao što je to u originalu. A to je velika smionost i velika muka, jer se u španjolskim romancama kroz cijelu pjesmu provlači istozvučna asonanca, tj. svi parni stihovi u dva završna sloga treba da završavaju istim vokalima. Na primjer:

Luna stiže kovačnici,
od smilja je suknja *njena.*
A dete je motri, motri.
Dete samo lunu *gleda.*
Luna pruža svoje ruke
i kroz vazduh usko*mešan*
dve dojke od staniola
pokazuje, sva po*hlepna.*

I tako kroz cijelu pjesmu. Za *Romancu španjolske žandarmerije* npr. treba naći 62 istozvučne asonance, jer pjesma ima 124 stiha. Koliko je to mukotrpno i na kakve se sve načine prevodilac mora dovijati, mislim da nije potrebno ni napominjati. Isto je tako jasno da u tom akrobatskom lovu na asonance mnogo puta treba manje ili više odstupiti od originala, a u tom se odstupanju katkada zanemari pokoja pjesnikova finesa, koja često i nije tako beznačajna. Zbog toga nisam baš siguran da li je asonanca vrednija od onog što smo zbog nje morali žrtvovati. Tu sumnju na mnogim nam mjestima potvrđuju i ovi Mićevićevi prijevodi. Evo samo nekoliko primjera: Kad Ciganin pogine, Lorca kaže za njega: »On sada jaše na plamenom križu cestom smrti«. (Ahora monta cruz de fuego / carretera de la muerte.) A Mićević kaže: »Krst plameni njemu sada / kazuje put smrti gde je« *(Tučnjava)*. U *Romanci mjesečarki* Lorca veli: »a brdo, lopov mačak, kostreši svoje oštre agave« (y el monte, gato garduño, eriza sus pitas agrias). Mićević prevodi: »a brežuljak, mačak lopov, od agave sav se stresa«. U *Ciganskoj duvni* Lorca pjeva:

Cinco toronjas se endulzan
en la cercana cocina.
Las cinco llagas de Cristo
cortades en Almería.

Doslovno prevedeno, to znači: »Pet naranči postaju sve slađe (tj. dozrijevaju) u obližnjoj kuhinji. Pet rana Kristovih, ubranih u Almeriji«. Međutim, Mićević je i tu slobodan:

Pet naranči u obližnjoj
kuhinji već sve su slađe.
Ko pet rana Kristovih su
presečene te narančе.

A na stranu to što se, izgleda, ne radi o »ranama Kristovim«, nego Španjolci tako zovu jedan cvijet, za koji u našem jeziku postoje nazivi *potočarka* ili *dragušac*. — U *Svetom Rafaelu* krijumčari »bježe kroz provaljen zid« (huyen por el roto muro), kod Mićevića se oni »provlače *kraj* zida pukla«. Slično je u *Romanci osuđenog*, gdje je umirući »promatrao na zidu svoju samoću« (fijaba sobre el muro su soledad), a kod Mićevića on je *»pokraj* jednog zida gledô svoju zlu samoću«. — Ciganka kaže svetom Gabrijelu: »Da bi mogao sjesti, sanjam za tebe naslonjač od karanfila« (Para sentarte yo sueño / un sillón de clavellinas). Mićević kaže: »Naslonjaču sanjam za te / što je cvećem izvezena«. A očito je da se ne radi o naslonjaču izvezenu karanfilima, nego napravljenu (sazdanu) od njih. I to je upravo ono što

je svojstveno ciganskoj mašti i što Lorca neprestano naglašava: vječni san o fantastičnom i nemogućem. U romanci *Umro od ljubavi* cigansko momče umirući kaže majci: »Majko, kada umrem, obavijesti gospodu«. (Madre, cuando yo me muera / que se enteren los señores). Kod Mićevića čitamo: »Majko, kada umrem, odmah / obavesti znance moje«. A to nije beznačajna izmjena, jer je taj Ciganin zaljubljen u vlastelinku i on hoće da gospoda u zamku budu obaviještena, a ne njegovi znanci. I upravo nam taj stih pomaže da bar donekle shvatimo smisao pjesme, koja je inače prilično zagonetna. — I tako bismo mogli nabrojiti niz sličnih primjera, u kojima je pjesnik više ili manje iznevjeren, a većinom za volju neumoljive asonance.

Mićević isto tako na mnogim mjestima — katkada zbog dužine stiha ili zbog asonance, a katkada bez naročita razloga — i pojedine riječi zamjenjuje drugima, koje su im srodne po značenju. To u većini slučajeva možda i nije toliko presudno za doživljaj pjesme, ali bez obzira na to, prevodilac je dužan da do maksimuma poštiva izvornik. On tako mjesto *ranjen* (herido) kaže *rumen* (str. 15), mjesto *ševa* (alondra) kaže *lasta* (str. 33), mjesto *ravnica* (llanura) kaže *dolina* (25), mjesto *srce se kida* (corazón se quiebra) kaže *srce se rastapa* (25), mjesto *dječaci se svlače* (niños se desnudan) kaže *momci se skupljaju* (41), mjesto *grive i mačevi* (crines y espadas) kaže *kose i mačevi* (79), a pjesnik tim dvjema riječima zapravo označava konje i vojnike; mjesto *stolnjak* ili *oltarnik* (mantel) kaže *ogrtač* (23), mjesto *pokrivač* (manta) kaže *plašt* (19), mjesto *suncokret* (girasol) kaže *sunce* (23), mjesto *deblo* (tronco) kaže *krošnja* (79), mjesto *ljiljan* (azucena) kaže *smilje* (45). A poznato je da je sveti Gabrijel, prema kršćanskoj predaji, pružio djevici Mariji ljiljan, a ne smilje, pa ga tako i prikazuju na slikama. Nadalje, mjesto *dugorep* (de larga cola) kaže *dugogriv* (78), mjesto *ljeto* (verano) kaže *proljeće*, premda je riječ o suši i ljetnoj žezi. *Potok* (arroyo) uporno prevodi sa *izvor* (49, 79, 81, 93), mjesto *trinaest brodova* (trece barcos) on kaže *dvadesetak brodova* (61), a znamo da brojevi u narodnoj poeziji, pa i kod Lorke, imaju neki svoj smisao. Tako npr. jedan komentator za brojeve *četiri* i *sedam* (u pjesmi *Umro od ljubavi*) kaže da prvi znači četiri slova iz riječi ljubav (AMOR), a drugi sedam slova iz riječi samoubojica (SUICIDA).[1] Mićević isto tako mjesto *Betlehem* kaže *Jerusalim* (85), mjesto *klipovi* (émbolos) kaže *trube* (93), mjesto *čokoti* (pámpanos) kaže *grozdovi* (95), mjesto *rame* (hombro) kaže *pleća* i u istom stihu mjesto *večer* ili suton ili predvečerje (la tarde) kaže *noć* (49). A radi se o tome da je dan prikazan kao torero koji nosi dolamicu prebačenu preko jednog ramena. Lorca veli:

El día se va despacio,
la tarde colgada a un hombro.

(Dan odlazi polagano, a večer mu visi o jednom ramenu). Mićević prevodi:

Dan nestaje polagano,
s pleća noć mu visi kobna.

Neke Lorkine riječi, koje stoje kao slikovite zamjene za odgovarajuće pojmove (u stilu baroknih pjesnika), Mićević prenosi u običan jezik. Recimo, Lorca ne kaže da Ciganka udara u def, nego u *mjesec od pergamena* (luna de pergamino). Prevodilac međutim kaže u *def od pergamena* (str. 7). Lorca veli da pijetli *pijucima kopaju i traže zoru* (Las piquetas de los gallos / cavan buscando la aurora), a Mićević kaže *kljunovima* (str. 31). Kod Lorke se mrtva Ciganka njihala *na licu* čatrnje ili cisterne (sobre el rostro del aljibe), kod Mićevića čitamo: *U cisterne ogledalu* (21).

Posebno je pitanje prevođenja vlastitih imena. Jedna od ovih romanci zove se *Preciosa y el aire* (Preciosa i vjetar). To je ime Ciganke, uzeto iz Cervantesove novele *La Gitanilla*, i ime, kao ime, nema smisla prevoditi. Kad bismo to dosljedno činili, postali bismo smiješni. Tako npr. Vladeta Košutić (koji je inače dobar prevodilac i jezično pouzdaniji od Mićevića) Lorkina Ciganina Antoñita el Camborija zove najprije *Antonjito Delija* (zašto ne *Mali Ante Delija?*), pa onda *Antonjito Đido*, što, mislim, nema zaista nikakva smisla. Jer taj se Ciganin ponosi svojim »uglednim« plemenom *El Camborio*. Njegovo ime, uostalom, i zvuči španjolski, andaluzijski, i zašto mu davati nekakav trivijalni balkanski prizvuk?

No mnogo je teži slučaj u romanci o svetom Gabrijelu, gdje se pojavljuje Ciganka koja se zove *Anunciación de los Reyes*, što doslovno znači »navještenje kraljeva«. Međutim, njoj je zapravo ime Maria de la Anunciación (Marija od Navještenja), a prezime joj je »de los Reyes«.[2] No kako ime Mari-

[1] Jedan drugi kritičar napominje da bi se o značenju Lorkinih brojeva mogla napisati cijela mala studija.

[2] Lorca je Ciganki dao takvo prezime jer su Cigani vjerovali da potječu iz Male Azije, odakle su bila tri kralja koja su došla u pohode Isusu.

ja ima bezbroj epiteta, Španjolci obično izostavljaju Marija, a kao ime ostavljaju samo epitet. Tako je od Maria de los Mercedes (Marija od milosti) postala Mercedes, od Maria de los Dolores (Marija od sedam žalosti) postala je Dolores itd. U ovoj romanci Lorca je spojio dva događaja iz *Svetog pisma:* Gabrijelovo navještenje Djevici Mariji da će roditi sina i priču o zvijezdi koja je vodila tri kralja, kad su išli na poklon novorođenom Isusu. Taj spoj našao se već u spomenutom imenu Ciganke, a i u tekstu: pored toga što Gabrijel navješćuje Ciganki da će imati sina, on je prikazan i kao zvijezda koja dolazi ulicom i kojoj Ciganka otvara vrata. Razumije se, cijela je ta mistika shvaćena i prikazana na ciganski način. Međutim, tu ubogu ženu, za koju Lorca kaže da je »dobro pognuta i loše obučena« (bien lunada y mal vestida),[3] Mićević naziva (a tako radi i Košutić) *Vesnica kraljeva.* Bar da ju je nazvao Vesnica Kraljević!

Pored svega toga, u ovim prijevodima ima i znatan broj smisaonih promašaja. U romanci *Preciosa i vjetar* Lorca pjeva:

Y los gitanos del agua
levantan por distraerse
glorietas de caracolas
y ramos de pino verde.

Doslovno: »Cigani vode podižu, za zabavu, sjenice od školjki (ili od bršljana?) i od grana zelenog bora«. Nije posve jasno što znači ono »Cigani vode«. Moglo bi se, recimo, raditi o Ciganima koji žive uz vodu. Međutim, neki misle da Lorca pod tim naprosto podrazumijeva *valove*, koji nanose na pijesak školjke i granje, kao što u *Romanci osuđenog* kaže *volovi vode*, što Mićević krivo prevodi *rečni volovi.* A navedena četiri stiha prevodi ovako:

A Cigani, iz zabave,
podižu kraj rečnog vira
grane bora zelenoga
i kućice od pužića.

O kakvoj rijeci ili viru ni spomena nema u originalu, nego se, naprotiv, radi o moru, koje se spominje prije i poslije ovih stihova. Mjesto *Cigana vode* ostadoše samo *Cigani*, a i u posljednja dva stiha riječi su krivo povezane. U istoj pjesmi kaže se da »more mršti svoj šumor« (frunce su rumor el mar), a ovdje čitamo: »šum mora sve jači«; dakle, Lorkina originalna slika posve je uklonjena.

U *Tučnjavi* pjesnik veli:

Una dura luz de naipe
recorta en el agrio verde
caballos enfurecidos
y perfiles de jinetes.

A to, po mom shvaćanju, znači: »Tvrda svjetlost igraćih karata izrezuje u oporu zelenilu pobješnjele konje i profile konjanika«. Dakako, misli se na one konje i konjanike, naslikane na igraćim kartama. Mićević izostavlja karte i stihove prevodi:

Tvrda svetlost u oporom
zelenilu ko da reže
profile jahača *mrtvih*
i konje im pomamljene.

Za svetog Mihovila Lorca kaže:

Arcángel domesticado
en el gesto de las doce...

I to je mjesto prilično zagonetno. Što to zapravo znači: »Arkanđeo udomaćen u kretnji od dvanaest sati?« Neki su strani prevodioci to prevodili »u ponoćnoj kretnji«, drugi »u podnevnoj kretnji«. Ako se sjetimo slike svetog Mihovila, pjesnik vjerojatno misli na njegov isukani mač, koji je podignut uvis, kao kazaljka sata u 12 sati. Kod Mićevića nalazimo:

Dok dvanaest otkucava
u pitomog arhanđela...

Čini mi se da najviše promašaja ima u romanci *Umro od ljubavi.* Nešto je već spomenuto, a evo još nekoliko primjera.

Lorca veli da su šumovi i glasovi »odjekivali pod razbitim svodom ponoći«:

resonaban por el arco
roto de la medianoche.

Mićević kaže: »ispod luka kog je ponoć porušila«. Na drugom mjestu nalazimo:

Fachadas de cal ponían
cuadrada y blanca noche.

A to znači: »Okrečena pročelja činila su noć bijelom i kvadratnom«, drugim riječima: noć je od okrečenih pročelja izgledala bijela i kvadratna. Mićević prevodi:

A pročelja krečna ponoć
oblači u bele kocke.

[3] Mićević (a i Košutić) *bien lunada* prevodi *srećno rođena.* Ne znam kako su došli do toga. Gledao sam desetak rječnika i svuda za *lunado* piše: onaj što ima oblik polumjeseca, tj. povijen, savit.

Nešto je teže izaći na kraj s ova četiri stiha:

Tristes mujeres del valle
bajaban su sangre de hombre,
tranquila de flor cortada
y amarga de muslo joven.

Kao što rekoh, smisao pjesme prilično je tajnovit. Naslov joj je *Umro od ljubavi*, a može se razabrati da to umire ciganski momak, koji je bio zaljubljen u neku vlastelinku. Od čega umire, da li od tuge ili od samoubojstva, ili se pokušao sastati sa svojom draganom pa ga je netko smrtno ranio, nije posve jasno. Svakako, u ova navedena četiri stiha kaže se da su: »Tužne žene iz doline spuštale (svoju ili njegovu) mušku krv,[4] smirenu krv slomljena i gorka cvijeta mladog bedra«. Bez obzira na teškoću u prva dva stiha (gdje se ne razabire čiju to mušku krv žene nose, svoju ili njegovu), Mićević je druga dva, koja su posve jasna, krivo shvatio, kao da se ti stihovi odnose na žene, a ne na krv, pa ih je ovako preveo:

Tužne žene iz doline
s krvlju muškom slaze one,
od ubranog cveta mirne
i od mladog bedra gorke.

Nadalje, u *Romanci španjolske žandarmerije* Mićević *tercos fusiles* prevodi »jogunaste puške«, što malo čudno zvuči. Istina, terco znači tvrdoglav, pa prema tome i jogunast, ali znači i *grub*. U istoj pjesmi Djevica liječi djecu »zvjezdanom slinom« (con salivilla de estrella). Mićević kaže »nektarom cveća« (a tako i Košutić). Jesu li oni možda negdje pronašli takvo tumačenje, ne znam. Gledao sam dosta talijanskih, francuskih i engleskih prijevoda i svuda sam vidio »zvjezdanu slinu«, a to je i svojstveno pojmovima ciganskog svijeta. — U *Tamari i Amnonu* »tunicas desgarradas« prevodi »besramne tunike«. Doduše, *desgarrado* (kao pridjev) znači besraman, ali glagol *desgarrar* znači *razderati*, a ovdje se zaista i radi o razderanim tunikama. U istoj pjesmi (str. 91) stihovi: »Su desnudo iluminado / se tendía en la terraza« odnose se na Amnona (jer je u tom odjeljku o njemu riječ), i prema tome nije *njena* obnaženost nego *njegova*. Nisu dobro shvaćena ni ova četiri stiha:

Thamár entró silenciosa
en la alcoba silenciada,
color de vena y Danubio,
turbia de huellas lejanas.

Mićević kaže:

Tamara je tiho ušla
u ložnicu punu mira,
boje vena i Dunava
što šumori iz daljina.

Posljednji stih nikako se ne može odnositi na Dunav, jer je pridjev *turbia* u ženskom rodu, a Dunav je muškog roda, nego se to odnosi na Tamaru. Prema tome, ne *šumori* Dunav iz daljina, nego je Tamara smućena (smetena) dalekim tragovima.

Ima još podosta manjih nepreciznosti, ali sve to nije moguće nabrojiti. Ipak, neke ću spomenuti. Recimo, stih »a las nueve de la noche« (u devet naveče) Mićević prevodi »u devet usred noći«, a i sam zna da devet sati nisu sredina noći. — U *Romanci mjesečarki* ranjeni ciganski momak moli djevojčina oca da ga pusti da se popne gore na verandu, gdje misli da će naći djevojku. A kako je teško ranjen, vidi da mu dolazi kraj pa govori u zanosu i bunilu, a taj zanos postepeno raste. On najprije veli: pusti me da se popnem do visoke verande; onda: pusti me da se popnem do zelene verande; a treći put: pusti me do *veranda mjesečevih* (barandales de la luna), po kojima buči voda. A to je predosjećanje smrti i misao da će mu duša uskoro otići prema »mjesečevim verandama«. A Mićević kaže »na verande mjesečaste«, što je sasvim različito od onog što govori pjesnik. — Ciganska duvna u svojoj ciganskoj mašti zamišlja »uspravljenu ravnicu« (llanura empinada) i »rijeke postavljene na noge (uspravljene)« (ríos puestos de pie). Međutim, ono »postavljene na noge« Mićević ispušta i kaže samo *rijeke*. Lorca veli da su za svetoga Gabrijela gitare svirale *same od sebe* (biva: bez svirača) (las guitarras suenan solas). Prevodilac kaže da su svirale *samo* za svetog Gabrijela. Za Antoñita el Camborija, kad je umro, pjesnik veli da se takav živi novac nikad više neće ponoviti, tj. takav se Ciganin nikad više neće roditi (Viva moneda que nunca / se volverá a repetir). A ovdje nalazimo: »Živi novac kojeg nikad / zablistati neće sjaj«. A to nije ono što je u španjolskom originalu. — *Mučeništvo svete Eulalije* završava stihovima:

Ángeles y serafines
dicen: Santo, Santo, Santo.

što Mićević prevodi:

Anđeli i serafini
kliču: Sveta, Sveta, Sveta.

Kao što se vidi, u španjolskom je muški rod: *Svet*, pa prema tome, ne pjevaju serafini svetoj Eulaliji da je ona sveta, nego se radi o jednoj svečanoj crkvenoj himni, koja počinje: »Svet, Svet, Svet gospodin Bog Sabaot...«

U *Preciosi i vjetru* sveti Kristof (koji je tu kao personifikacija vjetra) govori djevojci:

Niña, deja que te levante
tu vestido para verte.

što znači: »Mala, pusti da ti dignem haljinu, da te vidim«. A Mićević kaže:

Dete, pusti da te skinem,
da te vidim bez haljina.

A poznato je da vjetar ne može skinuti haljinu nego je samo može podignuti. Uostalom, i španjolski glagol *levantar* prije svega znači dići, podignuti (francuski: lever).

Na kraju, moram napomenuti da ne mislim da sam kazao sve što bi trebalo kazati o ovim prijevodima, niti mislim da sam sve rekao onako kako bi možda trebalo reći. O nekim mojim mišljenjima vjerojatno bi se dalo raspravljati, ali je sasvim sigurno da u ovim prijevodima ima čitav niz promašaja i olakih rješenja. A ponovno napominjem da ima i veoma uspjelih. I velika je šteta što Kolja Mićević nije uložio više truda, jer je ovo lijepo izdanje moglo biti u svakom pogledu dobro. Ovako, ono je dobrim dijelom defektno. Ali nadati se je da će prevodilac još raditi na ovim prijevodima i da će za neko buduće izdanje učiniti sve ono što je sada propustio. Jer on to zaista može.

Nikola Milićević

[4] Jedan francuski prevodilac prevodi da su žene »nosile u sebi svoju mušku krv« (portaient en elles leur sang d'homme), što je malo teško prihvatiti. Talijan Fusero, međutim, tumači da su žene majci nosile ranjena sina, a to bi onda značilo da su nosile njegovu krv.

SLOVO O SLOVU

(O knjizi pjesama Maka Dizdara: *»Kameni spavač«*)

na kraju —
ništ...
(Stećak Dragajev)

1.

Stećak ili bilig, koji je nadahnuo Dizdarevu knjigu *Kameni spavač*,[1] ima vazda ukles sudbine umrloga, govori u prvom licu poput pjesnika

Bože, davno ti sam legao
i vele ti mi je ležati...

Ćutimo jasno spavača u vremenu, ostavljena uz tamnu šumu, a Bog kao svjedok koji dobro vidi što se zbiva sa životom, već *beskrajno djeluje u drugomu nekom svijetu*. A na ovom stećku

Molju
bratiju
i strine
i neviste
pristupite
i žalite me...

spavač, bivši čovjek, prizivlje *vazdaživе*, i njegov nas zagrobni govor sjeća glasovitih Hölderlinovih stihova: »Otkako smo razgovor / Te možemo čuti jedni o drugima.« Snivač i preko groba jezikom živi s pohodnicima, u svagdanje im kretanje unese nemir vječnoga snivanja. Znajući da zbori s namjernikom, u miljevinu usijeca sudbinu svršetka *(končinu)*, a ne govori mu o pečalnu življenju. Poetska poruka o čovjeku pod stećkom velikom jasnoćom očituje Heideggerovu rečenicu:

»Pjesništvo je temelj koji nosi povijest.«

2.

Puzavice kad nam ocvjetaju lice
Dođe slovo jedno svrh te nesanice

Smrt postaje poezijom. U cvatu biljke na licu samo natren, a onda zasvagda trajnošću *slova* na biligu. Poezija je smrti Dizdareva pjesnička jezgra, od tvorna čovjeka uzimlje duhovno, slavi duh kao i preci mu bogumili.

A zagonetne predodžbe sa stećaka, ujezgrio je Dizdar u neku ćut raskola naroda, kanda se boji da na svomu grobu neće ostaviti zapisa:

Al u domu tvome
Kad će domovina?
Da žalu me družina!...

Slovo će biti pusto onomu tko ostane bez naroda. Izgubila je svrhu i ona udubina na stećku, u koju su lijevali vodu duši za piće! Da, tako bi i slovo o sudbini ostavilo *tuđemu narodu* samo znak ureza, slučajne udubine, i bila bi strašna *dušina čekanja* da ju netko razumije

okrili
i ukopa
i pobiliži.

Stignut će Stega! Ona je utjelovljenje načela Zla, s česa su bogumili ovaj svijet držali nesavršenim i opakim. U pjesmici *Zapis o petorici* Dizdar je tu tjeskobu izrazio progonstvom u hodu. Kretanje je slabost, jerbo je *pokame-*

[1] Izdanje »Veselin Masleša«, 1970.

novano vrijeme neka nadmoć, kako nam svjedoči bilješka uz pjesmu *Zapis o nadi:*

Na zidu blagajske tamnice kod Mostara do nedavno je bio sačuvan natpis jednog zatočenika, čiji početak glasi: »A se pisa Vrsan Kosarić, sužanj koji se ne raduje...« Njegovu misao kao da je iznenada prekinuo udarac mača ili sablje.

3.

Slovo se »ž« u natpisu na *mramoru* rabi kao sveti znak (krizmon), ima stećak u Poljicima na kojemu se zazivlje Mjesec, a na grobnoj je ploči Stipka Radosalića uklesan polumjesec, lađa koja će ga prevesti u vječni život. Očaran tom davninom, Dizdar se u svojoj zbirci igra simbolima s biliga, otkriva sveto značenje broja, opetuje *slovo o smijehu,* ili drevne riječi: ozor, razboj, haran, kâm, hiža, nespina, nikagdar, lastan, tlapnja, himba. U sroku — vrutak / kutak — ćuti se sinestezija tamnosti, vrelo u mračnu zakutku, iz neke svete udubine brda, odakle piju uklete duše u gorskomu grobu. I *svemirsko* u slovu

Na nebu se javi ko crvena rana
Ozvjezdana

Ona je šesterokraka zvijezda sa stećka pravim sjajem zasjala tek u duhu pjesnika.

Što je zagonetniji znak na biligu, raskošnija je pjesnička igra. Na to nas upućuje u *Homo ludensu* i Huizinga: »Samo oblikovanje pjesničkoga jezika u slike nije ništa drugo nego igra. On svrstava slike u stilizirane nizove, povjerava im tajnu, te svaka slika igrom odgovara na zagonetku.« Otajno *kolo* u Dizdara izazivlje najdublje slike, a njegova poezija i zadržava slikovnost jezika, stoga što se nadahnula sunčevim stupom, jelenom ili pak štitom sa stećka. Negdašnje se obredno i mitsko ujezgrilo u znaku *greba,* te je pjesnička igra moguća tek onda kad je svemu zadnja, kad je nadmašila život u kojemu nema ironije. Dizdar jednako pogibeljno (naravski, ništa mu se neće dogoditi) usijeca slovo u *Kamenoga spavača,* kao i u XV stoljeću u stećak

Sej siječe Grubač kovač
a vreba lav!...

4.

Poezija su i ona *izokrenuta slova* nikad odgonetnuta. U toj strašnoj povijesti (jer je nema) dosta je o njoj bilig da postane poezijom. Tad je u ljetopisu, u darovnici i povelji, u zapisu uznika ili dijaka, a na *grebu* je *plemenita odmirača.* Povijest se temelji na poeziji stoga, jer je svaki mrtvi *dobar.* Povijest je u nestanku. U kolu sudbina na stećku, individualna je samo *smrt;* pokojnika koji odlazi u najveću samoću, prate bližnji sa cvijetom u šaci, a mrtva ruka u toplomu dlanu živih, *okriljuje / iz zapamćene priče iščezlih otaca i djedova.* Onaj koji odlazi snivati u kamen, čezne da se *odkameni,* jer radosni put s kukastim križem-vječnim suncem, ne završava u nebeskomu vrtlu (a začarani je vrt najutješniji mit), nego u *mramoru* nad pustom rijekom. Da bi iznova započeo život, treba samo moći slušati kako *dažd pravedni pada pada.*

Toliko malo čovjeku treba za povratak, upravo onoliko koliko je trebalo življenju.

Na stijenu onu propeti ljeljen neće
se nikad više

na onaj zelen zov
one zelene kiše
odazvati

Sudbina jelena u blizoj šumi ne razlikuje se od sudbe ljeljena sa stećka, i u tomu *poetskom povijesti* pjesniku valja samo gonetati. Dizdareva je poezija raskošna gonetka. I onda kad pjeva o *šutnji*

U slutnji jednoj na iskonsku šutnju
da i mi zašutimo

goneta riječ *Ništoga,* koji je svoje *ništa* ipak urezao u vječno slovo kamena. Ta je opća tišina sveudilj mamila, u nama bi sve zamuklo da nema povijesti, kojoj valja ostaviti slovo o sudbini, jesmo li bili slobodni ili robovi, patnici ili mučitelji. A najveća je istina o nama — *jesmo li šutjeli!*

I:

Smrću mojom umro je i moj svijet
ali svijet svijeta neće da se raseli

jest, kako se meni čini, Dizdarevo slovo o pjesnikovoj sudbini. Što je *spavač u kamenu?* Netom sniva, on jest negdje (u maglenoj klisuri modre rijeke), i sve što bi postao prometnuvši se iz duha u tvar, slušanje je *pravednoga dažda.* S kime će živjeti... A veli *Pravednik:*

Tako tijelo stade
Na putu kroz tminu
Pade al glas jedan
Zvoni kroz tišinu

Al glas jedan zvoni
Glas što vječno leti
K nebu u visinu

Eže vječno leti

Ali će vam bolje od mene, o tomu reći sâm pjesnik:

Po legendi, pod starim kamenjem srednjovjekovnih bosanskih nekropola leže *dobri ljudi,* izginuli u borbi protiv svakovrsna zla svoga doba. Ondje gdje ima stećaka o kojima se vodi računa i koji se čuvaju — ne pada krupa. U sušnim ljetnim danima mramorje se obilazi s molitvom da dođe kiša. I autor je ovih redaka obilazio dječakom nekropole Nekuk i Radimlju kod Stoca, u skupini što je molila za kišu. Žene su strugale neke stećke, tesane od meke miljevine, vjerujući da sastrugani prah liječi od raznih bolesti.

Pod jednim stećkom stolačkog kraja, u predjelu srednjovjekovne Vidoške, ne zna se točno pod kojim kamenom, zakopan je i Pravednik, nazvan tako zato što je ubijen u nekoj istrazi. Njegov glas leti prema nebu i letjet će sve dok ne bude uslišan. Taj se glas može ponekad čuti, ali ondje gdje ne vlada buka svjetine, u tišini, a može ga razabrati samo onaj koji i sam svojom mišlju, riječju i djelom teži tome da se pravda ostvari u svijetu.

5.

Stah
boga moleće
i zla ne misleće —
i ubi me
grom!...

Nastat će sad mala ironija kad navedem Martina Heideggera — »Pjesnik je izložen božjim munjama« — jere takva sudba snađe i onoga što je raširio ruke u Mirušu. Nu, pjesnik koji čuje glas iz kamena, hodajući kroza stećke postaje čudak.

Što se zbiva s onim *preko koga govori Duh?* Pjesnikov *posao* (»taj najneviniji od svih poslova«, III, 377) postaje *hod,* on je prvi *namjerni namjernik,* čudak je stoga što mu je čudan hod u povijesti hoda njegova naroda. Zamislimo sad groznu sliku nove seobe, kad bismo sa stećka čitali *strašna kažipuća,* i u toj usudnosti *izgubljena tla,* kameni bi spavač, poput Ka u simbolu piramide, označio kamenu kob *pretkeostavljajućega* naroda, kojega slovo grobno *svrh besanice* proročkim uklesom vijuga:

I na svoji
baštini
legoh.

A sve je moguće u vremenu naroda bez Boga, u oskudnu dobu koje spava, grobovi kojega govore sličicama i nadnevcima, veličaju izvanjsko i nemaju ničesa od sudbe ubilježena. Nisu bilig. Na grobu se dokida pjesničko povijesti, raznogrobnost je dubok znak rasapa naroda, i Dizdarev se glas iz tamnih šuma doimlje rogom zalutala lovca na jelene. Kao zov iz stećka.

Sa te zagubljenosti Boga pjesnik ne upoznaje ljude. Oni su tamni, nepouzdani, te više vjeruje u umrle. Nesretan je stoga što ih štuje, a ne može obaviti obred: uliti vodu u udubinu na stećku, iz koje piju duše! Vjeruje i u dolazeće, pa u praznini bez pravih, *dobrih ljudi,* svršava svoju knjigu stanjem spavača u kamenu — TMAČA.

Jozo Vrkić

»PRAMEN TAME« — NAJNOVIJI ROMAN MIHAILA LALIĆA

»Nešto kasnije sam upoznao Krležine knjige i vidio: ne piše pisac tek onako, što mu se piše, nego se pisanjem bori protiv nekog odvratnog stanja, protiv nasilja, pljačke nejakih i bijede, a za neko pravednije stanje koje bi se zajedničkim naporima moglo ostvariti.«

Mihailo Lalić[1]

Onim istim širokim potezima kojima je u *Svadbi* slikao pokret kolone talijanskih kamiona »iz blokirane i glađu umorene Podgorice« prema »snjegovitim istočnim krajevima Crne Gore«, Lalić je u romanu *Pramen tame* (»Prosveta«, Beograd, 1970) u svega dvije rečenice, stvorio atmosferu rasula četničkog pokreta čiji su se preživjeli ostaci kretali prema granici, u nadi da se domognu što dubljeg zaleđa fronta, da bi u toj dubini bili što dalje od domašaja pravde i osvete. Time se otkriva i specifičnost Lalićevog metoda. On nastupa široko, otvoreno, ne prikrivajući namjere, nasuprot onima koji, da bi zainteresovali čitaoca, počinju od detalja da bi tek kasnije otkrivali, dio po dio, i razvoj radnje i ličnosti i tendenciju. Takođe, on ne polaže mnogo ni na zaplet i dozvoljava da se razvoj radnje predvidi. Roman se kretao iz-

[1] Autobiografska bilješka u izdanju *Svadbe* u biblioteci »Reč i misao«, »Rad«, Beograd 1964.

među fabule i ideja tako da smo s jedne strane imali paralelne tokove, usmjerene na iznenađenja i neizvjesnost šta će da se desi, dok smo s druge strane, u romanu ideja, umjesto individualnih karaktera i sudbina lica pratili sukob stavova ili čak monološku razradu jednog pogleda. Zatim su se javili razni pokušaji, među kojima je pažnju izazvao Robbe-Grilletov (Rob-Grijeov) objektivizam. Lalić nije usvojio ni jedan od tih metoda. On stvara svoj. Od početka. On ne krije antipatiju prema četničkom pokretu, jer ne piše zato što mu se piše već zato što se pisanjem bori protiv jednog odvratnog stanja dvostruke izdaje — čojstva i domovine, ali on je umjetnik, i te bradate prilike s one strane barikade ipak su obični ljudi od kojih su se mnogi, u drukčijim okolnostima, mogli naći i među nama. Ono što najsnažnije otkriva i piščevo nipodaštavanje tih otpadnika »od zdravog i opamećenog svjeta« (Njegoš) i njegovo stvaralačko poštenje jesu situacije u kojima ih pisac »nalazi«. Dok partizane vidimo u veoma raznolikim situacijama, četnici su ili u hajci na partizane ili su suočeni sa maltretiranjem kojemu ih izlažu njihovi vlastiti saveznici. U *Svadbi* četnici organizuju doček Prvoj njemačkoj alpinskoj diviziji, a oni prolaze pored njih i zauzimaju svoja unaprijed označena mjesta, radeći svoj ratnički posao samostalno i proračunato. Sjećate se kad su Nijemci upali u kolašinski zatvor, povukli su se nakon nekog iznenadnog naređenja napolje, pa je Tadija Čemerkić sjekirom raskovao svoje okove i, umjesto da pobjegne, nastavio da raskiva druge okove, dok Nijemci nijesu ponovo došli. Kad Nijemci prave stroj zatvorenika, Mišo Vuković opominje: »Danas ovdje predstavljamo Crnu Goru mi a ne četničke poleguše.« Zatim su partizani vidjeli kako pored iste one tribine koju su podigli da dočekaju Pircija Birolija četnici polažu oružje. Tadija je to prokomentarisao riječima: »E baš ste rđe i ništavila, a meni s društvom da je samo desetak tih pustih pušaka, čulo bi se do Berlina.« Tako su četnici pred svojim ljutim protivnicima doživjeli najveću sramotu, da ih razoružavaju umjesto da ih slave za saradnju. *Raskid* koji je direktan nastavak *Svadbe* prati dalje sudbinu četnika u njihovoj neizbježnoj moralnoj degradaciji. U *Pramenu tame* oni su na kraju puta, negdje blizu granice, ali s one strane, u Austriji. U Kolašinu su ih Nijemci razoružali jer su se plašili anglo-američkog iskrcavanja pa su pretpostavljali da bi četnici tada prešli na anglo-američku stranu. Sada su pred njima ti »pravi« saveznici koji su ukazali gostoprimstvo *njihovom* kralju i *njegovoj* vladi. Šta bi oni drugo mogli da očekuju sem da ih prihvate i nagrade kao borce protiv komunizma. I dok sreski komandant limskih četnika Riko Gizdić nastoji da povrati izgubljeni autoritet i kupuje nove čizme, partizanski komesar Relja Savović kupuje od majora Simpsona nekoliko vagona četnika, zakiva ih u marvene vagone i ekspeduje u Šent Vid na saslušanje. Tamo će Janez pokušati da sazna ko mu je ubio brata. To je dakle ta tipična lalićevska situacija — *izdajice bivaju izdate*, u Aufgangu jednako kao i u Kolašinu, i od jednih i od drugih saveznika. Dovodeći ih tako u položaj da se sami glože i razotkrivaju, pisac ne osjeća u tolikoj mjeri želju da im dodaje karikaturalne elemente, čemu bi u drugim okolnostima teško odolio. On se ograničava da zadovoljno posmatra njihovu zasluženu agoniju.

Valja obratiti pažnju na ugao posmatranja četničkog pokreta. Svaki pokret ima svoju ideologiju. Ćosić je u *Deobama* raščlanjivao i taj elemenat ali on je imao pred sobom ideologe (pored ostalog), dok Lalić piše o onima koji su tu ideologiju sprovodili u praksi, daleko od centra koji odlučuje. Osim toga, po Laliću, nije uopšte riječ o ljudima koji zaslužuju poštovanje i onda kada se sa njima ne slažemo. Nije u tradiciji crnogorske proze da izjednačuje neprijatelja i nečovjeka. Poznata su brojna pobratimstva Crnogoraca i Turaka. Postoje zapisi o tome kako su za vrijeme bojeva i jedni i drugi prelazili na protivničku stranu da vrate dugove kojima je dospio rok. Boj će proći a glas o poštenju će ostati. Ali četnici nijesu samo ljudi druge ideologije već i saradnici okupatora, izdajice, a izdaja nije promjena stava već gubljenje ljudskih vrlina. Izdajnik nije neprijatelj već rđa i ništavilo, stvor nedostojan da bude među čestitim ljudima. Teško je to što je iznevjerio društvo ali je još teže što je iznevjerio čojstvo. Pred Lalićem se, dakle, nalazi šarena gomila bjegunaca, stvorova niže vrste, koje ekspeduju preko granice u zakatančenim marvenim vagonima. Iako su kupljeni za zlatnike pronađene u franjevačkom manastiru oni nemaju prava na poštovanje. Kad su izdali braću, mogu da izdaju i prevare bilo koga. Našavši se u zatvorenom vagonu oni pokušavaju da ukoče točkove kako bi spriječili povratak i iskoristili gužvu da pobjegnu, ali u takvim vagonima nema kočnice, jer ih goveda ne bi znala da upotrebljavaju. Stari policajac Riko Gizdić zna da bi partizani iz takve situacije našli izlaz. Kaže da je čitao u povjerljivim knjigama kako su probijali patos. Ali niko od četnika i ne pokušava da to učini. Zatvoreni vagon je veliki simbol koji izražava ne samo Lalićevu ironiju već i, ma kako to izgledalo čudno, njegovu objektivnost. Ako su unutra zaista ništarije i ližisahani, oni to nijesu zato što bi tako bilo suđeno već zato što nijesu imali dovoljno snage da budu ljudi. Sjećate se kako onaj Ančić u *Svadbi* razmišlja, vezujući komuniste, kako vezuje bolje od sebe a Tadiji poslije dovikuje: »Zbogom, Tadjo Čemerkiću, *čovurino ljudska!* Drž' se kao što ti priliči, nek ti i na smrti zavide ove kukavice, a *ja ti već odavno zavidim!*« na što Tadija odgovara: »Srećan put, žaco! Dabogda i to čudo bilo: *da se od tebe čovjek načini.*« To su ta mjerila. Zato se, primijetili ste, i ne oslovljavaju po pripadnosti pokretu, četničkom i partizanskom, već kao kukavice i pravi ljudi. Nemajući snage da budu ljudi, oni su, raspamećeni, raščovječeni, odbačeni, dospjeli na pravo mjesto u marveni vagon. Ali, istovremeno, nesposobni da sobom upravljaju, oni su oruđe u tuđim rukama i to umanjuje njihovu krivicu jer ne znaju dovoljno jasno što je to što rade. Ima u tom njihovom odbranaštvu neiskrenosti. Čak i Riko Gizdić kaže: »Ja sam tu bio samo sredstvo... Figura jedna, sasvim slučajna i nevažna«, na što mu odgovaraju spremno i slikovito: »Znamo te mi na konju zelenku, putem se nije moglo proći od tvoje sile i prdnjave.« Ali očigledno je da većina izbjeglica shvata svoju krivicu i sagledava svoju ljudsku bijedu. Borba za život ne daje im da se smire. Strahuju jedan od drugoga. Nožem su ubijali i od noža stradaju. I svi se osjećaju prevareni. A mnogi su slučajno zahvaćeni tom bujicom, kao što to uvijek biva. Sa istoga krova rijeke teku u dva mora[2] i ta početna razlika od jedne pedi pretvara se kasnije u sve veće rastojanje. Istome Riku Gizdiću slali su prijatelji anonimna pisma da se na vrijeme opameti ali njemu se činilo da je sigurniji uz vlast, da mu jedino ona može obezbijediti konja, čizme, uvažavanje. A sada mu se čini da će stradati baš zbog tih novih čizama, jer je u njima primjetniji. Pogrešan proračun ga je doveo i u vagon, jer nije bio izabran za prvi transport, pa je mjesto u njemu kupio. On u svemu tome vidi prst sudbine koja je uvijek protiv čovjeka. »Stižemo svi gdje nećemo i gdje nam ne treba... To je tako apsolutno određeno, utvrđeno — ne može da bude izuzetka. I ko neće, i ko se čuva, i ko ima mnogo pameti, kao ti i ja što je nemamo« (ovo Riko govori Janezu) »— svako stigne tamo gdje želi da ne stigne.« Ali taj fatalizam nije ništa do pokušaj utjehe. Jer malo dalje, tamo preko granice, kupujući nove čizme, Riko je mislio da se nalazi s one strane opasnosti.

Da bi još jače istakao bijedu četničke rulje, Lalić je stvorio zanimljiv lik Ađutanta. Bivši arhivar u štabu četničkog odreda, naučio je napamet mnoga akta i proglase. Svečani, samouvjereni, nadmoćni ton tih tekstova koje Ađutant deklamuje u kontrastu je s onim što ta poražena vojska govori. Neki ga napadaju zbog biblijskog tona ali ustvari njima najviše smeta istina, pa će zaneseni Ađutant biti zadavljen u vagonu u trenutku kad četnici shvate da se vraćaju u zemlju i da bi taj šašavi deklamator mogao da ih oda.

Uočljivo je da je čovjek u *Pramenu tame* isključivo *homo politicus*. Priroda koju Lalić inače doživljava intenzivno ovdje je jedva naznačena. Jedno od objašnjenja moglo bi se naći u činjenici da je i sam taj kontakt s prirodom objektivno ograničen. Izbjeglice su prvo u logoru, zatim u zatvorenom vagonu a na kraju u enterijeru, na saslušanju. No odsustvo drugih motiva zapaža se i u dijalogu. Svaka je riječ, svaka misao, vezana za zločin i kaznu. Time je postignuta koncentracija pažnje na jedan problem, ali smo lišeni ugodne mogućnosti odmora poslije kojega bi naša pažnja bila postojanija. Čitalac je prezasićen uvijek istim lamentacijama, a čini mu se da su izbjeglice previše jednodušni u shvatanju promašaja, uglavnom podijeljeni na masu koja traži krivca i Rika Gizdića koji bi želio da odagna od sebe tu napast da sam plati za sve. Nema složenije diferencijacije koja bi u takvoj masi otkrila i prkosne zanesenjake. Na kraju krajeva neki od onih koji slučajno nijesu kupljeni i prebačeni natrag bave se i danas istim poslom izdaje. Razumije se, daleko od opasnosti. Ali da onih dana četrdeset pete nije u njima tinjala odlučnost da se nastavi, kako bi se održao taj otrovni plamen mržnje? Objašnjenje postoji. Uvijek postoji objašnjenje. Prošavši neoprljeni kroz partizansku vatru, preko granice, skupivši ponovo hrabrost, ili jednostavno u borbi za egzistenciju, mnogi su shvatili da se nastavak borbe može unovčiti, da je to sigurniji izvor prihoda nego pranje posuđa. Tačno. Ali to ne može da izbriše utisak da su izbjeglice u *Pramenu tame* pokornije nego što bi to moglo da se povjeruje, da im je dato previše kajanja a premalo srdžbe. I da je suženi radijus kretanja njihovih misli i

[2] To je motiv Vukovićevog romana *Razvođe*.

osjećanja stvorio izvjesnu monotoniju, nepoznatu u boljim Lalićevim romanima, gdje se harmoničnije smjenjuju dramske i lirske sekvence. No i njegove slabije stranice imaju veću snagu nego najviši dometi osrednjih pisaca a interes koji je pokazan za ovaj roman duguje se i činjenici da je ova tema na žalost još uvijek aktuelna.

Radoslav Rotković

UHODEĆI BECKETTA

(Filip Roje, *Agent,* Matica hrvatska, Split 1969)

Prije odgovora na relevantno pitanje tko je i što je *Agent* moramo postaviti i drugo pitanje: a tko je i što je Filip Roje?

Agent je romaneskni prvijenac mladog splitskog pisca Filipa Roja, a Filip Roje je trenutno najmlađi, a možda danas i jedini adept mrzovoljnog Irca Samuela Becketta u hrvatskoj književnosti.

Beckettov dezintegrirani svijet, njegova oronulost kao jedinstven izraz i posljedica one ponorne analitike čovjeka koji se sam razjeda ili topi poput leda na suncu ostavljajući iza sebe samo jednu mrlju koja ničim ne govori o prethodnim agregatnim stanjima lica, fascinirala je mladog pripovjedača čak i više no što bi osobna spisateljska kritičnost mogla zapravo podnijeti. Pa ipak ne treba odbaciti ovaj romančić, više ciničan u načinu gledanja nego istinski romansijerski temperamentan i smion u poniranju prema tom ništavilu koje je književnosti u toj formi otkrio autor romana *Malone umire, Molloy* ili *Novela i tekstova za ništa.*

Uhodeći sebe, uhodeći čovjeka koji se raspada, ali ne više na onaj zastarjeli romantičko-demonski način jednog *Doriana Graya* ili *Gospodina Jékila i Hydea,* nego tražeći u tom raspadanju čvrstu vezanost tvarnog i duhovnog nestanka individue, Filip Roje je dao u spomenutom malom romanu svoju analitiku hipotetske preobrazbe jednog lika, jedne osobe i jedne funkcije — zapravo uvjerenja koja na kraju dovodi do metempsihoze u kojoj se agent preobražava u pjesnika. Na tom putu on je kročio kroz ništavilo, koje je pokušao poistovjetiti s aktualnim osjećanjem osobnog postojanja, no koje istodobno odgovara i općim mjestima razmišljanja o položaju čovjeka u ovom trenutku ljudske povijesti.

Već smo dotakli pitanje izvornosti, no ono ne bi ni u kojem slučaju smjelo biti preferirano na račun trezvene konstatacije da je hrvatska književnost dobrim svojim dijelom bila konzervativna i ksenofobski nastrojena, ali da su postojali uvijek pisci koji su to stanje svojim darom transcendirali, dok su također u svim naraštajima postojali stvaraoci koji su bez obzira na cijenu željeli krenuti putevima drugačijim od putanja kojim su se kretali najbrojniji predstavnici tog književnog trenutka. Roje pripada ovim posljednjim.

Spomenusmo da Roje na stanovit način pripada splitskom književnom krugu. Ova je napomena utoliko značajnija ukoliko nas prisjeća da je prozaik Živko Jeličić središnja ličnost toga kruga. Neproučen, s naporom čitan tek od malobrojnih pojedinaca, Jeličić svojim sarkastičnim i ponekad do apsurda hipertrofiranim realizmom, zadojen neshvatljivom ljubavlju za detalje koje raspreda kao što pauk prede svoje tkanje istodobno dezintegrirajući teksturu, podlogu — došao je do svojevrsnog raspada romana. Taj rasap je autohton iako u njemu otkrivamo neke analogije s postupcima i rezultatima značajnim za tzv. *novi roman.*

I kod Filipa Roje događa se nešto slično. I ovdje je došlo do raspada romana, rasapa ličnosti, hipertrofije govorenja, nestanka priče i roman pred čitaocem se preobražava polako u *govor u akciji* čiji nam je konačni cilj nepoznat. Zaista ostaje kao nepoznanica što je Roje smjerao iskazati *Agentom?* Ovo pitanje, međutim, kada je riječ o modernoj prozi, na stanovit način je promašeno, jer moderna proza rađa se iz sebe same, njezino je značenje ukratko generativno. Roje je mlad pisac otvoren različitim utjecajima koje on na stanovit način stvaralački usvaja, ali narativni objektivizam i egzistencijalna zebnja kojom je prožet *Agent* kao da još uvijek nedovoljno potvrđuju samog pisca koji je proniknuo situacije modernog čovjeka i postupak moderne proze ali istodobno se još nije pripovjedački ukotvio u jezik kazivanja i u konkretan jezik hrvatske književne tradicije. Zato luta pustarama nediscipliniranog, feljtonistički shvaćenog revolta koji ga ponekad dovodi u situaciju kada istinski progovara iz unutrašnjosti svog bića i bića naraštaja koje osporava svoju zbilju svojom utopijom infantilnog i eskapističkog humanizma.

»Bavljenje špijunažom u mojoj mladosti bilo je značajni faktor. Uhođenje nezdravih osoba, nepotrebnih elemenata, koji su zagađivali ionako minimalni, zagušeni prostor ovog našeg kruga. Posao sam vršio sa mnogo revnosti, ja, koji sam bio jedna sasvim mala prljava nemoć, odjednom sam uskočio, u važne stvari, baveći se važnim djelima. I dok sam malo po malo stjecao svijest o svojem položaju, o svojem bezizlaznom stanju, pokušavajući da izvrdam, trzajući naročito prikliještenim donjim tijelom, oni su se obilato služili mojim položajem, prikvačeni na moja leđa, naprosto sisajući mi sadržaj« (str. 15).

Agent je apstraktna drama savjesti, jedna u nizu koja je ispunila stranice suvremenih romana koji su kao intelektualne konstrukcije usmjereni prema vrlo konkretnim nedaćama određene sredine i vremena, ali kao po nekom pravilu ta se kritika odnosi na sve iako ne obvezuje nikoga posebno.

Branimir Donat

PRILOG POZNAVANJU GRČKE KLASIKE

(Heziod: *»Djela i dani«* i Albert Bazala: *»Mudrost grčkog naroda u priči i pjesmi«* — izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1970)

Premda su kod nas u bližoj i daljoj prošlosti prevedena gotovo sva djela stare grčke lijepe književnosti, pa ti prijevodi slove kao ponajbolji u našoj prijevodnoj književnosti, Heziodov opus kod nas do danas nije preveden, pa ni u pojedinosti, unatoč tome, što je njegov poučni ep *Poslovi i dani* najbolji prikaz duha i načina seljačkog života, morala i običaja u staroj Heladi (na prijelazu iz 8. u 7. stoljeće stare ere), a njegova *Teogonija* (ili *Postanak bogova*) najljepše pjesničko djelo o postanku svijeta, bogova i ljudi.

Sada je Matica hrvatska objavila ova Heziodova djela: »Poslove i dane« u stihovanom prijevodu, a »Teogoniju«[1] u okviru rasprave i komentara, uz vrlo zanimljiv uvod u starogrčku filozofiju pod naslovom »Mitos i logos«, kao prvi dio ovećega zamišljenog djela »Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi« koje je ostalo do sada u rukopisnoj ostavštini moga pokojnog oca, sveučilišnog profesora i filozofskog pisca Alberta Bazale, u nedovršenom obliku, ali ipak toliko dorađeno, da sam ga mogao prirediti za tisak, a Matica hrvatska mu dala estetsku grafičku i umjetničku opremu.

Različito od Homera, za koga se ne može reći je li bio povijesna ličnost i odakle je rodom, pa se sedam gradova natjecalo za priznanje da se baš u njihovu kraju rodio (Smyrna, Rhodos, Kolofon, Salamis, Chios, Argos, Athenai), postoje podaci iz kojih se može razabrati da je Heziod bio povijesna ličnost, ako se može vjerovati onome što sâm o sebi kaže u svojim djelima. Može se čak izračunati, da je živio oko godine 700. stare ere.

Roditelji mu potječu iz Kime u Eoliji, odakle su otišli zbog slaba života i siromaštva i naselili se u Askri u Beotiji. U svom djelu *Poslovi i dani* (633—640) Heziod o tom kaže ovo:

Kao što je, luđi Perze, i tvoj otac, a i moj,
Lađama plovio morem, tražeći pošteni žitak,
Dok nije stigao amo, mnoga preplovivši mora,
Na crnoj lađi, Kimu napustivši eolsku nekoć,
Valjda ne bježeć' od blaga, mnogog imutka i sreće
Nego od bijede koju Zeus ljudima daje,
Blizu Helikona sjeo, u Askri, tužnome selu,
Hudom u zimi, nemilom ljeti, nikada dobrom.

Nakon smrti oca vodio je parnicu zbog ostavštine sa svojim bratom Perzom, koju je izgubio jer su Perzu išli na ruku podmićeni suci. O tome Heziod kaže u istom djelu (35—39):

. . . ovdje svršiti moramo raspru
Onom presudom pravom, što je najdraža bogu.
Jer baštinu već smo podijelili, a ti si mnogo
Zgrabio sebi, miteći darova gladne suce.

[1] Pjesnički prijevod, u heksametrima, Heziodova spjeva *Postanak bogova* objavljen je u »Forumu« br. 6, 1969. Prevodilac Branimir Glavičić izostavio je neke dijelove, objavivši otprilike dvije trećine spjeva (op. ur.).

Prema jednoj verziji ostavio je Heziod nakon toga svoju domovinu, ali nije poznato gdje je otada živio. Uopće mi se ne čini da je napustio rodni kraj, nego je vjerojatnije da se i dalje bavio poljodjelstvom pa je svoja iskustva na tom području sakupio u poučnom epu *Poslovi i dani*. Čak nije vjerojatno da se ozbiljno raskrstio i posvadio s bratom, jer ga u ovom djelu neprestano spominje i zapravo ovo djelo njemu namjenjuje, nazivajući ga — kao od milja — ludi moj Perze!

Prema jednoj izreci u istom djelu (650—690) on se nikad nije udaljio iz rodnoga kraja a naročito nije putovao morem, jer kaže:

Nikad još, naime, nisam širokim plovio morem,
Osim iz Aulide baš u Eubeju, gdje su Ahejci prezimili nekoć, sabravši narod da krenu
Iz svete Helade na Troju, u kojoj lijepe su žene
Ja sam u Halkidiku morem, na takmicu Amfidamanta
Mudrog doplovio tada: njegovi sinovi bjehu
Objavili nagrade mnoge za pobjedu, i ja sam, velim,
Pjesmom pobijedivši tronog donio s ručkama lijepim,
Muzama helikonskim ja ga posvetih ondje
Gdje su me milozvučnom prviput obašle pjesmom.
Dotuda samo putovah čvrsto spojenom lađom.

Nije poznato kakvo je to bilo pjesničko natjecanje, u kojem je Heziod pobijedio i zato dobio nagradu: tronog s lijepim ručkama. Prema pjesničkim djelima koja nam je ostavio, on je sigurno već za života bio slavni pjesnik.

U djelu *Poslovi i dani* pokazuje ne samo izvrsno poznavanje poljodjelstva i daje stručne upute najvišeg dometa o tom koji se poslovi imaju obavljati u koje dane i koje godišnje doba, nego daje ponešto od teogonije i kozmogonije (106—174), opisuje teškoće ljudskoga života (175—184) i zlo koje je ljude stiglo s Pandorom (57—105) a daje i različite moralne pouke. Pokazuje da dobro pozna Homerove epove i podosta se služi Homerovim mislima, koje znatno unapređuje. I mnoge druge »priče iz davnine« Heziod znade i spominje, kao npr. priču o tebanskom kralju Kadmu, priču o Edipu kralju i borbi njegovih sinova pod Tebom »sa sedmero vrata« (162—163) a na jednom mjestu (533—534) gdje se govori o »tronogom starcu« nazire se i aluzija na sfinginu zagonetku. Heziod spominje i Amfidamanta i njegove sinove koji su osnovali pjesničko takmičenje, i druge slične priče koje su kasnije obradili znameniti pjesnici, književnici i dramatičari klasične starine pa su tako prešle u kasnija pokoljenja.

Kako i gdje je sabrao gradivo za svoj grandiozni ep *Teogonija* također se ne zna, pa iako »nije važno kako je beotski seljak mogao biti tvorac rodoslovlja bogova, koje predstavlja visok stupanj shvaćanja svijeta« (kako kaže A. Bazala, str. 99), to je vjerojatno baš ta činjenica, što se Heziodu pripisuje opis rodoslovlja bogova, dovela kasnije mislioce do zaključka, da je Heziod morao napustiti seljački život i posvetiti se kulturnom i pjesničkom radu u nekom gradu i žarištu kulture, nauke i umjetnosti, premda o tome ništa pobliže ne znamo.

Ali je to više nego dovoljno da je Heziod našao svoje mjesto u žarištu mitologijskog i kozmologijskog pjesništva i u povijesti filozofske misli. I zato je ispravno da mu se prijevodi nađu i u hrvatskom prijevodnom pjesništvu, jednom u proznom obliku ali zato s originalnim komentarom, drugi put bez komentara, ali zato u stihovanom prijevodu.

Nije nezanimljivo kako je došlo do toga da smo dobili Heziода u hrvatskoj verziji. O tom mogu dati ove podatke:

Albert Bazala (13. VII 1877 — 12. VIII 1947) dovoljno je poznat kao sveučilišni profesor, višekratni dekan Filozofskog fakulteta, a god. 1932/33. rektor Zagrebačkoga sveučilišta, pravi član i god. 1933—1941. predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, propagator pučke prosvjete i osnivač Pučkoga sveučilišta, pravi član i član utemeljitelj Matice hrvatske — iz ranijih dana moje mladosti u živom mi je sjećanju ostala diploma o tom članstvu, koja je visjela na zidu uz njegov pisaći stol — dugogodišnji njen tajnik i kasnije predsjednik. Ostavio je uočljiv trag u kulturnom, znanstvenom i javnom životu hrvatskoga naroda u prvoj polovici XX stoljeća.

Najvećma je poznat po svom pedagoškom, nastavničkom i profesorskom radu, kao tipični predstavnik »stare garde« profesora Zagrebačkoga sveučilišta, koja je predavanja i profesorske nastupe držala svečanim činom, a predavanja su joj zaista bila ne samo pedagoški rad nego i znanstvena i stručna djelatnost. Poznato je, da je postavio maksimu: »Svak je dužan na svoj način, prema svojim sposobnostima u sebi i izvan sebe, koliko naime život ima i izvanjsku stranu, izraziti ideju čovjeka.« Zato mu je bila prva briga — čim je prihvatio katedru za povijest filozofije — da napiše *Priručnik povijesti filozofije*. To je djelo Matica hrvatska objavila u 3 knjige, u godinama 1906, 1909. i 1912. No nije se time zadovoljio, nego je pomišljao i na novo izdanje, pa je pripremajući se za predavanja, za to izradio obilje bilježaka. Ipak, sistematski je počeo pisati II izdanje svoje *Povijesti filozofije* tek poslije oslobođenja, godine 1945. I nadao se da će ga brzo dovršiti i čak vidjeti objavljenoga još za svoga života. Prema nacrtu koji je ostavio u rukopisu imalo je to zaista biti omašno djelo; kako sâm naslov kaže: 2. znatno prerađeno izdanje! Čak je mislio, da će djelo biti izdano četrdesetih godina, jer je na naslovnom listu rukopisa naznačio kao godinu izdanja: »194...«, tako da je trebalo dodati samo četvrtu brojku (od 5 do 9).

Od toga djela obrađen je samo uvod u povijest filozofije pod naslovom: Filozofija, pojam i značaj filozofije i povijest filozofije. Ovom poglavlju dan je motto po Ciceronu:

Etenim duo esse haec maxima in philosophia:
iudicium veri et finem bonorum.

Rukopis ovoga djela nije dovršen, a neće ga biti ni moguće dovršiti jer su u već gotove stranice teksta umetnute mnoge manje, dodatne stranice ispunjene umecima za koje nije označeno kamo imaju biti uvrštene u tekst, a neobično su važne za cjelovitost i potpunost djela. Isto tako su u ove stranice umetnute i neke objavljene rasprave, iz kojih su pojedine misli kod definitivne obradbe morale valjda također biti umetnute u tekst. Takve su rasprave: Pogled na kompoziciju svijeta; Pod vidom ideja; uvodni dio u raspravu »Filozofijska težnja u duhovnom životu Hrvata od pada apsolutizma ovamo« (s poznatim mottom Victora Cousinsa: *Filozofija je kult ideja*); Vječni oganj i dr. Nema sumnje da su i neke misli iz rasprave *Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi* imale biti sastavni dio ovoga poglavlja. Na rukopisu je ostalo otvoreno naliv-pero koje je ispalo iz ruke u nastupu srčanog napadaja. Pokraj toga ostale su sve tri knjige Matičina prvog izdanja *Povijesti filozofije*, sada raskoričene i rastavljene u dijelove, a među tiskane stranice uvršteni su listovi puni umetaka i bibliografskih podataka, koji se ne mogu danas više srediti. Tako do namjeravanoga II izdanja njegove povijesti filozofije neće nikada doći. A za tim danas više i nema potrebe, pošto nas je Matica hrvatska mnogo više zadužila svojim izdanjem Filozofske hrestomatije u 12 svezaka pod uredništvom njegova učenika i nasljednika na katedri povijesti filozofije, Vladimira Filipovića.

Bio je izvrstan govornik i predavač: njegove prikaze Platona, Descartesa i Spinoze, Kanta i Hegela, a ponajviše Nietzschea, pamte njegovi slušači cijeloga svog života. On je na svojim predavanjima upravo naizust klesao likove o kojima je govorio. Neka od ovih poglavlja izašla su tiskom po kojom zgodnom prilikom, pa su tako i danas pristupačna. I pojedina poglavlja iz povijesti hrvatske filozofije objavljena su tiskom, dok je sve drugo ostalo *in suspenso*, nedovršeno.

Uz to je bio i suviše revan u obavljanju svojih nastavničkih i ostalih dužnosti, pa je sve ostalo odgađao za kasnije, nadajući se da će sve to obaviti kad stigne u mirovinu, ali ga je u tom omela rana smrt.

Bio je dva puta prisiljen prekinuti svoj nastavnički rad. Kao član i funkcionar političke stranke poznate pod imenom »Hrvatska zajednica«, koja se deklarirala za republiku i federativno uređenje tadašnje Jugoslavije, umirovljen je 26. XI. 1924. Istom 30. VIII. 1927. ponovno je preuzeo svoju katedru. Drugi put je umirovljen 26. I. 1943. jer se kao izraziti demokrat, humanist i slobodouman čovjek nije htio pokoriti sili i nasilju okupacije i diktature. Ali su oba ova umirovljenja uvelike koristila njegovom književnom i znanstvenom radu. Za vrijeme prvoga umirovljenja dovršio je svoju raspravu SVIJEST I SVIJET — SUBJEKT I OBJEKT, koju je 28. V 1927. čitao u Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti i koja je kasnije objavljena u Radu akademije (knjiga 272/123) kao II dio FILOZOFSKIH STUDIJA i nastavak rasprave METALOGIČKI KORIJEN FILOZOFIJE (objavljene u Radu akademije, knjiga 229). Za vrijeme drugog umirovljenja posvetio se svom studiju o ulozi mita u životu ljudi i narodâ, te se vratio predmetu što ga je davno u sebi nosio, obradbi djela MUDROST GRČKOG NARODA U PRIČI I PJESMI. Rukopis ovoga djela, kako ga je rukom pisao, ostao je u tom obliku u ostavštini.

Prema nacrtu rasprave, koji je napisan na prvom listu originalnog rukopisa, ovo je djelo trebalo imati ova poglavlja: »Mythos i logos«; Slika svijeta u vidu grčkoga mita; Heziod — Duh seljačkoga života; Homerov životni nazor; Moralne i političke ref-

leksije; Sedam mudraca — Pitagorina družba; Duh grčke tragedije — Eshil, Sofoklo i Euripid; Grčka lirika. Prema tekstu rasprave, moram reći da je rasprava nedovršena ili, bolje reći, da su dovršena samo prva dva poglavlja u kojima obrađuje problem mita i logosa, a i sliku svijeta prikazuje u vidu grčkoga mita.

U prvom dijelu rasprave obrađuje problem »mita« i njegovu važnost za kasnije logično mišljenje. Koliko je, naime, u raspravi »O metalogičkom korijenu filozofije«, odnosno u raspravi »Svijest i svijet — subjekt i objekt«, dao osnove svoje *filozofije* i svoga *filozofskog* stava, toliko je u spisu *Mudrost grčkoga naroda u priči i pjesmi,* osobito u poglavlju u kojem obrazlaže »mythos« i »logos«, izrazio mnoge svoje misli *u jednostavnijem obliku. To* su, ujedno, misli koje je u više navrata eksplicirao na svojim predavanjima i u drugim filozofskim, naročito psihologijskim i kulturno-historijskim raspravama: *Vječno živi »mythos« i uvijek napredni »logos« u uzajamnom radu stvaraju i drže duhovni svijet.*

U drugom poglavlju rasprave MUDROST GRČKOGA NARODA U PRIČI I PJESMI, kojemu je naslov *Slika svijeta u vidu grčkoga mita* rješava problem kozmologije i teogonije na osnovi podataka iz Homera i Heziodа, pozivajući se na klasičnu tvrdnju, koja se pripisuje Herodotu, da su Homer i Heziod dali Helenima teogoniju, bogovima nadjenuli imena, podijelili časti i uloge i označili im obličja. Pretpostavlja, dakako, da su *Ilijada* i *Odiseja* poznate, pa iz tih epova uzima samo ona mjesta i ideje koji govore o kozmogoniji i teogoniji. Ali Heziodova *Teogonija* je manje poznata, pa iz nje vadi velik broj misli, jer je ona temeljna rasprava za ovu problematiku, koja se rješava na taj način što je treba nadopuniti podacima iz Homerovih epova. Da bi mogao grčku sliku svijeta prikazati u vidu mita, smatra potrebnim poznate pjesničke elemente dati u *prozaičnom* obliku i odgovarajućem izvatku i tako približiti čitaocu, jer oni, koliko ih ima, nisu odlučni za kozmičku sliku, a nije ni na štetu stvari ako se skrati prilično opširno navođenje fantastičkih bića, koja u vezi sa stanovitim psihološkim pobudama predstavljaju demonske sile više odlučne za ljudski život nego za sastav i tijek svijeta. Na taj način uspijeva bolje istaći sustav stvaralačkih čimbenika i njihovu ulogu u razvoju svijeta.

Dajući gotovo cijelu Heziodovu *Teogoniju* u proznom prijevodu, dodaje joj svoj više nego originalni komentar.

Nakon obradbe teogonije i kozmogonije i prikaza slike svijeta u vidu grčkoga mita trebalo je vratiti se na zemlju i pripremiti se i na obradbu trećega poglavlja: Heziod — duh seljačkoga života. Ovo je poglavlje namjeravao obraditi na osnovi Heziodova poučna epa *Poslovi i dani,* koji je kod nas gotovo posve nepoznat. Zato se zadržao na prijevodu toga epa, ali za razliku od *Teogonije,* koju daje u izvatku i proznom sastavku, ep *Poslovi i dani* prevodi u stihovima. Taj rad bio mu je neka vrsta duševna odmora od filozofskih razmišljanja i u njemu je nalazio — dobro se sjećam — veselje i užitak prevodioca. Taj mu je rad bio ujedno potreban za komentar rečenoga poglavlja »Duh seljačkoga života«, ali taj komentar nije nikad napisao.

Ep *Poslovi i dani* preveo je u stihovima, iz grčkoga originala — na njegovom pisaćem stolu ostala je iz Sveučilišne knjižnice posuđena knjiga svih Heziodovih djela (Sign. 118. 469, Hesiodi Carmina, grčki original i latinski prijevod). Prijevod pokazuje odlično poznavanje klasičnoga grčkog jezika. Kritički čitalac možda će ovom prijevodu gdjegdje prigovoriti, ako nađe da stihovi ne teku kako treba i da nisu ujednačeni, mjestimice su i suviše opori a gdjegdje opet suviše laki i poletni, gdjegdje mu izbor i raspored riječi dobivaju arhaičku težinu a ponekad se oslobađa arhaičke patine pa izbor i raspored riječi postaju odviše slobodni. Ali svuda i uvijek poštuje smisao i značenje misli i izreke i zato se s opravdanjem može reći da mu je prijevod — točan. On je u svakom slučaju veoma originalan i vjerno odražava stil prevodioca, tako da je bilo potrebno ostaviti tekst bez bitnih promjena i nametljivih dotjerivanja. Takva je bila i namjera izdavača, i u tom je smislu Nikola Miličević obavio pjesničku redakciju.

Kako je, dakle, od čitavoga velikog djela MUDROST GRČKOGA NARODA U PJESMI I PRIČI napisano samo uvodno poglavlje »Mythos i logos« i prvo poglavlje »Slika svijeta u vidu grčkoga mita« zapravo prozni prijevod i komentar Heziodove *Teogonije,* a uz to prijevod u stihovima Heziodova poučna epa *Poslovi i dani,* to ne dostaje tako reći cijela druga polovica djela. Ali mislim, da je ono što je ostalo, a bilo je moguće prirediti za tisak i za objavljivanje, vrijedno da se izda, jer čini cjelinu. A vrijedno je bilo izdati to djelo i zato jer odražava izvrsno poznavanje klasičnoga grčkoga jezika, poezije i filozofije i daje sliku svijeta ne samo u vidu grčkoga mita i klasičnoga grčkoga duha nego daje i odgovarajući filozofski komentar. Ujedno je time Matica hrvatska, koja je izdala prvo (ili gotovo prvo) i najpoznatije djelo Alberta Bazale POVIJEST FILOZOFIJE, sada izdala i posljednje djelo, koje je ostalo u rukopisu, ali toliko dorađeno da ga je bilo moguće pripremiti za tisak i objaviti. Ne mogu a da i na ovom mjestu ne istaknem, sa velikom zahvalnošću, koliko Matica hrvatska posmrtnim izdanjem njegova posljednjega djela pridonosi njegovoj uspomeni. On je, zaista, vjeran svojoj maksimi, htio na svoj način i prema svojim — poznato velikim — sposobnostima do kraja izraziti svoj humanistički ideal, svoju dužnost koju je preuzeo kao znanstveni i kulturni radnik! Na žalost, ova mu se želja nije ispunila. Već teško bolestan, navršio je bio 70 godina života, ali mu nije bilo dano da u miru i u mirovini dovrši sve ono što je smatrao da je još dužan obaviti, jer ga je odmah po završetku 70. godine života stigla smrt.

Vladimir Bazala

ZNAČENJE I AKTUALNOST MATICE HRVATSKE

Htio sam s ovih nekoliko riječi[1] pozdraviti Maticu hrvatsku, sakupljenu poslije toliko vremena na njenoj skupštini; pozdraviti je, dakle, u čitavoj njenoj širini, sa svim ograncima i odborima zastupljenim na ovom mjestu; i to sa nekoliko riječi koje, naravno, ne mogu pretendirati da ocrtaju njene uspjehe ili neuspjehe, a najmanje njeno značenje; ali možda mogu, u temeljnim crtama barem, označiti njen položaj u ovom trenutku, i njenu ulogu.

Njen položaj je položaj *konstitutivne jezgre* na području kulturne i nacionalne svijesti ovog naroda, njena uloga je ona *kohezione snage* na teritoriju koji je samo fizički okvir zavičaja, ali nije i zavičaj sâm. On se nalazi negdje u područjima misli i osjećaja.

Matica hrvatska nije, zacijelo, sama na tom položaju niti u toj ulozi, ali u koliko ona u njoj jest, *sama je do toga došla.* Bila je i spontani *izraz* nove kulturne svijesti, koja je nastajala u jednom izvanrednom i plodnom razdoblju procvata, i ujedno motorična snaga te svijesti. Bila je, rekao bih, u začetku tog kretanja, *kad nitko nije na to mislio,* u trenucima zaborava i potištenosti, osobito od 1953. god. dalje, kad je počela osnivati ogranke i časopise diljem republike.

Bilo je to, a to nije slučajno, u jednom od najplodnijih trenutaka socijalističke misli i empirije. Nisu to po svoj prilici tokovi međusobno apsolutno uvjetovani, ali korelativni odnos je indikativan: kad je politička misao dozrijevala u svojim stvarnim plodovima, u skokovima i zaokretima, i naše su kulturne mogućnosti rasle. Od demokratskih impulsa i od samoupravnih okvira, koji su nastajali i širili se u društvenoj praksi i u kulturnoj sferi, zavisilo je mnogo: sa novim mogućnostima političke svijesti i Matica hrvatske i naš kulturni procvat uopće dobili su mogućnosti koje prije nisu imali — to ne treba zaboraviti; ali svoju snagu Matica hrvatska je crpila i stvarala iz njedara naroda samog, iz intelektualnih i emotivnih potencijala koje je sama otkrivala i nalazila. Zato je znala izdržati i onda kad je bila napuštena i odbacivana, kad je u našem razvoju vladala apsurdna misao o suprotnosti društvenog i narodnosnog načela, o razilaženju socijalne i nacionalne svijesti.

Matica hrvatska, i inteligencija ovoga naroda uopće, vjerovali su da te suprotnosti nema i ne smije biti: da će načelo i interes nacije ostati krnji i neostvareni bez socijalnog načela, a ovo posljednje će sa svoje strane ostati neefikasno, i iluzorno čak, bez potpunog prihvaćanja interesa nacije u cjelini. I zato je Matica hrvatska ostala, kroz dugi niz godina, *uz misao socijalizma* i onda kada su mnogi nastojali da od socijalizma učine zavjesu i štit za svoje interese, a protiv hrvatskog naroda, pa i svih naroda ove zajednice, da ih zavade neravnopravnošću i majorizacijom. U prošlim vremenima, a i u nedavnim... Zato je dakle Matica hrvatska ostala na progresivnim pozicijama slobode i potpune ravnopravnosti, a to znači najnaprednijeg samoupravnog socijalizma (što proizlazi iz svih njenih dokumenata i iz njene jedva pregledne kulturne djelatnosti) i onda kad je bila neshvaćena u svojem nastojanju *sinteze spomenutih načela,* žigosana i klevetana. Samo budna intelektualna svijest mogla je to izdržati, i dugo je sama bila (eksplicite i programatski) sa tim svojim nastojanjem, sa golemim, naravno, dijelom inteligencije svog naroda, prije »Deklaracije o jeziku«, u vrijeme Deklaracije i poslije nje.

Ali Matica hrvatska je mogla takvom biti i ostati samo zato, što je na temelju te svoje budne i stvaralačke intelektualne svijesti, kao društvo slobodnih kulturnih radnika tuđih svakoj indoktrinaciji, znala sačuvati svoju funkcionalnu pragmatiku (tj. svoje shvaćanje *slobode),* drugačiju ponekad od one političke, koja je *na drugi način* uvjetovana i ograničena; nezavisnu, dakle, od svakodnevnih obzira i oportuniteta i od »odnosa snaga«. Jer ako je politika *»akcija u sferi mogućeg«,* jasno je da se slobodna intelektualna svijest ne može zadržati na tim granicama, te da može i treba da djeluje u širokim manevarskim prostorima povijesnih i teoretskih iskustava, u koordinatama ne samo onog što je moguće, nego i onoga što je *nužno* i *opravdano* dostignutim stupnjem svijesti.

Otuda mnogi nesporazumi s političkom, tj. praktičnom sferom života, otuda nezadovoljstvo, intolerantno izraženo, s mnogim našim osvrtima i mislima, otuda i težnja za, posve nepotrebnim i nefunkcionalnim uostalom, izjednačenjem pragmatike (one političke i one kulturne), koja je težnja ranije i nedavno došla do izražaja u pokušajima da se ogranci Matice iz pojedinih regija podignu protiv Središnjice. Otuda i neprihvaćanje od strane kulturnih radnika bilo kojih tabua, bilo da se radi o riječima svetim ili profanim, o izdancima našeg nacionalnog bića u ostalim republikama ili pak o oblicima naše dijaspore u inozemstvu; o društvenom sistemu, to jest o socijalizmu samoupravnom ili reeksporterskom, o federaciji ili o konfederaciji. Pa kad je već naša politička avangarda ušla u suprotnosti i u bitke o kojima još prošle godine ni sanjati nije mogla, nije li prirodno da se u slobodnim, »neuvjetovanim« prostorima misli o tome moglo sanjati i razmišljati i unatrag deset godina, pa ako se je na to mislilo s onom nesretnom aluzijom o »paralelnom centralnom komitetu«, onda, rekao bih, ima u tome i nešto istine; tek nisu zato (u modernom svijetu i u suvremenom, oslobođenom socijalizmu) potrebne nikakve anateme, etikete i blokade. Radi se samo o *drugačijoj pragmatici,* nešto više razotuđenoj i nešto manje autocenzuriranoj — i ništa više.

Da, to je već mnogo, u nekim situacijama to čak može biti veoma mnoga, ali uvijek je to — ta neophodnost oslobođene misli na njenom putu prema slobodnom društvu — *preduvjet samog cilja,* njegova *pretpostavka* u sadašnjosti, a viziju socijalizma moguće je braniti samo u *tim* pretpostavkama i *preko tih* pretpostavaka tj. konkretnim ali i slobodnim rješavanjem problema u današnjici. Otuda naše zadovoljstvo što smo dočekali da naša politička avangarda uzme čvršće u ruke brigu za cjelinu naroda. Jer kad *klase* budu dokinute (a ne znam gdje ih u nas još ima) ostaju nacije, nepodijeljene i homogene, i tek tada sposobne da efikasno stupe u prisne dodire s drugim nacijama, oslobođene unutrašnjih podjela, slabosti i kompleksa.

Takvu viziju budućeg društva i sudbine hrvatskog naroda čini se da je Matica hrvatska ipak postepeno sve jasnije sagledavala u toku posljednjih 10 ili 15 godina, *na kulturnom polju,* naravno, na kojemu je — prvenstveno — mogla djelovati. Na tom polju provela je decentralizaciju svog rada, sama i bez ičijih savjeta, a bilo je to u skladu i u paralelnom toku s općom demokratizacijom i decentralizacijom društvenog života — dapače i prije njega. Ona je prihvatila regionalnu strukturu Hrvatske i sa 26 ogranaka, 13 časopisa i listova i s *nekoliko* izdavačkih naklada podigla je i proširila kulturni registar Hrvatske do širine kakvu nikada nije imala. Sudjelovala je, dakle, najaktivnije u ovom trenutku oslobađanja socijalizma, te ima zacijelo i sama neko pravo na tu slobodu, pa kad Maticu naša štampa baca u ilegalnost blokirajući sve njene obavijesti i toliko neophodne demantije protiv objeda i laži — što je to nego li pragmatika preživjelog monopolizma i totalitarizma.

Nasuprot tom zaostalom podneblju Matica hrvatska je dala i neprestano daje svoje doprinose širom cijele republike, stvarajući *žarišta* slobodne izmjene misli i ideja, ali ujedno i gravitacionu koheziju *napredne* nacionalne i društvene svijesti. I u tom je pogledu Matica hrvatska dugo bila osamljena sa svojim težnjama da se suprotstavi disperzivnim tendencijama koje su se javljale ili su trajale od davnih nesretnih razdoblja prošlosti. Ona se implicite, radom i riječju, znala

[1] U Zagrebu je, u Hrvatskom glazbenom zavodu, u nedjelju 22. XI 1970. održana godišnja skupština Matice hrvatske. Tekst što ga objavljujemo napisao je G. Gamulin kao svoj prilog diskusiji (op. ur.).

suprotstaviti i onim centrifugalnim težnjama zakrinkanim često i regionalizmom i, čak, komunalnim sistemom, a sigurno je da će to učiniti i ubuduće, ne strahujući pri tome ni od kakvih tabua, čak i ako su veliki i posvećeni, kao što su pojmovi samoupravljanja ili nova gesla o republičkom antietatizmu, a danas čak o tzv. slobodnom tržištu. *Nema tako velike misli koja ne bi mogla biti zloupotrijebljena* — to je veliko naše iskustvo prošlosti i sadašnjosti; postoje njihova dobra i loša rješenja, pa sigurno i u društvenim pitanjima današnjice postoje razni oblici i djelovanja, i različite ocjene tih oblika. Pa, eto, Matica hrvatska je smatrala da je kulturno djelovanje za svijest, društvenu i nacionalnu, od prvenstvenog značenja, i otuda njeno insistiranje na pitanjima kulture, jezika, umjetnosti i humanističkih znanosti; otuda njene žalbe zbog zapuštanja »duhovnih područja«, i njena aktivnost u tom smjeru, pa ako se je na to mislilo s onom nesretnom aluzijom o »paralelnom centralnom komitetu«, onda, ponovio bih, ima u tome i nešto istine. Ali pri tome bi trebalo imati na umu dvije stvari: prvo, samo na višem stupnju svijesti i unutar konstituiranog kulturnog podneblja mogu se ostvariti stvarne komunikacije i dodiri. Bez kulturne autoidentifikacije nije moguće identificirati ni svoje vlastite interese, a kamoli tuđe, niti je moguće izaći iz začaranog kruga nepovjerenja i izbrisati žarišta mržnje. A živimo u mnogonacionalnoj zemlji, i u Hrvatskoj čak s dijelom bratskog srpskog naroda i s nizom narodnih manjina. Njihova sloboda i ravnopravnost jamstvo su za slobodu i ravnopravnost hrvatskog naroda. I obratno, a bilo bi kobno kad tu inverziju uvjetovanosti ne bismo sagledali do svih posljedica, kao što je nisu znali sagledati u redakcijama mnogih dnevnika i tjednika u Zagrebu, Beogradu i Sarajevu, i kao što je nedavno nisu htjeli sagledati u Mostaru.

Ali, s time u vezi, treba imati na umu i još nešto: hrvatski narod je u svojoj tragičnoj prošlosti imao teška iskustva u stoljetnoj borbi za svoju etnogenezu i svoju etnoegzistenciju. Nije naravno bilo mnogo bolje ni sa drugim narodima naše zajednice, ali što je u tim teškim razdobljima održalo Hrvate, i uvijek ih nanovo dizalo iz ponora: pored onog tračka historijskog državnog prava bila je to njihova *kultura*. Kad su izumrle narodne dinastije, a konstituiranje feudalizma propalo sa Šubićima i sa Zrinjskima, samo knjiga, jezik, poneka pjesma i pjesmarica, ili neki stih, znali su nas održati. Nije posao dovršila ni građanska klasa, slaba i geopolitički razjedinjena, a likovi Starčevića, Supila i Radića sagorjeli su i nestali u toj nedovršenosti.

A zatim, bila je to upravo misao socijalizma koja je poslije toliko stoljeća uspjela ostvariti republiku i sakupiti u njoj veliku većinu naroda. Ipak, o državnosti počelo se govoriti tek u posljednje vrijeme, a sve su mogućnosti još otvorene: i zle i dobre. Zato je konstituiranje kulturne svijesti bilo uvijek aktualno i od izvanrednog značenja. Situacija kod bačkih i bosansko-hercegovačkih Hrvata upravo u vezi s kulturom i prosvjetom u najvećoj je mjeri indikativna. Štaviše, ona je to i u našoj republici, u čitavim krajevima bez kulturne svijesti, izloženim demagogiji ili pritisku trenutačnih i »praktičnih« vrijednosti.

I otuda značenje i aktualnost Matice hrvatske. A to treba da bude pouka i memento onom političkom diletantizmu u Sarajevu, koji je tako kratkovidno odbacio i žigosao ovu veliku historijsku ustanovu koja mu je mogla pomoći u njegovoj nespretnosti. Postoje, naime, kod svih naših naroda svetinje u koje se ne smije dirati: kod Srba je to, među ostalim, na primjer, *Kosovo*, kod Slovenaca vjerojatno *jezik*, kod Crnogoraca *misao i ime Njegoša;* to su bili i ostali su simboli okupljanja i faktori održanja, i tko u njih dirne, nestat će iz srca ovih naroda.

Zbog *uloge kulture* u našoj povijesti, od preporodnih dana do danas, u nas je to Matica hrvatska.

Grgo Gamulin

HRVATSKA BEZ HRVATA

»Kuća je naša prokleta. Bolesna!
I nema Božjeg dana,
Kad krv ne bi iz novih briznula rana...
Na krovu kuće naše pjeva crni ćuk,
Na krovu kuće naše,
Smrt svoju pjesmu gudi.«

(Krleža)

»U bjelovarskoj općini više ljudi umire nego se rađa. Kao da je na pomolu izumiranje domaćeg stanovništva,« iznio je u referatu dr Branko Končar, na nedavnom savjetovanju o aktuelnim problemima zdravstva koje je organizirao Općinski odbor Socijalističkog saveza Bjelovar.

(»Vjesnik«, 11. lipanj 1966)

»...u nekim selima jastrebarske općine... zbog slabog prirasta školske djece, neke se škole zatvaraju. U Kupčini Gornjoj ostala je prazna, a znatno se smanjio broj učenika u žumberačkim školama u Visočama, Kupčini Žumberačkoj, Željeznom, Prekrižju i Mrzlom Polju.«

(*Škole na prodaju,* »Vjesnik« 20. VIII 1969)

U odnosu na 1967. god. u Hrvatskoj je 1968. god. broj stanovnika pao čak za sedam tisuća: (»VUS« 12. III 1969)

Ovi citati iz dnevnog tiska mogli bi djelovati pretjerano, kada iza njih ne bi stajali statistički podaci koji su za nas više nego porazni.

U općinama Crikvenica, Dugo Selo, Đurđevac, Garešnica, Hvar, Krk, Mali Lošinj, Vis, Vrbovec, Zelina umrlo je 1965. god. više stanovnika nego ih se rodilo. Broj tih općina kreće se ovako:

1966. god.: Dugo Selo, Hvar, Krk, Mali Lošinj, Vrbovec, Zelina;

1967. god.: Buzet, Crikvenica, Čazma, Dugo Selo, Garešnica, Grubišno Polje, Hvar, Jastrebarsko, Krk, Mali Lošinj, Opatija, Vis, Vrbovec, Zelina;

1968. god.: Bjelovar, Buje, Crikvenica, Čazma, Dugo Selo, Đurđevac, Garešnica, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Koprivnica, Križevci, Krk, Mali Lošinj, Vis, Vrbovec, Zelina;

1969. god.: Bjelovar, Buje, Buzet, Crikvenica, Čabar, Čazma, Daruvar, Delnice, Donji Miholjac, Dugo Selo, Đurđevac, Garešnica, Glina, Grubišno Polje, Hvar, Ivanić-Grad, Jastrebarsko, Klanjec, Koprivnica, Kostajnica, Križevci, Krk, Mali Lošinj, Opatija, Ozalj, Pakrac, Podravska Slatina, Poreč, Vis, Vrbovec, Zelina, Zlatar-Bistrica.

Godine 1969. prirodni priraštaj u Crikvenici iznosi — 0,9‰, na Malom Lošinju — 1,1‰, u Opatiji — 0,7‰, na Visu — 6,5‰, na Krku — 8,5,‰ itd.!?!

Da ovi podaci nisu samo trenutačno pogoršanje, nego dugoročna tendencija, uvjerava nas statistički izvještaj npr. općine Vrbovec, koja danas broji nešto više od 30.000 stanovnika.

Općina Vrbovec

Godina	Rođeni	Umrli	Priraštaj ili pad
1962	384	493	— 109
1963	365	385	— 29
1964	378	476	— 98
1965	366	467	— 101
1966	361	410	— 49
1967	328	433	— 105
1968	284	490	— 206
1969	271	540	— 269

(»Komuna«, informativni list općine Vrbovec, 24. I 1970)

O konstantnom padu priraštaja svjedoči nam i slijedeća tabela:

Stanovništvo jadranskih otoka 1857—1961. god.

Godina	Broj stanovnika	% promjene u međupopisnom intervalu
1857	138.222	—
1870	140.618	+ 1,73
1880	152.770	+ 8,69
1890	166.319	+ 8,87
1900	180.363	+ 8,44
1910	186.371	+ 3,33
1921	180.008	— 3,41
1931	179.173	— 0,46
1948	162.605	— 9,25
1953	161.203	— 0,86
1961	150.382	— 6,71

Prirodni priraštaj smanjio se u Hrvatskoj u roku od 10 godina gotovo za polovinu:

1959 = 9,1‰
1967 = 6,1‰
1968 = 5,9‰
1969 = 4,8‰

Za usporedbu:

Godine 1967. europski prirodni priraštaj bio je 8,6‰, u Vojvodini 4,4‰, u Srbiji 6,4‰, u Crnoj Gori 15,3‰, u Bosni i Hercegovini 17,7‰, u Makedoniji 18,1‰, i Kosovo 28,3‰. Slovenija je najbliža europskom prosjeku — 8,1‰.

Ukoliko uzmemo u obzir tzv. »netto-reprodukciju« (broj djevojaka sposobnih za rađanje, koje ostavljaju za sobom žene-majke) ona je za Hrvatsku također vrlo porazna. Naime u Vojvodini sto žena fertilne dobi ostavljaju za sobom 85 djevojčica koje će rađati; u Hrvatskoj i Srbiji 87; u Crnoj Gori 100 žena rađa 128 budućih majki, u Bosni i Hercegovini 135, u Makedoniji 138, a na Kosmetu 193 (»VUS« 12. III 1969).

Stanovništvo SFRJ po nacionalnoj pripadnosti (Prema popisima stanovništva od 1948, 1953. i 1961. god.)

Nacionalna pripadnost	1948	1953	1961
Crnogorci	425.703	466.093	513.833
Hrvati	3.784.353	3.975.550	4.293.860
Makedon.	810.126	893.247	1.045.530
Slovenci	1.415.432	1.487.100	1.589.192
Srbi	6.547.117	7.065.923	7.806.213

Prema navedenim podacima u razdoblju od 1948—1961. god. priraštaj pojedinih nacija je slijedeći:

Crnogorci	88.130
Hrvati	509.507
Makedonci	235.404
Slovenci	173.760
Srbi	1.259.096

Nikako ne bih želio da netko krivo shvati moje iznošenje već dobro poznatih podataka o kojima na žalost premalo razmišljamo. Očigledno je da nas ima sve manje i manje. Dijelovi hrvatske domovine polako ali sigurno postaju staračka geta i groblja.

O uzrocima pada nataliteta moglo bi se mnogo reći i napisati.

Spomenuo bih samo neke glavne uzroke situacije u kojoj se nalazimo. Prije svega loša ekonomska situacija u gradu i na selu. Zatim stambeni problem, pomanjkanje ustanova za smještaj djece dok roditelji rade, niski osobni dohoci, degresivan dječji doplatak itd. Ništa manje, odlazak u grad sa sela, pijanstvo, niski prihodi sa imanja, želja da se posjed ostavi samo jednom nasljedniku, pa neadekvatna zdravstvena zaštita majke i djeteta, bijela kuga, odlazak na rad u inozemstvo, želja za višim standardom itd.

O svim tim problemima pisano je manje ili više otvoreno, a svi oni rezultiraju padom priraštaja koji vodi u nacionalnu katastrofu, ukoliko se ne poduzmu hitne mjere za poboljšanje situacije. To treba reći otvoreno i jasno. Cijeli naš narod, a posebno naše rukovodstvo snosi veliku odgovornost za budućnost naše nacije, prvenstveno pred današnjim naraštajem ali i pred budućim generacijama.

U posebno tragičnoj situaciji nalazi se pojas koji se proteže jugoistočno od Zagreba, i to od Križevaca i Bjelovara do Žumberka, Jastrebarskog i Pokupskog. Za ilustraciju situacije na tom području poslužio sam se podacima Statističkog ureda Nadbiskupije Zagreb. Vrlo je poučan slučaj Oborova:

Godina	Broj stanovnika
1920	2 680
1935	2 582
1959	2 007
1968	1 974
1969	1 888

Situacija u Oborovu s obzirom na prirast i pad stanovništva:

Godina	Razlika između rođenih i umrlih
1800—1850	+ 6
1850—1900	+ 7
1900—1950	— 11
1950—1955	— 15
1958	— 16
1959	— 29
1960	— 30

Statistički podaci za najugroženija mjesta toga pojasa izgledaju ovako:

Župa / Godina	Stanovn.	Rođenih ‰	Umrlih ‰	Priraštaj ili pad ‰
Kapela				
1966	4500	14,5	11	+ 3,5
1967		15	18,8	— 3,8
1968		12	15,5	— 3,5
1969		10,2	15,7	— 5,5
Nevinac				
1966	2641	10,3	10,3	0
1967		15	14,6	+ 0,4
1968		12	14	— 2
1969		8,1	17	— 8,9
Nova Rača				
1966	3575	15	12,8	+ 2,8
1967		11,6	15,5	— 3,9
1968		11,5	18,6	— 7,1
1969		14	15,7	— 1,7
V. Pisanica				
1966	2000	15	10	+ 5
1967		6,5	9	— 2,5
1968		9	12,5	— 3,5
1969		4,5	16,5	—12,5
Ciglena				
1966	3819	14	10	+ 4
1967		8,4	11,3	— 2,9
1968		11,1	12,3	— 1,2
1969		10	15,3	— 5,3
Šišljavić				
1966	2843	7,7	8,7	— 1
1967		7,9	12,9	— 5
1968		5,7	15	— 9,3
1969		5	11,7	— 6,7

Župa / Godina	Stanovn.	Rođeni ‰	Umrli ‰	Priraštaj ili pad ‰
D. Kupčina				
1966	1874	10,6	4,7	+ 5,9
1967		7,9	9	— 1,1
1968		5,8	10,5	— 4,7
1969		7,7	8,7	— 0,6
Gradec				
1966	3950	14,9	12,5	+ 2,4
1967		10,5	14	— 3,5
1968		8,7	15,7	— 7,0
Gornji Miklouš				
1966	1200	12,5	8,3	+ 4,2
1967		8,3	17,5	— 9,2
1968		8,3	18,3	—10
1969		11,8	20,9	— 9,1
Ivanska				
1966	3770	13,2	8,3	+ 4,9
1967		11	13	— 2
1968		11,5	14,7	— 3,2
1969		11,2	16	— 4,8
Draganci				
1966	2360	12,5	13,9	— 1,5
1967		16,3	17,2	— 0,9
1968		12	14	— 2
1969		14,5	17,3	— 2,8
Samarica				
1966	2438	15,2	11,1	+ 4,1
1967		12,1	11,7	+ 0,4
1968		14,6	14,1	+ 0,5
1969		11,7	17,5	— 5,8
Lijevi Dubravčak				
1966	1500	8,6	15,3	— 6,7
1967		7,3	15,3	— 8
1968		6,6	17	—10,4
1969		8,7	21	—12,3
Lupoglavi				
1966	1420	8,4	10,6	— 2,2
1967		7,8	21,4	—13,6
1968		12	20	— 8
1969		9,1	24	—14,5
Posav. Bregi				
1966	2620	11,8	12,5	— 0,7
1967		10,3	14,4	— 4,1
1968		6,9	16	— 9,1
1969		7,6	17	— 9,4

Čitajući ove podatke sjetio sam se onog što je rekao Silvije Strahimir Kranjčević: Nakon mnogo godina živjet će na tlu naše lijepe domovine tuđi narod. Jedno će se dijete igrati pa će slučajno iskopati hrvatske kosti. Tada će upitati svoga oca: »Tata, što je to?« Dobit će odgovor: »Sinko, to su kosti pretpotopnog magareta koje nije htjelo — živjeti.«

I. Cerovac

FINANCIJSKI KAPITAL I MIGRACIJE

U VUS-u br. 969 od 25. studenog 1970. a u članku *Gdje je kapital* dipl. ekonomist Aleksandar Žuvela upoznao nas je sa službenim podacima o kreditnom potencijalu i ekonomskoj snazi naših republika. Kreditni potencijal poslovnih banaka prikazan je prema stanju na dan 31. prosinca 1969. god., kad je, kako navodi A. Ž., »najvećim dijelom obavljeno knjiženje tzv. državnog kapitala iz bivših saveznih banaka na poseban račun federacije«. Ovi podaci poprimaju posebno značenje kad ih poredimo s podacima o republičkom rasporedu naših suvremenih migranata u istom razdoblju. Pomažu nam da onim komentatorima naših suvremenih migracija, koji vole gledati kroz jugoslavenske prosjeke i ponekad objašnjavati pojavne oblike naših migracija kao važne uzroke migracija, pružimo uvjerljivu informaciju o tome da sustav centralizirane razdiobe društvene akumulacije može biti činitelj brojnih odlazaka na rad u inozemstvo iz nekih naših republika.

Za kategorije kao što su kretanja ljudi i kapitala teško je naći realnu sliku stanja u istom trenutku. Sretna je okolnost u tome što imamo podatke o potencijalu banaka za 31. prosinca 1969. i podatke o našim migracijama iz siječnja 1970. godine.

Evo kako izgledaju podaci A. Žuvele iz VUS-a i podaci o migracijama u istoj tabeli:

Financijska moć, društveni proizvod i migracije

Socijalistička Republika	Financijska moć 31. 12. 69. Banke	Više (+) ili manje (—) od društvenog proizvoda	Društveni proizvod	Migracije siječnja 1970. god.	Stanovništvo
B i H	7,8	— 3,9%	11,7	24	17,7
Crna Gora	2,4	+ 0,6%	1,8	0,5	2,5
Hrvatska	17,7	— 9,5%	27,2	46	22,4
Makedonija	9	+ 4 %	5	4,5	7,6
Slovenija	12,8	— 4,7%	17,5	12	8,6
Srbija	50,3	+13,5%	36,8	13	41,2
SFRJ	100%		100%	100%	100%

Vidljivo je na prvi pogled da tri naše republike, čije banke imaju manji financijsko-kreditni potencijal nego što je društveni proizvod tih republika, imaju istodobno brojniju migraciju. To su Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slovenija. Tri naše istočne republike imaju u bankama financijski potencijal za 18,1% veći nego je njihov društveni proizvod i istodobno malobrojnu migraciju.

Brže kretanje stanovništva iz sela u gradove zahtijevalo je otvaranje novih radnih mjesta u zapadnim republikama. To je omogućavala akumulacija koju je stvarao društveni proizvod. Međutim, ta se akumulacija prelijevala u centar i u područja istočnih republika sa sporijim raslojavanjem sela. Tako je u zapadnim republikama i zbog toga moralo doći do brojnijih migracija, tj. traženja rada izvan domovine.

Evo šta nam kažu statistički brojevi o tome:

Međuzavisnost migracija i financijske moći

Socijalističke republike	Financijska moć	Društv. proizv.	Fin. moć veća ili manja od društvenog proizvoda	Migracija % od SFRJ	Migracija Veća ili manja od fin. moći
B i H, Hrvatska, Slovenija	38%	56%	—18%	82%	+44
Crna G., Makedonija, Srbija	62%	44%	+18%	18%	—44
SFRJ	100%	100%		100%	

U ovoj tabeli veličine su zaokružene na cijele brojeve.

Gornja tabela nesumnjivo pokazuje kako tri republike, čija je novčana moć za 18% manja od njihovog društvenog proizvoda, imaju istodobno za 44 poena veće migracije od njihove novčane moći (82% do 38% je 44). Kod tri istočne republike slika je upravo obrnuta. Crna Gora, Makedonija i Srbija imaju novčanu moć uvećanu za 18% u odnosu na njihov društveni proizvod. Istodobno ove tri republike imaju za 44 poena manje migracije nego što je njihova novčana moć (18 do 62 je 44). Ipak i ovdje treba spomenuti da je najjači centar financijsko-kreditne moći Beograd kao sjedište bivših saveznih banaka i da za njim daleko zaostaju centri u Makedoniji, Crnoj Gori, Kosovu i Vojvodini. Upravo zbog toga imamo činjenicu da je ukupni financijski potencijal SFRJ u veličini od 50,3% koncentriran u Srbiji.

Usvajajući činjenicu da su uzroci pojave suvremenog rada izvan domovine veoma složeni, podatke koji govore o uvjetovanosti migracija s financijskom moći republika moramo poštivati kao indikatore u grupi bitno važnih uzroka naših suvremenih migracija.

Čini se da je potrebno istaći težinu i složenost situacije u B i H. Njena je financijska moć sadašnjom centraliziranom raspodjelom akumulacije za 3,9% manja od društvenog proizvoda. Istovremeno je priraštaj stanovništva u B i H daleko iznad jugoslavenskog prosjeka. U 1969. godini prosječni priraštaj stanovništva u Jugoslaviji bio je 10,2 promila, dok je u Bosni i Hercegovini bio 16,1 promila, u Sloveniji 6,4 a u Hrvatskoj 4,8 promila.

Konačno, nije danas moguće o ovoj temi pisati bilo šta, a pri tom ne izraziti punu saglasnost sa stavovima izraženim na Trećoj konferenciji SKH u listopadu 1970. koji temu suvremenih migracija iz SRH s punim pravom gledaju kao «problem najkrupnijeg značenja«. Promjene sadašnjeg ekonomskog i političkog sustava otvorit će nove pristupe rješavanju ovog tjeskobnog problema.

Z. Komarica

ŠUTNJA O ZNAČAJNOM ZNANSTVENOM DJELU ŠIME ĐODANA I — JEDNA IZNIMKA

Onih koji šute a bilo bi normalno i u skladu s demokracijom da progovore o jednoj važnoj knjizi ima mnogo i ovdje ih ne možemo nabrojiti, spomenut ćemo, i citirati, samo jednoga, mladog kritičara, suradnika nonkonformističkog »Studentskog lista«, koji je prekinuo zavjeru šutnje i progovorio o knjizi Šime Đodana *Zakon vrijednosti i odnos tržišta i plana* (Matica hrvatska, Zagreb, 1969). Krunoslav Šuto je o toj knjizi napisao:

»Analizirajući zakon vrijednosti i odnos tržišta i plana uz istodobno stvaranje koncepcije optimalnog gospodarskog modela, dr Š. Đodan se u cijelom svome radu bavi zakonom vrijednosti da bi došao do konačnog odgovora o stvarnim dimenzijama zakona vrijednosti u socijalističkim gospodarskim modelima, Đodan je prvi teoretičar koji eksplicite tvrdi da zakon vrijednosti u socijalističkim gospodarstvima djeluje potpuno i u svim dimenzijama kao izraz omjera razmjene među različitim robama, među proizvedenim količinama raznih roba. On regulira razmjernu razdiobu društvenog fonda rada, provodi zakon ekonomije rada, provodi zakon ekonomije vremena, ujedno se pojavljuje i kao zakon tehničkog napretka i inovacija, i konačno svodi sumu cijena na sumu vrijednosti. Valja priznati da je već bilo pokušaja da se kod nas utvrdi shema dimenzija Marxova zakona vrijednosti — no, obično se stalo na pola puta.

U pogledu praktične primjene Đodanova učenja o zakonu vrijednosti od posebna su značenja po njemu utvrđene one dimenzije zakona vrijednosti koje se odnose na inovacije i tehnički napredak. A pogotovu su značajne za naš samoupravni i dohodovni gospodarski model. Naime, bez potpuna djelovanja zakona vrijednosti u socijalističkim gospodarskim modelima nema mogućnosti usvajanja i ubrzanja tehničko-tehnološkog progresa i ubrzane primjene daljnjeg razvoja znanstveno-istraživačkog rada. A to je naročito kobno u sferi prvog odjeljka. Onemogućavanjem djelovanja zakona vrijednost u sferi prometa sredstava rada i uvođenjem voluntarizma u nju, permanentno se reproducira nepravilna proizvodna struktura. a uslijed nepostojanja inozemne konkurencije, društvo je prisiljeno plaćati robu po cijenama koje su veće od društveno potrebnog radnog vremena s obzirom na stupanj tehničkog razvoja koji bi se već mogao dostići i primjenjivati.

Na taj način tehničko-tehnološka inferiornost sredstava rada neracionalno se reproducira i na proizvodnju odjeljka II, s obzirom da se na robe drugog odjeljka još desetljeće-dva prenosi devalvirana vrijednost sredstava za proizvodnju i tako, u privredi zatvorenoj prema međunarodnoj podjeli rada, ostvaruje se niža ekonomska djelotvornost uz istodobno reproduciranje sve većeg tehnološkog jaza.

Postupno uvodeći čitaoca u svijet razvoja vrijednosti i njegove spoznaje, dr Šime Đodan analizira teoriju vrijednosti do Smitha, te Smithovu teoriju vrijednosti, a nešto opsežnije prikazuje teoriju vrijednosti u prvom i drugom Ricardovu modelu. Nakon toga razrađuje teoriju vrijednosti kod Karla Marxa, da bi potom analizirao modele socijalističkih gospodarstava vezanih uz pozitivističko-socijalističke interpretacije, te se posebno bavi građanskim teorijama o socijalizmu i sistematski analizira Staljinova gledišta o robnoj proizvodnji i zakonu vrijednosti.

Pri tom potpuno odbacuje Staljinovu »teoriju« o »zakonu maksimalnog zadovoljavanja potreba« nazivajući je »antidijalektičkom« i »metafizičkom«, jer u uvjetima nedovoljna razvoja proizvodnih snaga predstavlja puku iluziju.

U pogledu interpretacija zakona vrijednosti svojih suvremenika, Đodan je dokazao da A. Bajt nije u pravu tvrdeći da je najšire tumačenje zakona vrijednosti dao P. Sweezy, kao i da je Vrančić na pravom putu uviđajući da se iz »Kapitala« može izvesti i šira interpretacija od Sweezyeve, »iako sam Vrančić ne uvodi širu interpretaciju«.

U nastavku Đodan vrlo inventivno analizira Marxovo rješenje transformacionog modela kao i kritike Marxove metode transformacije i rješenja utemeljena na tim kritikama. On analizira Bortkiewiczevo rješenje i njegove matematske formule, a ujedno navodi i Bajtovo i Samardžijino bavljenje problemom transformacije. Prema Bajtu »vrijednosni i cjenovni sistem ne mogu se usporediti i sve veličine i odnosi jednog sistema važe samo u njegovom području, a ne i izvan njega«. Nadovezujući se na Bajta problem je pokušao riješiti i Samardžija, ali s istim nedostacima kao i prethodnik.

U stvari Đodan je prvi dao konzistentan odgovor uvođenjem u shemu cijena neutralne jedinice monete, gdje bi jedan radni sat društveno potrebnog radnog vremena bio jednak jednoj jedinici takve monete. On ujedno i prvi uvodi trodimenzionalnost konkurencije i to:

1) vertikalnu konkurenciju među granama,

2) horizontalnu u okviru grane iz koje rezultira ekstraprofit (vertikalna vodi prosječnom profitu) i

3) dinamična konkurencija za inovacije i tehnički progres. Ova potonja permanentno tjera cijelo društvo naprijed i temelj je čitavog društvenog razvitka.

Dr Đodan je nemilosrdan i u demistifikaciji mjesta, uloge i značaja plana u razvitku socijalizma. Vrlo opsežno se bavi ulogom plana u razvitku socijalizma u SSSR-u. Analizira suštinu sukoba Buharina i Preobraženskog i utjecaje ideja Preobraženskog na Staljina koji je doveo do strukturalne krize u sovjetskom gospodarstvu primjenjujući tridesetih godina u praksi ideje Preobraženskog koji se zalagao za krajnje voluntaristički model gospodarstva u kome se preko plana kao jedinog instrumenta volje provodi raspodjela gospodarstvenih resursa prema preferencijama političkih čimbenika, a posredstvom drastične prvobitne akumulacije.

Đodan naglašava da se svako planiranje mora temeljiti na zakonu vrijednosti i da totalni državni monopol ima svoju granicu u zakonu razmjene raspodjele društvenog fonda rada u čemu i je bit zakona vrijednosti. To Staljin nije shvaćao, pa Đodan s time u vezi navodi da je tvrditi kako plan mimo zakona vrijednosti može biti regulator robne proizvodnje isto toliko logično kao kada bi privatni proizvođač tvrdio da cijena njegove robe ne ovisi o ponudi i potražnji.

Đodan se zadržava i na napadajima centralista na Libermana koji su pokušavali uz pomoć kibernetike dokazati uspješnost totalnog planiranja. No, istodobno neki ekonomski matematičari i statističari dokazuju da je ideja totalnog, detaljističkog, centralističkog planiranja neodrživa.

Osvrćući se i na Maksimovićevu ideju o centralističkom planiranju kao najprihvatljivijoj koncepciji, dr Đodan dokazuje da je tržišnost socijalističkog gospodarstva njegova najbliža perspektiva, dok će se uloga planiranja svoditi sve više na ublažavanje negativnih strana tržišnog modela, ali i takvo planiranje ne mora biti centralističko. On smatra da je policentrično i demokratsko plansko koordiniranje privrednog razvoja jedini način razumnog planiranja koje će imati tu snagu i gospodarsku djelotvornost, a neće gubiti na svojoj demokratičnosti.

Đodan tvrdi da Marx postavlja granice planiranju u socijalizmu zahtijevajući da ono poštuje razmjernu raspodjelu društvenog fonda rada i ekonomiju rada, tj. da anticipira mehanizam djelovanja zakona vrijednosti i da bude djelotvornije od toga mehanizma. To je ujedno jedan od najznačajnijih zaključaka u Đodanovu radu, tako da se na njemu može sintetizirati cjelokupan njegov odnos prema planiranju i ulozi plana u socijalističkom gospodarskom modelu.

Zalažući se za grupacijski policentrični model organskog (genetskog) planiranja, Đodan dokazuje i nemogućnost praktične primjene granskog modela na taj način da se planiraju granski razmjeri a da se unutar privrednih grana dopusti slobodno djelovanje zakona vrijednosti.

Đodan je sasvim određen u svojim zaključcima da privreda vođena iz jednog središta bilo u granskom bilo u grupacijskom modelu — nije u stanju pratiti tehnički napredak i da nije u stanju na odgovarajućoj tehničkoj razini reproducirati se ni na razini jednostavne reprodukcije.

Negirajući plan kao totalni monopol Đodan se zalaže za organsko ili genetsko planiranje i plan društvenih preferencija. Neophodno je da se izrade planovi preferencija na svim razinama s tim da se planovi izrađuju induktivnim a ne deduktivnim putem tako da u njima može do izražaja doći svačiji interes. Fleksibilnim grupacijskim modelom policentričnog planiranja treba doći do integracije cijele privrede. Takav model nije u suprotnosti s radničkim samoupravljanjem, već naprotiv predmnijeva razvijeno radničko samoupravljanje i radničku klasu koja se organizira, planira i usmjerava razvoj proizvodnih snaga u svoju korist i u korist čitavog društva, s time da bi se planovima društvenih preferencija mogla osigurati i suradnja više socijalističkih republika u planiranju nekih od preferencija bitnih za razvoj svih ili nekih republika ili regija.

I na kraju, nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da je pred nama djelo iznimnih vrijednosti i iznimnih znanstvenih kvaliteta. Dosljedno razvijajući marksističku koncepciju o zakonu vrijednosti u socijalističkim gospodarstvenim modelima — Đodan se nanovo predstavio kao kompletan ekonomist i znanstvenik kome polemičnost nije strana.« (»Studentski list«, br. 24 8. XII 1970)

Zaključujemo: neprestano se ističe da smo protiv znanstvenika koji nemaju nikakve veze sa stvarnošću. Šime Đodan je sušta suprotnost takvom tipu, i stručnjak je prvoga reda, pa ipak — ili baš zato — biva napadan, potiskivan, prešućivan. Stvarno se hvale i promiču — kabinetski šutljivci! Nikome korisni, ali i nikome opasni. A to je najopasnije za sredinu, za naciju, koja se želi aktivno postaviti kao politički čimbenik.

JOŠ JEDANPUT O PROMAŠENOM TURISTIČKOM VODIČU

Drago nam je što je Heideverlag uvidio da je njegov vodič »Jugoslawien« promašen i što je pokazao dobru volju da ga korigira. Rado vjerujemo i njegovoj izjavi da nije imao namjeru uvrijediti naš narod (hrvatski), koncediramo mu čak i to, premda to nije izjavio (a, možda je morao) da je nasjeo nekome ili nekima iz Jugoslavije kojih je tekst prihvatio, pošteno platio i objavio.

Moramo, međutim, požaliti što Heideverlag očito nije shvatio, u čemu je bit i dimenzija promašaja njegove knjižice.

Njegovi dopisi, osobito onaj drugu Pederinu odaju, čini se, uvjerenje da se nedostaci njegove knjige svode na neke greške, i to, kako izričito kaže, štamparske, pa se knjizi može prigovoriti jedino to, što je takvom greškom Republika Hrvatska nazvana provincijom. Ujedno nam u rukavicama daje na znanje da su naši prigovori sitnice »političke« naravi, a on se politikom ne bavi, njegova knjižica želi samo informirati njegove zemljake o našoj zemlji. O tome se baš i radi. *Prikazati krivo inozemstvu osnove uređenja i nacionalne strukture neke države koje su registrirane i u praksi uvažavane u čitavom svijetu*, pa, vjerujemo, i u školskim atlasima domovine ovog Verlaga, nije informacija, nego krupan *falsifikat*, koji može biti samo namjeran, a ukoliko tu ima »politike« onda je to politikantstvo onoga koji tako piše (i ima pri tom očito sasvim precizne ciljeve), a ne onoga, koji takvoj raboti prigovara. Ne može se, naime, drugačije okarakterizirati, kad netko (na str. 32. *Vodiča)* nacrta geografsku kartu obale Jadrana, a onda na jugu upiše granicu, gdje počinje »Montenegrinisches Küstenland«, na sjeveru, iznad Zadra, granicu »Kroatisches Küstenland«-a, iznad kojega je Istra opet izdvojena, i grafički crtom, i natpisom »Istrien und slovenisches Küstenland«, a sve između Zadra i Dubrovnika nazove »Dalmatinisches (!) Küstenland« ne spominjuć ničim, kome ta ničija zemlja pripada ni tko u njoj živi, dok na drugom mjestu ispušta tu zemlju i gradove iz poglavlja »Provinz Kroatien«. (Ista knjiga navodi precizno npr. da u BiH žive narodi Srbi, Hrvati i Muslimani, što je tek u vrijeme konsekventnog poštivanja i priznavanja svake nacionalnosti kod nas tako definirano, prema tome autoru knjige nije nepoznato stvarno stanje nekih realnosti u Jugoslaviji.) Gore spomenuti potezi ne mogu biti samo budalaština, kakvima knjiga vrvi! (Na primjer ona, kako je iz Sesveta lako doći do Zagreba; kako je sadašnja katedrala dovršena 1443; kako su u Zagrebu vrijedne spomenike izradili »jugoslavenski kipari« Toma Rosandić i Vanja Radauš, a npr. o Meštrovicu nema spomena, premda je negdje

uvrštena slika »Zdenca života«, ali bez ikakove oznake o čemu i o kome se radi; odmah u predgovoru svodi se čitava povijest prošlosti današnje Jugoslavije na borbu između Islama i Kršćanstva itd.). Ukratko: nema gotovo retka u toj knjižici, kojemu ne bi bilo prigovora, a možemo joj priznati samo to da se mnoge stranice međusobno pobijaju, ali zar će turist iz toga izvući, što je pravo? (Turist i svaki čitalac teško će se uopće snaći u nepreglednom i konfuznom sastavu knjižice i zbrci reklama i informativnog teksta kakvu seriozni »Vodiči« ne prakticiraju na taj način.)

Izdavač simpatično obećaje da će drugo izdanje »poboljšati« i traži od nas sugestije za to. Mi, na žalost, smatramo da taj priručnik treba sasvim iznova i sasvim drugačije napraviti, a navod autora da će »poboljšanje« provesti uz suradnju našeg Reisebüroa u Frankfurtu, ne jamči nam mnogo. Tko u tom birou sjedi, mi ne znamo, ali imamo dovoljno iskustva da mnogi naši turistički predstavnici u inozemstvu nisu na visini svog zadatka ni onda kada treba dati najobičnije informacije o domovini, koja ih plaća (u devizama!), a, opet, pisanje knjiga i nije njihov posao. Mi bismo Heideverlagu preporučili da za svoju knjigu barem za onaj njen dio, koji obrađuje »Provinz Kroatien«, potraži kompetentne suradnike u Zagrebu, i da u svojem novom Vodiču, uz sve moguće »Vorbehaltene Rechte« navede imena autorâ. Jedino će tako sa sebe skinuti svaku odgovornost. Mi se ne bavimo takvim pisanjem turističkih priručnika, ali po naslovu i prirodi naše revije imamo i pravo i dužnost da upozorimo na promašaje na svim područjima, koja se nas tiču, a da je to i potrebno i korisno pokazalo je i reagiranje Heideverlaga, a pokazat će još više, nadamo se, novo izdanje ovog *Vodiča,* koji smo na žalost morali ocijeniti kao promašeno i štetno za odnose među narodima. Mi, naime, smatramo da je turizam, osim ugodnih »Lustreise-a« važan i vrlo koristan put da se narodi svijeta zbliže i nauče cijeniti jedni druge. To se može postići samo ispravnim i temeljitim međusobnim upoznavanjem, a mi ne želimo da njemački turist s ovakvim Vodičem u džepu posjeti, npr. »dalmatinsku obalu«, ostavi tamo nekoliko maraka i odnese kući fotografiju »tovara« (vierfüssiger Esel von der Dalmatinischer Küste, kroatisch gesagt), a da ne zna ni gdje je bio, ili, što je još gore, da misli, kako je bio u nekoj »Provinciji«. Drago nam je, da vidimo da to ne želi ni Heideverlag.

Donosimo također dva pisma izdavača u prijevodu: jedno upućeno uredništvu »Kritike«, a drugo Ivanu Pederinu:

KRITIKA

c/o Nakladni zavod Matice hrvatske
Ulica Matice hrvatske 2
ZAGREB / Kroatien
Jugoslawien
2. Novembra 1970.

Predmet: Naš putni vodič »Jugoslawien«

Kao što znate, mi smo izdavači vodiča »Presse-Tourist-Information Jugoslavien«, od kojega je dosad izašlo jedno izdanje. Mi spremamo sada novo izdanje te knjige uz pomoć Jugoslavenskog turističkog ureda u Frankfurtu.

Prije nekog vremena primili smo jedan jako kritičan dopis od gospodina Ivana Pederina iz Zagreba, koji nas je između ostalog obavijestio o tome da se Vi u Vašim novinama osvrćete na naš Katalog.

Mi bismo Vam bili jako zahvalni, kad biste nam mogli dostaviti taj članak, da mi po mogućnosti zauzmemo stav.

Naš odgovor gospodinu Ivanu Pederinu prilažemo ovom pismu znanja radi.

Ako biste Vi još koje obavještenje željeli stojimo Vam rado na raspolaganju.

S prijaznom preporukom
HEIDEVERLAG ELLEN KULOW

Herrn
Ivan Pederin
Sperun, 2/II

2000 HAMBURG 50
Blücherstrasse 35
Tel. 39 15 97/98

SPLIT
Soc. Republika Hrvatska
Jugoslavija
8. oktobar 1970.

Vrlo poštovani gospodine Pederin!

Predmet: Katalog »Presse-Tourist-Information Jugoslawien«.

Mi sa zahvalnošću potvrđujemo primitak Vašeg dopisa od 22. septembra koji se odnosi na naš gornji putni vodič.

Vrlo poštovani gospodine Pederin, Vi sigurno možete zamisliti da smo pri čitanju Vašeg pisma bili pomalo pogođeni. I sigurno je nepotrebno uvjeravati Vas, da nikad nije bila namjera našeg izdavačkog poduzeća da uvrijedi Vaš narod.

Vi nam možete vjerovati da se trudimo pri izdavanju naših vodiča izbjegavati politiku i jedino »turističku zemlju« (Reiseland) staviti u prvi plan. Dopustite, molimo Vas, da kratko citiramo iz našeg kataloga, izdanje 1969—1970. Tu stoji na strani 26:

»Politiku najbolje ostavite po strani na Vašem putu. Jugoslavija ide nesmetano svojim vlastitim putem u socijalizam i stanovnici su općenito ponosni na to i ne daju da im se netko u to upliće. Iako su prema njemačkom turistu vrlo gostoljubivi, potrebno je da Vi kao gost, u slučaju da ipak želite povesti jednu političku diskusiju, ne zaboravite, da ovi narodi nemaju baš najbolje uspomene na uniformirane Nijemce.«

Mi Vam odobravamo da je velika greška našeg tadašnjeg tehničkog urednika bila da je Hrvatsku i Sloveniju označio kao »provincije«. Mi izvanredno žalimo, da ovo nije primijećeno prije štampanja kataloga i mi ovo sigurno ne možemo a da sa žaljenjem ne popravimo.

Pošto mi, kako Vam je poznato, već sada jedno novo izdanje našeg vodiča priređujemo, možemo Vam obećati da će tamo biti sve pravilno objelodanjeno.

Za stvarne primjedbe i korekture uvijek smo Vam zahvalni, i bilo bi jako lijepo od Vas, kad bi nam novinski članak iz časopisa »Kritika« 13/1970. stavili na raspolaganje.

Ako bismo mogli mi bismo rado taj članak uzeli u obzir, odnosno, možda bismo tamo našli upute šta bismo mogli bolje učiniti.

Mi se nadamo, da smo ovim pismom uspjeli objasniti, da nam je i s naše strane jako žao, da je nastala takva greška koja ima takve posljedice.

Mi s interesom očekujemo Vaše daljnje obavijesti i ostajemo s prijaznom preporukom

HEIDEVERLAG ELLEN KULOW
cc. Vicekonzulat Savezne Republike Njemačke u Splitu,
Split, Moše Pijade 50

V. R.

RADNIČKE DEVIZE U 1970. GODINI

Viceguverner Narodne banke, Branko Colović, u članku *Koliko Jugoslavija duguje,* »Politika«, 23. studenog 1970. napisao je između ostalog:

»Devizna sredstva građana beleže ogroman skok, tako da bi se za ovu godinu moglo računati s doznakama od iseljenika i radnika u masi od 450 miliona dolara, što bi pokrilo blizu polovinu od ukupnog trgovinskog deficita. Veoma grubo procenjujući, u 1971. godini ovaj priliv možda bi mogao iznositi i 600 miliona dolara.«

U sadašnjem bankovnom sustavu ne postoji evidencija o deviznom prihodu od radnika i iseljenika po republikama. Da bismo dobili približnu sliku o rasporedu deviza s ove osnove moramo se poslužiti posrednom metodom. Na osnovi nepreciznog rasporeda migranata, Hrvatska i Slovenija bi mogle biti »oštećene«. Naime, pokazalo se u drugim zemljama emigracije da devizni prihod snažno raste u razdobljima kada se radnici ili iseljenici definitivno vraćaju u zemlju. Tada oni donose u zemlju uglavnom sve svoje uštеđevine. Pošto su hrvatski i slovenski radnici u znatnom broju na radu u inozemstvu oko pet i više godina, normalno bi bilo zaključiti da se oni u većem broju vraćaju, te tako i uštede držane na stranim bankama ili u »čarapi« donose u zemlju.

Evo kako bi mogao približno izgledati devizni prihod za 1970. god. po republikama na osnovi broja i rasporeda migranata u početku 1970. godine:

Devizni prihod od migranata u 1970. godini

Socijal. Republika	% migranata	Devizni prihod u mil. dolara
B i H	24 %	108
Crna Gora	0,5%	2,25
Hrvatska	46 %	207
Makedonija	4,5%	20,25
Slovenija	12 %	54
Srbija	13 %	58,50
	100 %	450 mil. dolara

Na razlici u tečaju od 600 starih dinara, teoretski gledano, Narodna ban-

ka će samo na 207 miliona dolara od radnika iz Hrvatske u 1970. god. zaraditi 124 milijarde i 200 milijuna starih dinara. **Ova dinarska svota bi mogla biti dovoljna za otvaranje novih radnih mjesta u sekundarnom i tercijarnom sektoru gosopdarstva SRH za gotovo čitavu dobnu skupinu koja će u 1971. godini ući u kategoriju aktivnog stanovništva.**

I ovaj pogled na jedan detalj našeg deviznog sustava dovoljno govori koliko su pravedni i humani zahtjevi progresivnih snaga Hrvatske i čitave SFRJ za izmjenama u sadašnjem deviznom i bankovnom sistemu. Bez ovih izmjena politički sustav koji priznaje suverenitet naroda i državnost republika sa svim institucijama i simbolima (himna, zastava, grb) ostat će prazna forma bez socijalističkog i samoupravnog sadržaja. Moderna radnička klasa sastavljena od svih kategorija građana koji žive od svog rada, neće se moći konstituirati u suverenu naciju s punim socijalističkim državnim suverenitetom. Bez temeljnog rušenja centralizma i u ekonomskom sistemu naš model socijalizma ostao bi samo jedna varijanta socijalizma, koji za pretpostavku ima nametnuti »ograničeni suverenitet« naroda i država. Takav model društva teško može naći istinske prijatelje i saveznike u današnjem svijetu »eksplozije nacionalnog«.

Z. Komarica

ZAR ZA HRVATSKU MLADU INTELIGENCIJU NEMA KRUHA U DOMOVINI?!

Na skupštini Saveza studenata Poljoprivrednog fakulteta u Zagrebu, održanoj 19. studenog 1970, postavljeno je dramatično pitanje o perspektivi diplomiranih agronoma i sličnih stručnjaka, koji ne mogu naći posao u zemlji svojih otaca, nego ga traže u inozemstvu pod ponižavajućim uvjetima, ponekad čak s tragičnim posljedicama. O tome je podrobnije pisao »Studentski list«, 24. studenog 1970. i — nitko drugi (i ni nikome ništa) između ostaloga i ovo:

»Istakli bismo ovdje još i izlaganje Slobodana Langa, predsjednika SSSZ-a koji je iznio niz veoma zanimljivih podataka o (ne)mogućnostima zapošljavanja mladih stručnjaka u našoj zemlji, te govorio i o predstojećim zadacima studentske organizacije. U nizu je istupa, počev od dekanovog (»... i žao mi je što nema ovdje više profesora i asistenata, što svakako govori o stanju na našem fakultetu...«), pa do drugog istupa prof. Slavka Pavleka i pojedinih studenata, vrlo jasno došla do izražaja izrazito napeta situacija u odnosima na fakultetu, proizašla iz, koliko smo shvatili, potpuno oprečna tumačenja upravnih, samoupravnih, financijskih i organizacionih nadležnosti na fakultetu i na pojedinim, izgleda još mu samo na papiru pripadajućim, institutima. Kako iz tehničkih razloga sada nismo u mogućnosti dati iscrpniji prikaz samog sukoba, zadovoljit ćemo se za sada konstatacijom da ovakvo zaoštravanje situacije, povišeni ton jedne i uzvišeni smiješak druge strane koja ne želi ni odgovoriti na optužbe koje joj se javno upućuju, ne vodi ničemu. Jedino možda općem rasulu koje niti je potrebno, niti, riješi li se problem, neizbježno.

Voljeli bismo kad bi ovo bilo shvaćeno i kao poziv na javnu raspravu o ovom, za Poljoprivredni fakultet, očito ključnom pitanju i kad bi se i tim putem pridonijelo razrješenju ovog problema. Jer, ovako kako sad izgleda — stanje na ovom fakultetu tragedija je, a ne samo tragikomedija.«

Naročito je uzbudljiva riječ diplomiranog agronoma Vladimira Štimca:

»Ja sam već sutra, ljudi, u Austriji i naprosto me pljesak vrijeđa.

Diplomirao sam 22. svibnja ove godine. Odmah nakon toga počeo sam tražiti posao, najprije u svom kraju, Čakovcu, Varaždinu, onda sam počeo ovdje po Zagrebu, ali posla nije bilo. Pa su mi rekli, ma bit će. Vele, — joj, sad trebamo mi stočara, mi trebamo voćara, a vi ste ratar, a da sam eventualno bio stočar onda bi rekli ratar i tako dalje. I onda, tako dani su prolazili, a moj duh se sve više nekako gubio. Da bih uspio diplomirati, prije studija sam radio, mislim, prije moje diplome. Radio sam šest mjeseci kao radnik, na pruzi... I sad, da ne bih to duljio, gledajte...

Objavili su natječaj, to je hortikulturno poduzeće iz Zagreba. Ja sam se na taj natječaj javio. Mene su primili. Ja sam bio sav sretan i oni mi vele — da li bi ti išao raditi u Rovinj. Ja sam rekao, ako želite ići ću i u Bijafru. Direktor me pozvao na jedan razgovor. Veli, pa zašto si ti upisao agronomiju, pa imat ćeš plaću kao jedan kočijaš; pa nisi to trebao upisati, tim se može baviti svaki seljak... a eto, dobro, ajde javi se ti u Rovinj, trebaš nastupiti prvog sedmog. Poslije toga kad sam ja došao u Rovinj upravitelj mog pogona meni veli — šumarstvo upisuju oni koji ne mogu ništa drugo upisati, oni nesposobni. A ja kažem — oprostite, ali ja nisam, šumar, ja sam agronom. On veli — i agronomi! Mene je kao osobu to počelo vrijeđati. Sad pazite. Na kraju kad mi je upravitelj rekao, veli — ove godine ostavilo je ovo poduzeće, ovaj pogon, četiri diplomirana inžinjera. E, sad se ja pitam da li su oni uopće ostavili to poduzeće... I meni veli upravitelj, autobus ti polazi 15 minuta prije šest. Ja sam bio prvi put u Rovinju i dok sam ja to pronašao i stigao, autobus koji je polazio u stvari 20 minuta prije 6 već je bio otišao. Prije dvije minute. Ja sam prvim seljačkim autobusom koji prolazi kroz to mjesto otišao. Sad dolazi direktor i veli — što ti, što ti, ovo, ono, ma gubi se. A već prije, oni su mene doveli u takvo psihičko stanje, ma nikada se tako nisam osjećao blesavo. Ma da sam imao diplomu kod sebe, ma ja bih je bio strgao! Čak su mi i predbacili nešto što je meni neugodno ovdje reći, što ja mogu reći jedino prijateljima. Čujte, ja sam sa svojih 120.000 duga, ja drugo nisam imao, morao sam otići van. Morao sam živjeti, nešto raditi. I našao sam se u Austriji. Vi svi znate, u Austriju je danas ili Njemačku, veoma lako otići. Tu rade burze rada i prekovremeno, ako je potrebno. Imam ja jedan ovdje rekvizit, u stvari jednu uniformu, radnu uniformu u kojoj sam ja radio prvi mjesec kao diplomirani inžinjer. Prvi mjesec ja sam betonirao, ali sad to nije važno...

— ... čujte, agonija mojih prijatelja, ja ne znam da li vi vidite to! Ja ne osuđujem nikoga, nekog konkretnog, ali ja vidim mojih prijatelja. Pazite, moj prijatelj s rada je dobio diplomu, tražeći posao svukud nije ga mogao naći. Onda mi je rekao — budimo barem iskreni, taj život je tragi-komedija. On je intelektualac, jedan teški intelektualac, znate, uzeo je štrik, ali su ga skinuli dole i odvezli ga u Bajernsku bolnicu i tamo mu dali sve potvrde da je on psihički i fizički potpuno normalan i zdrav. Čovjek je dobio nekakav posao, ali nakon nekih deset dana on se bacio pod vlak. Ja to moram reći, jer se ja obraćam vama, budućim diplomiranim sudoperima, budućim diplomiranim prostitutkama i budućim diplomiranim, što ti ga ja znam, kuharskim pomoćnicima. Jedna moja kolegica kad nije mogla naći posao, ona mi je rekla — e sad ne znam da odem kod SUP-a, pa da uzmem potvrdu da se mogu baviti da li da razbijem neki izlog, pa da uzmem hranu ili da se bavim prostitucijom. Onda, jedan je moj kolega otišao u Njemačku, pa mu je prvi mjesec pukao čir. Jednog su našli mrtvog tamo. Neko mu je zabo nož, kako i zašto sad to nije bitno. Ja imam ovdje, ako vas interesira, moje odijelo, odijelo diplomiranog inženjera poljoprivrede u kojem sam radio« (pokazuje krpe).

DAVORIN PAMIĆ: »Evo kolege, ovo mu je radna kapa. Na njoj piše — 'Alles für der Bau' — ' sve za izgradnju'. Koju izgradnju? — Četvrtog rajha?! Sve ovo ne bi se dogodilo da su se poštivale odluke samoupravnih organa ovog fakulteta i da se poštivala naša reforma, samoupravljanje i da student ima drugačiji tretman u ovom društvu.«

I dalje, pitanje:

»Da li netko od ovdje prisutnih profesora i privrednika može ponuditi zaposlenje kolegi Štimcu ili on večeras putuje za Austriju.«

Rezolutni odgovor:

PROFESOR SLAVKO PAVLEK (prvo istupanje): »Predlažem da studentska organizacija u konkretnom slučaju postupi ovako: Rok od 24 sata da delegati studentske organizacije s dekanom Poljoprivrednog fakulteta i predsjednikom Savjeta odu u Biro za zapošljavanje, u Sekretarijat za poljoprivredu, kod druga podsekretara inžinjera Jurka kojega smo posebno molili da dođe na ovu Skupštinu, a koji na žalost, ne znam zašto, nije došao, da ode ta ista delegacija kod druga Zmajića koji je predsjednik Društva agronoma Hrvatske, jer ako Društvo agronoma Hrvatske nema mogućnosti da se zaposle agronomi onda neka se rasformira! Mi takvog društva onda ne trebamo! Ukoliko to ne uspije u roku od dva dana ja dajem ovdje izjavu da ću privremeno zaposliti druga kod sebe u kabinetu, gdje smo svojim vlastitim žuljevima stvorili tolika sredstva da možemo dati privremeno zaposlenje jednom čovjeku...

Nećemo dati mira svim onim organizacijama koje su zadužene za zapošljavanje naših ljudi da ne odlaze u svijet, tako dugo im nećemo dati mira dok se ne riješi to pitanje! To je sramno!!! Sramno je za našu zemlju da naši ljudi ovako hodaju po svijetu! Ja bih vam spomenuo 54. godinu. Te godine ja sam bio predsjednik Društva

agronoma Hrvatske. Stošezdeset je mladih ljudi bilo na spisku nezaposlenih.

Mi smo bili kod druga Bakarića i dobili smo preko noći deset milijuna dinara za zapošljavanje mladih ljudi. Mi smo dali te ljude uglavnom u prehrambenu industriju i trgovinu poljoprivrednim proizvodima. Šest mjeseci smo ih plaćali i nakon toga smo očekivali da li će se neko vratiti kao nezaposlen. Od stošezdeset ljudi skoro svi su ostali na onim radnim mjestima gdje smo ih poslali. Prema tome, nije istina da je to objektivno pitanje, to je subjektivno pitanje nas samih, to je pitanje našega zalaganja za one probleme za koje smo zaduženi. Neka daju ostavke u Društvu agronoma Hrvatske ako ih to nije briga, neka da ostavku podsekretar za poljoprivredu ako njega ne zanima što će biti s našim agronomima! Neka daju ostavku oni organi, koje ne interesira ovaj problem ili ćemo mi pomoći da ih se smijeni s te dužnosti« (aplauz).

Tko od odgovornih čimbenika čita studentske novine, tko razumije jade mlade tehničke inteligencije (i ne samo nje, dakako), tko osjeća grižnju savjesti zbog svega toga, odnosno — tko predlaže ostvarive planove za rješenje problema osiguranja osnovnih ljudskih prava — prava na rad u svojoj domovini?!

Ako su mladi ljudi obvezani da služe vojsku i da brane svoju domovinu, onda je i domovina obvezana da svim svojim sinovima osigura mir i kruh na domaćem ognjištu.

KRITIČAN POLOŽAJ BIBLIOTEKA

U »Borbi« je 19. lipnja 1970. izašao alarmantni članak Veljka Kneževića. Očekivali smo da će se nešto pokrenuti, promijeniti. Kako kola idu po starom sve dalje nizbrdo, odlučili smo da citatom ovoga članka aktualiziramo zaista urgentan problem našeg sve većeg zaostajanja za drugim narodima i državama Evrope i svijeta:

»U javnim bibliotekama Hrvatske, kojih je prema službenim statistikama 316, broj knjiga iznosi 0,47 po glavi stanovnika. Napominjem da standardi za javne biblioteke u svijetu iznose jednu i pol knjigu po glavi stanovnika. Našim planovima društvenog razvoja od 1966. do 1970. godine bilo je predviđeno da broj knjiga u javnim bibliotekama poraste na 0,78 po stanovniku, no ni taj vrlo skroman plan nije ispunjen. Da bi slika bila što plastičnija, navodim da je stanje u nekim općinama još gore.

Velika većina javnih biblioteka u Hrvatskoj posjeduje manje od pet tisuća knjiga. Kad se od toga odbiju primjerci čija je vrijednost prošla i čiji su sadržaji zastarjeli, dolazimo do još manjeg broja nego što govori neimpozantna brojka od 0,47. Također su vrlo mala sredstva koja biblioteke troše za nabavku novih knjiga i časopisa. Prema anketi Sekretarijata za kulturu SRH, 120 biblioteka u Hrvatskoj je u 1969. godini za nabavku nove literature utrošilo nešto manje od 2 milijuna novih dinara. Ako se uzme da je prosječna cijena knjige 30 dinara, a ona je sigurno daleko veća, onda otprilike izlazi da je kupljeno prosječno oko 500 primjeraka po biblioteci. Prema nekim statistikama, godišnje se u Hrvatskoj štampa oko 10 tisuća naslova, a također je poznato da biblioteke od toga otkupljuju otprilike 4 posto. Za izdavače su prema tome ove institucije s oskudnom moći gotovo beznačajni kupci i vjerojatno do sada nije bilo ozbiljnije inicijative za suradnju javnih biblioteka s izdavačima.

U javnim bibliotekama opada u posljednje vrijeme znatno i broj članstva, što znači čitalaca. To se također može dovesti u direktnu vezu sa sporim i oskudnim popunjavanjem knjižnog fonda, što dakako nisu jedini razlozi. Primjeri iz karlovačke općine, kao i Istre koje ću iznijeti, upotpunjuju ovu sliku i naglašavaju ozbiljnost situacije u bibliotekama.

U šest općina užeg karlovačkog regiona: Karlovac, Duga Resa, Ozalj, Slunj, Vojnić i Vrginmost, izdvojeno je za kupovinu knjiga tokom 1968. godine oko 30 starih dinara po stanovniku. U pojedinim općinama stanje izgleda ovako: Karlovac 62, Duga Resa 12, Ozalj 27, Slunj 4, Vrginmost 12, a Vojnić manje od jednog starog dinara. S obzirom na nedostatak sredstava, prinova knjižnih fondova bila je gotovo beznačajna. U toku posljednje tri godine knjižnica u Slunju kupila je 300 knjiga. U Vrginmostu je tokom 1966. kupljeno 58, 1967. godine 62 i 1968. godine 34 knjige. Za knjižnicu u Ozlju kupljeno je tokom posljednje tri godine oko tisuću knjiga. Ovdje treba naglasiti da u većini ovih općina osim biblioteke gotovo ne postoji još neka ustanova iz oblasti kulture. Jedan dio njih nema ni knjižnicu.

Od svih biblioteka u općinama Istre izdvojit ću tri karakteristična područja. Knjižnica u Novigradu nabavila je ili dobila na poklon za posljednje tri godine svega 460 knjiga, u Bujama 370, a u Pazinu 249 knjiga. Dakle, na tri biblioteke u tri godine tisuću publikacija. Jasno je, da nas onda ne smije iznenaditi podatak da su sve ove tri knjižnice zajedno imale u prošloj godini svega nešto više od 400 članova.

Smatram da se javne biblioteke ne bi smjele prepustiti stihiji i osnovni zadatak cjelokupnog društva je da se konačno definira njihovo mjesto i uloga kao i obaveze komune prema njima. To je vezano uz zahtjev za rješavanje materijalnog položaja biblioteka bez čega ne može biti nikakvog napretka bibliotekarske službe. U srednjeročnom planu razvitka republike trebalo bi također insistirati na planiranju razvitka bibliotekarstva.«

IZJAVA MATICE HRVATSKE U POVODU SAOPĆENJA MATICE SRPSKE

U jednom se dijelu tiska u posljednje vrijeme često pisalo o rječniku što su ga Matica srpska i Matica hrvatska zajedno bile počele izdavati, a sada ga prva želi privesti kraju, dok je u drugoj prevladalo mišljenje da je bolje povući se od toga pothvata. Konačno se pojavilo i službeno saopćenje Matice srpske u kojemu ona nastoji dokazati da nije dala nikakav povod tome prekidu, nego je, do samih granica svojega uvjerenja i načelnog stajališta, tolerantno i dobrohotno izlazila u susret zahtjevima Matice hrvatske. Ujedno Mladen Leskovac, predsjednik Matice srpske, izjavama u visokotiražnoj »Politici« pokušava stvoriti nervozu oko odnosa dviju Matica prikazujući kao da Matica hrvatska želi uskratiti Matici srpskoj porabu onoga leksikografskog gradiva koje je kod nje pohranjeno za taj zajednički posao.

Zbog svega je toga potrebno da Matica hrvatska razjasni općinstvu o čemu se zapravo radi, da obrazloži svoja gledišta i obznani svoje odluke.

Bez obzira na lingvistički odnos u dijalekatskoj podlozi na kojoj su zasnovani suvremeni jezični standardi Srba, Crnogoraca, Muslimana i Hrvata i koliko god se ta podloga mogla prema uobičajenim mjerilima smatrati jednim slavenskim jezikom, nema dvojbe da se radi o jezičnim standardima više naroda, o medijima raznih kultura, o različitim tijekovima povijesnog kontinuiteta u stvaranju standardnih oblika, o različitim sustavima jezičnih vrijednosti: jednom riječju, o više različitih jezičnih izraza duboko utemeljenih u povijesti naroda koji se njima služe i izražavaju.

Jezični izraz hrvatskoga naroda ima snažno izgrađenu osobnost, pa je zato prirodno govoriti o hrvatskom jeziku, a i potrebno je kad se nailazi na shvaćanja koja, pozivajući se na lingvistički odnos dijalekatske osnove književnih jezika, žele osporiti kulturnu, vrijednosnu i konačno narodnosnu individualnost i cjelovitost hrvatskoga jezičnog izraza i tako izbjeći sve tehničke, društvene, političke, a i kurtoazne konsekvencije koje proizlaze iz te činjenice.

Na žalost je uprava Matice srpske u poslu oko rječnika dosljedno, uporno i svim razlozima usprkos ustrajala na upravo takvu osporavanju. Umjesto da radi na afirmaciji bogatih i svakoga poštovanja vrijednih jezičnih tečevina srpskoga naroda, da se brine oko njihova razvoja i suvremena normiranja, upela se da onemogući, oteža ili prikaže u lošem svjetlu sva nastojanja hrvatskih lingvista da utvrde povijesno izrasle vrijednosti svojega književnog jezika i da na njihovu temelju formuliraju njegovu suvremenu normu i tako u slobodnoj odgovornosti pred svojom znanstvenom savješću i svojim narodom, bez tuđega upletanja, doprinesu njegovu konstituiranju.

Pa i sada, pošto su njezini predstavnici na razgovorima u Zagrebu prihvatili da u rječniku treba prikazati kulturnu cjelovitost i sustav vrijednosti hrvatskog jezičnog izraza, ne želi potpisati zaključke sastavljene u tom smislu, nego rutinsko saopćenje za novine hoće prikazati kao zaključke.

Matici se hrvatskoj prigovara da je jednostrano prekinula suradnju s Maticom srpskom na Rječniku hrvatskosrpskog književnog jezika. Taj prekid je rezultat stvarnih odnosa koji se provlače već dvije godine između Matice hrvatske i Matice srpske. Najavljen je u korespondenciji već g. 1969. ako ne dođe do potpisivanja zaključaka sa zagrebačkog sastanka 4. i 5. siječnja 1969. Dvaput je Matica srpska odbila potpisivanje stilizacije zaključaka i predlagala samo svoju formulaciju, a nije se potrudila da ostvari neposredne dodire da se eventualno nađu prihvatljiva rješenja za obadvije strane.

Matica srpska prikazuje stilizatore zaključaka kao konačnu instancu i punopravne i završne sastavljače obvezatnih zaključaka. To, međutim, ne stoji. Oni su bili samo izabrani predlagači stilizacije zaključaka, a o njihovu prihvaćanju imali su odlučiti odbori obiju Matica. Ali ni ti stilizatori u komisiji nisu se o prvoj točki zaključaka složili u principu, nego samo pod pritiskom jednog člana beogradske komisije da će inače doći do razlaza. Da tako važnu odluku ne donose samo dva člana Matice hrvatske, oni su pod spomenutim pritiskom potpisali stilizaciju, s izjavom da će o konačnom tekstu odlučiti obje Matice u svojim odborskim tijelima. Matica se hrvatska tako našla suočena s elementima diktata i prisile, pa je još manje mogla potpisati predloženi tekst zaključaka.

Od početka je uprava Matice srpske tumačila novosadske zaključke tako kao da oni onemogućuju svaki samostalan rad na hrvatskom jeziku, svaki stvaralački odnos hrvatskoga naroda prema svojim jezičnim vrijednostima. A pri tome ne vidi da bi Novosadski dogovor, kad bi doista značio to, bio ništavan već od začetka jer nitko nije vlastan da se odrekne neotuđivih prava svojega naroda.

Uprava Matice srpske ustraje na tim gledištima i danas. U svojem najnovijem saopćenju prigovara Matici hrvatskoj da »potpuno mimoilazi Novosadski dogovor i njegove demokratske, neprolazne i uvek aktuelne stavove o jedinstvu jezika, ravnopravnosti azbuke i narečja i pravu građana na slobodan izbor izražajnih sredstava na celoj teritoriji srpskohrvatskog jezika.« Iz formulacije Novosadskog dogovora ona dakle i dalje izvodi pravo da ne priznaje cjelovitost hrvatske jezične kulture, da poriče povijesni proteg književnoga izraza, da osuđuje nastojanja drugih oko razvoja svoje jezične kulture, da jezično područje različito po kulturnoj i državnopravnoj pripadnosti uzima kao da je jedno i jedinstveno. Dosljedno, ona istraživanje, opisivanje i normiranje svojega jezika želi prikazati kao krnjenje tuđih prava, sputavanje tuđe slobode. Kao da pravo na narodni jezik nužno ne uključuje i pravo na njegovo poznavanje, njegovanje i predavanje novim naraštajima. Jednom riječju, zastupa mišljenja koja su i u doba bujnoga cvata etatističkoga unitarizma bila skrajnja i pretjerana.

Novosadski dogovor iz 1954. upotrebljava Matica srpska kao jedino i najmudrije rješenje jezičnih pitanja hrvatsko-srpskog jezičnog područja. Sve se može mijenjati u našoj državnoj i međunacionalnoj politici, samo zaključci Novosadskog dogovora po njezinu mišljenju treba da budu nepromjenljivi. Ali kao i drugi dogovori, Novosadski dogovor je u znatnoj mjeri zastario. Danas se više ne može govoriti samo o književnom jeziku koji se razvio oko Beograda i Zagreba nego i o književnom jeziku koji se razvio oko Sarajeva i Titograda. Danas više nitko objektivan ne smatra da je narodni jezik Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana jedinstven kao što tvrdi Novosadski dogovor. Kad bi bio jedinstven, ne bi nam ni bile potrebne takve diskusije o njemu. Novosadski dogovor ističe ravnopravnost ekavskog i ijekavskog izgovora, ali je upravo on pogrešnim tumačenjem i provođenjem pojma ravnopravnosti omogućio prisilan prodor ekavice i njezina rječničkog fonda u Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu, u Crnu Goru i u saveznu administraciju.

Svjedoci smo da se u najnovije vrijeme ne samo Hrvatska, nego i Bosna i Hercegovina i Crna Gora odupiru ekavizaciji svojega književnog jezika, što nužno traži da se književni jezik svih naših četiriju republika osniva na njihovoj jezičnoj specifičnosti. To doduše obara zamišljenu i proponiranu jedinstvenost jezika, ali je zasnovano na prirodnom pravu naroda, što je mnogo važnije od zamišljene fikcije. Prema tome Matica hrvatska ne može u Novosadskom dogovoru gledati pogodno sredstvo za rješavanje naših jezičnih pitanja.

Kraj gledišta uprave Matice srpske daljnja je suradnja na rječniku postala nemoguća. Kad je postalo očito da ona ne želi prihvatiti, ne želi priznati i prikazati vrijednosnu i kulturnu cjelovitost i samobitnost hrvatskoga književnog jezika i uključiti je u zajednički rječnik kao izraz jedne nacionalne kulture, nego ustraje na bespredmetnu tumačenju Novosadskih zaključaka, Matica hrvatska drži da je svrhovitije obraditi hrvatski jezik posebno, stvoriti mu osnovne priručnike na temelju hrvatskih vrela i ostati u okviru vrijednosti hrvatskoga kulturnog izraza. Tako će se velik i važan posao moći ozbiljno i mirno obaviti, opisat će se zbiljski jezik u naravnom kulturnom okolišu, a ne konstrukcija koja je za volju neistinitoga jedinstva lišena zbiljskih vrijednosti.

A rječničkom građom skupljenom kod Matice hrvatske moći će se uredništvo Matice srpske, naravno, služiti, na način kako je to uobičajeno pri upotrebi dokumentacije u znanstvenoj praksi.

MATICA HRVATSKA
ZAGREB

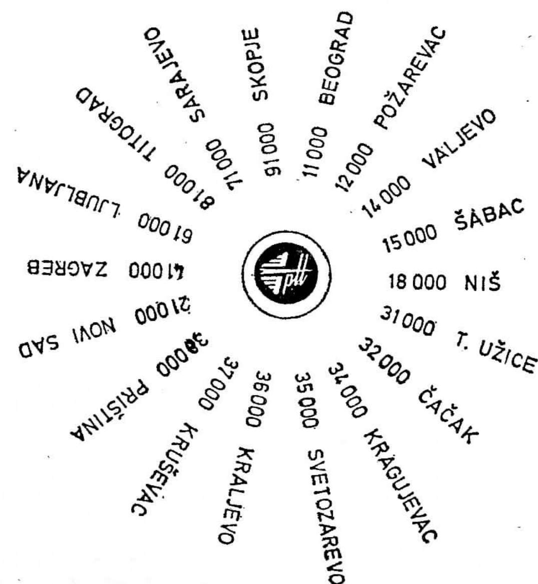
HEGEMONIZAM U PRAKSI JUGOSLAVENSKE PTT

Već je bilo govora o potrebi da se analizira dosadašnja praksa u izdavanju maraka i u njoj lako uočljiva hegemonistička politika, čiji je rezultat ignoriranje većine nacija i njihovih interesa u SFRJ. Bilo bi potrebno, uistinu, obaviti temeljitu analizu radi ispravne orijentacije u budućnosti, kako u emisijama maraka tako i u čitavom nizu drugih istupa jugoslavenske PTT.

Jedan detalj, ali ipak karakterističan i iritantan, predstavlja naslovna stranica *Priručnika za primjenu poštanskog broja.* Na njoj je također vidljiva hegemonistička tendencija: navedeni su brojevi glavnih gradova republika i pokrajina, a ostali je prostor popunjen navođenjem brojeva (valjda) preostalih važnijih gradova u Jugoslaviji. Zar je samo slučajno što su oni svi locirani na području SR Srbije! Zar je slučajno što među ostalim važnim gradovima nema ni Rijeke, ni Maribora, ni Mostara, ni Splita ni Bitolja i drugih gradova iz drugih republika i pokrajina, a navode se: Šabac, Čačak, Svetozarevo i dr.!?

PRIRUČNIK

za primjenu poštanskog broja

1971.

ODJEK JEDNE FUS-NOTE U BiH I PROCES DALJNJE DEMOKRATIZACIJE

Naš stalni suradnik Grgo Gamulin napisao je u svome članku *Na rubu ili u jezgri problema* (o nacionalnoj ravnopravnosti u socijalizmu), objavljenom u 12. broju »Kritike« 1970, gotovo usput, bilješku ispod crte koju završava u najtolerantnijem mogućem tonu, optimistički formuliranim pitanjem:

»I upravo zato je kulturne krugove u Zagrebu već dugo zanimala čudna pojava i pitanje, abnormalno za svako normalno društvo, a pogotovo ono koje ističe svoje socijalističke sadržaje: gdje su imena bosansko-hercegovačkih Hrvata na stranicama sarajevskih književnih i kulturnih časopisa? Teško ih je naći. A gdje leže uzroci tog nesporazuma? Je li jedan dio građana slučajno ostao izvan urbanizacije, kao seljaci, *glebae adscripti*, ili su to zaista građani bez stvaralačkih i intelektualnih sposobnosti? Na to pitanje, koje se oslanja na neospornu činjenicu (dovoljno je otvoriti »sadržaje« pojedinih godišta!) bilo bi dobro dati pozitivan odgovor, ali ne parolama, etiketiranjem i stereotipnim: »što se to 'njih' tiče?« — nego pokušajem da se pojava analizira i nekako kompenzira, i da se stvarno nešto učini u tom smislu, makar i sa stipendijama. *Ili možda postoji neki drugi odgovor na to pitanje? Ili možda postoji drugi neki put prema ravnopravnosti i bratstvu?*«

Ubrzo je došla reakcija, sasvim — netolerantna, i posve u duhu proteklog razdoblja u kojem su neizbrisivim etiketama pojedinci bivali žigosani jednom za svagda a da njihova mišljenja nisu pobijena argumentima niti im je pružena šansa da obrazlože svoje poglede i otklone eventualne nesporazume. Sudionici na nekim važnim javnim skupovima napadali su i Gamulina i »Kritiku« pogromaškim rječnikom, inicirane su i protestne akcije šireg zamaha, ali očito uzalud, jer naknadno sabrani argumenti nisu mogli poduprijeti apriorne etikete. Naprotiv, potkraj godine je izašao izvanredno zanimljiv dvobroj »Života« (11—12) u kojem se nalazi toliko naknadnih priznanja i bjelodanih dokaza za tvrdnju o nenormalnim i nedemokratskim predbrionskim procesima u BiH, koji su ostavili negativno, do danas još neprevladano nasljeđe na različitim područjima, a ne samo na jezičnom. Još uvijek je, naime, u svježem sjećanju, iskreno priznanje jednog visokog rukovodioca u BiH, da ga je kao Srbina stid zbog svega što se zbivalo s Hrvatima u toj republici do Brionskog plenuma, kao i uistinu respektabilno priznanje jednog mlađeg pisca da je nakon oslobođenja u sarajevskom novinstvu bilo 9 : 1 za *nogomet*, a desetak godina nakon toga — 10 : 0 za *fudbal*. Lingvisti à la Vuković ili Marković to smatraju i podržavaju kao »prirodni proces«, ali napokon su neki istaknuti pisci, intelektualci i javni radnici u Sarajevu ustali protiv takve nenormalne situacije (u »Odjeku«, »Životu« i dr.) na koju su više nego obazrivo ukazivali i hrvatski lingvisti i pisci, dobijajući zbog toga javne uvrede i političke etikete što im još uvijek stoje prilijepljene na čelu, kao »odrodima«, »smutljivcima« i maltene »narodnim neprijateljima«.

Da staljinističke metode pritiska nisu posve izumrle svjedoče i neki posljednji pokušaji pojedinaca, da ožive prave pogromaške kampanje, u povodu neznatnih izjava ili poziva na raspravu, kakav je sadržan i u bilješci G. Gamulina. Koliko je takva diskusija bila opravdana najbolje dokazuju i neki najnoviji događaji. O jednom od njih smo saznali iz tiska prilično šture podatke — u vezi s ostavkama dvojice istaknutih pisaca Maka Dizdara i Anđelka Vuletića. Posljednji je za »Vjesnik« (23. I 1971) o tome izjavio:

»Na plenumu je jedan od sudionika u diskusiji zamjerio književnicima Hrvatima što nisu reagirali na napis Grge Gamulina u časopisu »Kritika«, u kojem je govorio otprilike o tome kako na stranicama bosansko-hercegovačkih časopisa ne nalazi pisaca Hrvata. Iako sam znao da je ta kritika bila upućena osobno meni, ili možda još jednom ili dvojici književnika smatrao sam neuputnim na nju odgovarati, jer nisam član redakcije nekog časopisa, izdavačke kuće ili pak nekih društveno-političkih struktura, nego profesionalni književnik, prema tome u ovom slučaju privatna ličnost. No, odmah nakon toga u Udruženje je primljeno 20 novih članova, od kojih ni jedan nije bio hrvatske nacionalnosti. Kad je usvojena ta lista, s druge, takozvane rezervne liste, na kojoj je bilo desetak imena, pojedinci i grupe počeli su predlagati nove mlade pisce za prijem. No, ni među tih 5—6 predloženih nije bilo ni jednog hrvatske nacionalnosti. Dakle, u toj komičnoj, da ne kažem apsurdnoj situaciji, netko me poziva na »odgovornost« što se nisam suprotstavio tvrdnjama Grge Gamulina, a plenum mu daje za pravo, dok razvoj događaja istodobno pokazuje tragikomičnost cijele stvari u njezinoj biti, da ne kažem gluposti i svako odsustvo zdravog političkog rezona. Ja sam ustao i, upozorivši na tu činjenicu plenum i društvene, političke i javne radnike što su bili prisutni kao gosti, pokušao cijelu stvar »smiriti« i »ispraviti« predlažući za prijem pjesnika Iliju Kozića, koji već godinama stoji pred vratima Udruženja, iako po svojim literarnim ostvarenjima odavno zaslužuje da je član. Na kraju sam dodao da je on, koliko ja znam, pisac hrvatske nacionalnosti i da bi se njegovim primanjem popravila nepovoljna nacionalna struktura. Ovo posljednje rekao sam kroz osmijeh i blagu ironiju, jer je Kozić već 15 godina lutalica, skitač, boem, bez zaposlenja i stalnog mjesta boravka, veoma narušena zdravlja. Ovaj moj javno, demokratski i jasno obrazloženi istup jedan od književnika komentirao je uvredljivim riječima, a da se radno predsjedništvo ni ma tko na plenumu nisu od toga ogradili.

Kako mislim da nitko ne može niti ima pravo da bez razloga i bez najelementarnijeg »dokaznog postupka« etiketira i osuđuje, smatrao sam da je ova ostavka oblik protesta protiv takvog načina rada jedne društvene organizacije.«

Pledirajući za smirivanje duhova, za razumnost, objektivnost i dokumentiranost u vođenju raspri i rasprava, uredništvo »Kritike« odbacuje indignirano sve objede o našoj tobožnjoj zainteresiranosti za diferenciranje i distanciranje. Naprotiv, mi smo protiv toga, ali odlučno i nepomirljivo za dosljednu i potpunu demokratizaciju, kako našeg intelektualnog života, tako i svih društvenih gibanja — radi ostvarenja istinske (a ne samo verbalne) ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, i svakoga građanina pojedinačno koji prema svojim mogućnostima radi na unapređenju svoga zavičaja, svoje uže domovine i Jugoslavije kao socijalističke zajednice ravnopravnih naroda i narodnosti. Tome cilju — duhovnom oslobađanju, istini i ispravljanju grešaka — teži i većina suradnika spomenutog dvobroja »Života«. Naročito upozoravamo na načelne postavke Muhameda Filipovića i sjajno argumentiranu konkretizaciju u tekstovima Veselka Koromana, Vitomira Lukića, Alije Isakovića, Nikole Martića i Maka Dizdara.

Budući da je dvobroj »Života« posvećen jeziku odmah po izlasku rasprodan, izaći ćemo u susret želji naših čitalaca i prenijeti — zbog ograničenosti prostora na žalost samo — dva priloga u sklopu stalne rubrike »Ljetopis« u 17. broju »Kritike« koji je uglavnom posvećen pitanjima jezika.

Ovaj puta još citiramo izjavu nekolicine hrvatskih pisaca koji žive i djeluju u BiH (prema »Oslobođenju«, gdje je objavljena 29. siječnja o. god.).

KADA ĆEMO ODGOVORITI GRGI GAMULINU?

Sadržaj ove izjave treba shvatiti kao sažet odgovor na pitanje koje je na nedavnom Plenumu Udruženja književnika BiH postavio Lazar Amidžić, funkcioner Republičke konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Bosne i Hercegovine. Pitanje, samo po sebi, možda ne bi trebalo uzeti kao provokaciju, jer je upućeno sa govornice jednog eminentnog kulturnog skupa, da ono nije bilo izneseno na erupciji optužbi za »laži« i najnižu vrstu političkog i kulturnog doušništva, protiv »grupe hrvatskih pisaca« iz ove Republike koji, po mišljenju Lazara Amidžića, snose odgovornost za nepovoljnu deskripciju ovdašnjih kulturnih prilika u članku Grge Gamulina objavljenom u dvanaestom broju »Kritike«. Neposredna je i okolnost da Lazar Amidžić nije nastupao kao književnik, nego je bio predstavljen »kao gost« (mada se nije nalazio na službenom spisku pozvanih), i došao je za govornicu van uobičajene plenumske procedure, bez najavljene teme i u trenutku kada je diskusija o referatima pročitanim u prvom dijelu zvanično proglašena završenom. To su samo formalni simptomi koji, na žalost, upućuju da se tu nije radilo samo o provokaciji, nego da je ta provokacija imala stručno razrađenu stra-

tegiju kako bi zaobišla sva proceduralna i etička pravila.

»Čak da je ovakvo pitanje imalo čist upitni oblik, inspiriran intelektualnom radoznalošću i dobrom voljom da se istini pogleda u oči, odgovor na njega zahtijevao bi određene pretpostavke...

Nema nikakve sumnje da treba odgovoriti na sva pitanja zainteresiranih promatrača sa strane, ali prije svega na ona otvorena i alarmantna što ih postavlja naša zbilja. Stoga ćemo mi s punom sviješću intelektualne, književničke i ideološke obaveze odgovoriti Grgi Gamulinu tek:

• kada se između kulture i politike ne bude stvarala barijera koja onemogućuje otvorenu, iskrenu i argumentiranu razmjenu mišljenja sa jasno deklariranih pozicija legalne nacionalno-kulturne pripadnosti;

• kada neki predstavnici hrvatskog dijela kulture u političkim tijelima ne budu statisti po »nacionalnom ključu«, nego javni povjerenici iza čije uloge stoji određeni kulturni program;

• kada se kadrovska struktura u kulturnim institucijama, izdavačkim kućama i glasilima javne komunikacije uskladi prema izbalansiranim nacionalnim interesima;

• kada se takve pozicije ne budu koristile za naivno motivirane oblike kulturne diskriminacije (kao što je pokazala publikacija »Književni razgovori« u redakciji Izeta Sarajlića i s pogovorom Ivana Fogla);

• kada se u jezičnoj praksi osjeti prisutnost zaključaka simpozija o jezičnoj toleranciji, a lektori prestanu vršiti masakr nad zapadnom varijantom hrvatskosrpskog jezika i konačno započne ozbiljan razgovor o našem jezičnom standardu;

• kada u otkrivanju kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine prevlađa sistematski, programski i eruditivan stil rada, otvoren čitavoj kulturnoj javnosti, i kada se energije i novčana sredstva tog poduhvata ne budu trošili na djela lišena programskog opravdanja te ugledne fundacije, ili stručno promašena, umjesto da se angažiraju stručnjaci za još neistražena područja svih kultura naroda ove republike na ravnopravnoj osnovi;

• kada Ivan Fogl, koji po nacionalnom paritetu predsjedava zajedno s vama skupovima u Republičkoj konferenciji Socijalističkog saveza, gdje se rješavaju sudbinska pitanja kulture, bude barem po profesionalnoj političkoj obavezi, ako ne po savjesti, odgovorio mladom hercegovačkom pjesniku Mili Pešordi zašto u materijalima za jedan službeni skup, izrađenim u vašoj instituciji, nisu, pored ostalih sličnih manifestacija, ni spomenuti Šimićevi susreti (znači li to da su oni diskvalificirani?);

• kada ovoj kulturnoj javnosti prestanu dijeliti lekcije savjesti u kojima unitaristička psihologija poprima oblik agonije, koje se već na više skupova pojavljuju nepozvane, i »kao gosti« zloupotrebljavaju gostoprimstvo, da bi ovo područje, otvoreno za demokratski slobodan razgovor o vlastitim problemima, pretvorile u poligon obračuna protiv jedne nacionalne i kulturne suverenosti s pozicija druge, u ulozi njenog eksponenta;

• kada vi i vaši istomišljenici ustanete protiv nepravdi što su činjene istoj onoj kulturi, i istim tim ljudima koje ste optužili kao huškače i doušnike Grge Gamulina;

• kada se u kulturi prestane nastupati u stilu arogantnog policijskog dušebrižništva, kako ste vi učinili u nekoliko navrata, sistematski, uporno mjereći dubinu javnog strpljenja;

• kada bude sasvim jasno u čije ime vi govorite, jer se ova sredina ionako uz velike napore odupire pokušajima kulturne kolonizacije sa raznih strana, pa mora vjerovati u vlastite snage za izlaz iz vlastite krize. Nije potrebno da vas uvjeravamo da ona ima dovoljno intelektualnih i moralnih kapaciteta i da bi sasvim mogla bez usluga kakve su joj ponudili vaši istupi;

• kada se desi (što bi možda bilo daleko bolje) da se, pored Hasana Grapčanovića, javi neki političar koji bi vam u ime napadnutog dijela hrvatske kulture odgovorio za javnom tribinom. Nama bi, u tom slučaju bilo daleko jednostavnije, jer bi to ostao dijalog političara koji izrazito, i valjda legalno, predstavljaju interese triju legalnih nacionalnih kultura. Na žalost, ta treća reakcija nije uslijedila, i mi se prihvaćamo političkog rizika da popunimo jedno beznadežno prazno mjesto u javnom predstavljanju vlastitih kulturnih interesa, ako je već neko drugi, a ne mi sami, morao da nas, razumije se u svrhe optužbe, podvede pod taj tako usputno određujući naziv »grupe hrvatskih pisaca«;

• kada bi ovakvi istupi bili barem javni i samo verbalni, jer ako oni dolaze od čovjeka političkog zvanja i utjecaja, bojimo se da je to mnogo opasnije zato što je on još uvijek u stanju da uradi više i gore od onoga što je rekao.

U tom slučaju i Grgi Gamulinu, i samoj javnosti mnoge stvari bile bi jasnije.

Kada ove pretpostavke budu ispunjene, onda ćemo mi s osjećanjem zadovoljene pravde i dobrom osnovom za međusobno povjerenje raditi na vlastitim kulturama i onom što nas u njima povezuje kao ljude koji su svojim bićem i svojom poviješću duboko ukorijenjeni u ovo tlo.

I tek tada ćemo moći da odgovorimo Grgi Gamulinu — ako on dotle bude živ.«

(»Vjesnik«, 28. I 1971)

PROSVJED UPRAVNOG ODBORA DKH PROTIV NAČINA PREDSTOJEĆEG POPISIVANJA PUČANSTVA

Novinska vijest o načinu na koji će se obavljati predstojeći popis stanovništva unijela je nemir i ogorčenje među stanovništvo naše republike. Formulari su, naime, sastavljeni tako da je mjesto nacionalne moguće iskazati regionalnu pripadnost. Drugim riječima, stanovnici Socijalističke Republike Hrvatske mogli bi se prema tim formularima izjasniti kao Slavonci, Dalmatinci, Zagorci, Kordunaši, Gorani, Ličani, Istrani, Konavljani, Kirci, Vlaji, Boduli, Podravci, Međimurci, Prigorci, Podgorci, Turopoljci, Šokci, Žumberčani, Srijemci, Banijci, Primorci, Moslavci, Krajišnici, Neretljani, Cetinjani, Poljičani, Baranjci a možda i još ograničenije. U tijeku višestoljetne borbe za nacionalno i ljudsko održanje, hrvatski je narod, rastrzan historijskim zbivanjima i cijepan brojnim nenarodnim upravama, gotovo neprestano bio izvrgavan svjesnom usitnjivanju i kidanju uz pomoć pokrajinskih i lokalnih, zemljopisnih naziva kakvim obiluje svaki narod, ali koji nigdje nisu tako smišljeno zlorabljeni kao upravo u nas Hrvata. Sve je bilo dobro, samo da se zatre nacionalni hrvatski osjećaj, jedini koji je mogao držati na okupu raskomadani i višestruko izdijeljeni prostor na kojemu živi hrvatski narod. Smisao hrvatskog preporoda, u kojem je hrvatska književnost odigrala časnu nacionalnu ulogu, i jest bio u tome da se hrvatsko ime kao jedino ispravno i jedino nacionalno vrati sveukupnom narodu hrvatskom. Nije stoga čudo ako hrvatska javnost iznenađeno i ogorčeno odbija ovaj formularski pokušaj da se prevladane i odbačene regionalne oznake ponovo dignu na visinu izbora, tobože u ime neotuđivog ustavnog prava svakog građanina da se opredijeli ili ne opredijeli u odnosu na naciju kojoj pripada. Odista, to je pravo izvan svake sumnje, ali je izbor pred kojim se ispitanik na ovom popisu postavlja nepostojeći, jer istinska je opozicija samo ova: Hrvat ili nacionalno neopredijeljen, Srbin ili nacionalno neopredijeljen itd., a ne (kako to iz formulara proizlazi) Hrvat ili Zagorac (dakle, nacionalno neopredijeljen), itd. Stvar se ne popravlja zahtjevom da se to pučanstvu prilikom popisa objašnjava, jer se tim objašnjavanjem istinska dilema: nacionalna opredijeljenost ili nacionalna neopredijeljenost, zamagljuje suvišnim i samom problemu stranim elementima.

Pozdravljamo stoga nedavnu izjavu Predsjedništva SSRNH u kojoj se kao neprihvatljivo odbacuje suprotstavljanje regionalne pripadnosti nacionalnoj. Uza sve to, nije dovoljno upozoriti popisivače na tu činjenicu; naprotiv, potrebno je iz formulara ukloniti regionalno izjašnjavanje jer ono, u predloženom obliku omogućuje sugeriranje nacionalne neopredijeljenosti. Regionalna oznaka morala bi imati obratnu funkciju, morala bi djelovati na izražavanje nacionalne opredijeljenosti.

Prosvjedujući protiv takvih popisivačkih formulara, Upravni odbor Društva književnika Hrvatske i od svoje strane upozorava na štetne posljedice što ih je spomenuta odluka neznanih administratora izazvala u našoj javnosti. Bilo bi vrijeme da se ovako osjetljiva pitanja, koja zadiru u nacionalni osjećaj i egzistenciju svih naših naroda, ne prepuštaju statističkim formularima, jer se ovdje ne radi samo o brojkama i postocima nego o načelima mnogo ozbiljnijim i važnijim. Zar zaista u nas postoje ljudi kojih je moć veća od političkog ugleda Socijalističkog saveza jedne republike, odnosno od nacionalnog osjećaja naroda koji žive po našim republikama? Stoga Upravni odbor DKH smatra da rješenje nije u upozorenju popisivačima, nego u hitnom povlačenju formulara koji su sastavljeni pod nedopustivim pretpostavkama.

Upravni odbor DKH razmatrao je to pitanje u svojoj izvanrednoj sjednici i jednoglasno osudio pogrešno sastavljene popisne formulare.

Upravni odbor DKH

Zagreb, 29. siječnja 1971.

IZJAVA UPRAVNOG ODBORA MATICE HRVATSKE O PRIPREMAMA ZA POPIS STANOVNIŠTVA SFRJ

U »Vjesniku« od 23. siječnja 1971. i u vijestima TV Zagreb dan prije, 22. siječnja, objavljene su informacije o konferenciji za štampu što ju je održao generalni direktor Saveznog zavoda za statistiku o načinu provođenja popisa stanovništva u SFRJ na dan 1. travnja 1971. Pri tom je saopćeno da će upitnici predvidjeti izjašnjavanje o nacionalnosti svih naroda i narodnosti, ali će osim toga postojati mogućnost određenja i pojmovima: Jugoslaven, neopredijeljen ili *regionalno opredijeljen,* na primjer Dalmatinac, Zagorac, Slavonac, Hercegovac itd. Protiv toga shvaćanja i te odluke Predsjedništvo Matice hrvatske uputilo je već 26. siječnja protestni brzojav Predsjedništvu RK SSRNH. S obzirom na iznimnu važnost tog pitanja Upravni je odbor Matice hrvatske na sjednici od 30. siječnja o. god. jednoglasno prihvatio ovu izjavu za javnost:

Predviđeni postupak pri popisu stanovništva suprotan je ne samo pravu naroda SFRJ na nepovrediv nacionalni integritet, koji treba da bude zajamčen našim društvenim i političkim poretkom, nego i sveukupnoj mnogostoljetnoj borbi naroda SFRJ za njihovo održanje i za cjelokupnost njihova nacionalnog bića. Posebice je jedno od bitnih obilježja povijesne borbe hrvatskog naroda otpor snagama koje su komadale njegov nacionalni teritorij i sustavno ga podvrgavale stranoj vlasti, sa svrhom da hrvatski narod i njegovu zemlju zauvijek raskomadaju te postepeno unište njegovu samobitnost, slobodu i državnost.

Poznato je kako je Mletačka Republika, polazeći od neznatnih uporišta nekadašnjeg bizantskog »Dalmatinskog temata« na hrvatskoj obali Jadrana, formirala svoju vlast u dalmatinskoj ili primorskoj Hrvatskoj, nastojeći da ondje stvori »dalmatinsku« narodnost radi odnarođivanja hrvatskog naroda. Tu je politiku od nje baštinila austrijska uprava potičući autonomaštvo, nasuprot zahtjevima sveukupnog hrvatskog pučanstva koje je tražilo da i teritorijalno, a ne samo po svom osjećaju, porijeklu i jeziku, bude integralni, sastavni dio jedinstvenog hrvatskog naroda. Autonomaštvo je u Dalmaciji uvijek bilo sredstvo tuđinske prevlasti: protalijansko, proaustrijsko, odnosno velikosrpsko. I za prve i za druge okupacije (1918. i 1941) talijanski su iredentisti forsirali dalmatinsku regionalnu pripadnost, a za vrijeme NOB taj je pritisak bio još veći tako da je izjasniti se pred fašističkim vlastima da si po narodnosti »Dalmatinac« bilo gotovo isto što i prihvatiti talijansku okupaciju. Još težu sudbinu imala je Istra, zemlja za koju postoje najstariji podaci o doseljenju Hrvata, ali koja je sve do 1943. ostala pod vlašću tuđih političkih sila. I baš danas kada iredentisti ponovno dižu svoj glas, favorizirajući naziv Istranin da bi pokazali odvojenost Istre od Hrvatske i SFRJ, takav popis pomaže im u njihovim namjerama. Kopnena Hrvatska bila je također dugo žrtvom austrijske i mađarske prevlasti, pri čemu je bečka uprava, koristeći se teškim položajem Hrvatske, formirala od Senja i Gračaca do Zemuna »Vojnu krajinu«, gdje je umjetno stvarala etnički pojam »Krajišnika«, sve do potpunog vraćanja krajina pod hrvatsku upravu godine 1882. Istodobno je Mađarska etnički svojatala Slavoniju, otcijepila je Međimurje koje je vraćeno u krilo Hrvatske istom 1918, a političkim makinacijama isposlovala formiranje i izdvajanje »Ugarskog primorja« od Rijeke do Novog Vinodolskog. Uz takvo cijepanje i raznošenje hrvatskih krajeva provodila se i nasilna mađarizacija Hrvata-Bunjevaca i Hrvata-Šokaca. Bilo je nužno da se sruši protunarodna državna tvorevina Austro-Ugarske Monarhije da bi se suverenom odlukom Hrvatskog sabora od 29. listopada 1918. moglo ostvariti sjedinjenje sjevernih hrvatskih zemalja s njihovom matičnom regijom i kolijevkom drevnog Hrvatskog Kraljevstva u dalmatinskoj Hrvatskoj, još prije tzv. ujedinjenja u Kraljevinu SHS.

Nastavivši takvu protuhrvatsku politiku, ali primjenjujući je u svome, unitarističkom, velikosrpskom cilju, karađorđevićevska Jugoslavija zasnivala je također svoju hegemonističku vlast na administrativnom mrvljenju hrvatskoga etničkog teritorija putem različitih »oblasti« (1921. do 1929) i regionalnih »banovina« (1929. do 1939), kojima je bila svrha da etnički i teritorijalno razbiju jedinstvo hrvatskog naroda i osujete njegov jedinstveni otpor podjarmljivanju i odnarođivanju.

I, napokon, u drugom svjetskom ratu, fašistički je okupator — uz pomoć kako ustaša, tako i četnika — do apsurda doveo iredentističke težnje, pokušavši prirodnu regionalnost hrvatskog etničkog područja učiniti osnovom za aneksiju bitnih dijelova hrvatskog narodnog tla fašističkoj Italiji, isto onako kao što je to fašistička Mađarska učinila na hrvatskom sjeveru, ili kao što su to fašističke sile činile na štetu drugih naroda SFRJ u njihovim zemljama.

Prikrivene reakcionarne snage iskoristile su i sada kratkovidnost ili nepromišljenost Saveznog zavoda za statistiku, i drugih ustanova koje organiziraju popis 1971, preuzevši u naslijedstvo stare težnje i metode tuđinskih vlasti, kao i ciljeve protunarodne pašićevske i šestojanuarske politike, koje su stoljećima razarale biće hrvatskog naroda. Samo u tome je svrha i bit namjere da se nacionalna pripadnost stanovništva u SFRJ može zamijeniti regionalizmom. Iz navedenih razloga ta bi politika posebice mogla biti kobna za hrvatski narod. Ona je očevidno i namijenjena, u prvom redu, razaranju njegova etničkog jedinstva, jer pri nabrajanju mogućih regionalnih (umjesto nacionalnih) opredjeljenja ne sugerira mogućnost — kako se to razabire iz spomenutih novinskih i televizijskih izvještaja — da se npr. Slovenci cijepaju na Štajerce, Kranjce itd., ili Srbi na Banaćane, Šumadince, Mačvance itd., ili Crnogorci na Vasojeviće, Pipere i tome slično. Umjesto prirodne težnje i prava, da naime u Hrvatskoj i u drugim zemljama gdje ima Hrvata svaki Hrvat sebe obilježi svojim hrvatskim imenom, a svaki Srbin svojim srpskim imenom, svaki Talijan svojim talijanskim imenom itd., oni faktori koji žele nametnuti regionalno određenje namjeravaju zapravo otkinuti od hrvatskoga etničkog bića dalmatinske, istarske, slavonske, zagorske, bunjevačke, šokačke, hercegovačke i bosanske Hrvate, itd. Pri tome su neograničene mogućnosti ostavljene dobronamjernosti i, dakako, zlonamjernosti popisivača. Tko može zajamčiti da će sve te nepoznate osobe (oko 100.000 u SFRJ) djelovati s pozicija brionskog IV plenuma, I konferencije SKJ i X plenuma SKH? Upute Saveznog zavoda za statistiku omogućuju da nedobronamjerni popisivači bezazlenom, djelomice i nepismenom, svijetu upućuju dvosmislena pitanja: Ti si Zagorac, zar ne? Ili: Vi ste Dalmatinci, vi ste Istrani? Tko će od tih ljudi to poreći? I zašto da poreknu kad je to istina u vezi s njihovim užim zavičajem? Ali je neosporno da mnogi neće vidjeti zamku koja im je pripremljena kako bi ih spriječila da izraze svoju hrvatsku nacionalnu pripadnost. Dovoljno je — strahujući pred mogućim neispravnostima — podsjetiti se na riječi Cvijetina Mijatovića izrečene godine 1966. u Čitluku kako je u Hercegovini zaista bilo teško biti Hrvatom.

Osim toga, i mogućnost izjašnjavanja kao Jugoslaven ne samo što je znanstveno neodrživa, nego je također u stanju da unese još veću pometnju prilikom popisa. Kao što je više puta istaknuto i od strane vrhovnih političkih i državnih tijela, ne postoji jugoslavenska nacija, a niti namjera da se ona stvara. Biti Jugoslaven znači biti građanin SFRJ i obvezatno državljanin jedne od socijalističkih republika kao njezinih država članica. To je dakle, posve drugačije određenje; ono označava izvedeno savezno državljanstvo, ali ne i nacionalnost. Ono pripada svim narodima i narodnostima SFRJ, te se zato ne može rezervirati samo za one koji se izjasne kao »Jugoslaveni«. Istodobno, takvo izjašnjavanje otvara mogućnost nesporazuma i odvajanje stanovitih dijelova ne samo hrvatskog naroda od njegove nacionalne zajednice, nego i ostalih naroda SFRJ. A kad se tome dodaju zloslutni podaci demografskih kretanja na hrvatskom tlu (sa stopom prirodnog priraštaja od 2,7 ‰), a naravno i podaci o iseljavanju ne samo privremenom nego i trajnom, slika postaje veoma alarmantna i pruža nam još više razloga da ustanemo protiv krivotvorenja koje se priprema. Stoga u ime elementarne pravde i političkog razbora treba u uputama brisati podrubrike regionalne pripadnosti, kao i podrubriku Jugoslaven, nacionalno neopredijeljen, kojima se u stvari i u praksi supstituira nacionalno određenje i sugerira odricanje od njega, te ostaviti samo rubriku nacionalnost, etnička pripadnost i »nije se izjasnio«.

Posebnu dodatnu povredu nacionalnih interesa i prava hrvatskog naroda predstavlja predviđeni postupak pri popisivanju naših sunarodnjaka koji su na privremenom radu u inozem-

stvu, jer bi se moglo dogoditi da znatan dio njih ne bude obuhvaćen popisom. Poznato je da od oko 1,000.000 takvih građana SFRJ golemu većinu čine baš Hrvati. Tako će se kljaštrenju hrvatskog nacionalnog bića pomoću regionalne i jugoslavenske, a ne nacionalne opredijeljenosti pridružiti i amputacija velikog dijela Hrvata koji su zbog teških materijalnih, a i drugih, razloga otišli na rad u tuđinu. Posebno ističemo da popis ima i drugih velikih nedostataka, tako npr. gotovo potpuno zanemaruje cijelo područje pomorske privrede koje čini znatan dio hrvatskog narodnog bogatstva.

Predvidivi rezultati svih tih mjera (kad se zamisli njihov krajnje nepovoljan ishod) mogli bi biti sudbonosni za hrvatski narod, za međusobno povjerenje i suradnju Hrvata i Srba u Hrvatskoj, za politički sustav u SFRJ, za načelo nacionalne ravnopravnosti i republičke državnosti naroda SFRJ, za borbu protiv hegemonizma i unitarizma, pa time, u krajnjoj konzekvenciji, i za demokratski, slobodarski, samoupravni tip socijalizma u našoj zemlji i u svijetu uopće.

Reakcionarne, unitarističke snage očigledno ne propuštaju ni jednu mogućnost. Iskoristivši pozitivne reformske ideje o valjanosti zakona slobodnog tržišta i u socijalizmu, one su, poslužívši se svojim privilegiranim pozicijama, radni narod podvrgle privrednom diktatu i eksploataciji u interesu centraliziranog hegemonističkog financijskog kapitala. Rastakanjem nacionalne cjelovitosti hrvatskoga naroda one potkopavaju ideju o punopravnosti, slobodi i pravu na neometanu nacionalnu i državnu egzistenciju svih naroda SFRJ i time, za volju unitarizma, razaraju slogu i istinsko bratstvo naših naroda. Svi narodi naše zajednice, pa tako i hrvatski narod, očekuju od samoupravljačkog socijalizma da čuva i obrani pravo svakog naroda SFRJ na nedjeljivost njegova etničkog bića i na potpunu afirmaciju njegove punopravnosti i slobode u međusobnoj slozi i savezu. Ta dužnost socijalizma njegova je povijesna misija. Nacionalna sloboda i socijalna pravda — to su težnje koje u tragičnoj prošlosti nije ostvario ni jedan od naših naroda. One su stoga smisao i sadržaj svih današnjih progresivnih pregnuća.

Provođenje općedržavnog popisa stanovništva po takvim uputama koje omogućuju i pripremaju (bez obzira na namjere službenih faktora) sakaćenje i mrvljenje nacionalnih bića pojedinih naroda naše zajednice za volju hegemonizma i unitarizma — a ne treba zaboraviti: i na radost stranog iredentizma — znači životnu opasnost za općedržavne i političke interese socijalističke Jugoslavije. Takav (mogući) ishod općeg popisa treba unaprijed smatrati krivotvorenjem stvarnosti, a njegovo (moguće) iskorištavanje za ciljeve hegemonističke vladavine po iskrivljenom nacionalnom ključu suprotno je načelima sveukupnog postbrionskog političkog razvitka u SFRJ.

Unatoč tome što je hrvatski narod nebrojeno puta u svojoj povijesti očitovao zrelost svoje nacionalne svijesti, hegemonističke snage znale su često iskoristiti i takve elemente kakve im i sada mogu pružiti iskrivljeni rezultati popisa pučanstva i materijalnih dobara.

Na kraju, valja napomenuti da je ovo najmanje prikladan trenutak za obavljanje ovako važna pothvata, baš u doba kad se raspravlja i donose odluke o prestrukturiranju političkih odnosa u federaciji. Popis stanovništva je suvereno pravo svakog naroda i treba da bude ostavljeno republikama, a apsurdno je i opasno provoditi ga prije nego što one to pravo prema slobodnom dogovoru ostvare.

Zbog toga predlažemo:

1. da se popis odgodi sve dok se ne provede najavljena društveno-politička i državna reforma;

2. da slijedeći popis stanovništva i svih dobara društvenog bogatstva obave socijalističke republike svaka na svome području prema svojim osebujnim potrebama;

3. da svaka republika obavi popis svega svoga pučanstva koje je na privremenom radu u inozemstvu.

Upravni odbor Matice hrvatske

KRITIKA — Časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja. Urednici: Dalibor Cvitan, Branimir Donat, Vlatko Pavletić (glavni i odgovorni urednik), Danilo Pejović i Petar Selem.

KRITIKA izlazi šest puta godišnje, a svako godište sačinjava jednu knjigu. Cijena pojedinog primjerka je 15 ND za tuzemstvo. Pretplata za 1971. godinu iznosi ND 50.— za tuzemstvo odnosno 8 USA $ za inozemstvo. Pretplata se šalje Nakladnom zavodu Matice hrvatske, Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2; za tuzemstvo na žiro račun broj 301-1-7097, a za inozemstvo:
za zapadne zemlje (devize): 301/620-1001-32002-10-149
za istočne zemlje (devize): 301/620-1001-32000-30-149

LJETOPIS

ČITAOCIMA I PRIJATELJIMA „KRITIKE“

Ovim brojem (16) počinje četvrto godište časopisa, koji je dosad naišao na uistinu dobar prijem čitalaca, učvrstivši se — s rasprodanom nakladom od 3.000 primjeraka — na samom vrhu naših suvremenih periodika.

Od čitalaca smo dobivali prijedloge da povećamo broj stranica, odnosno da »Kritiku« tiskamo kao mjesečnik. Zbog veoma ograničenih sredstava koja dobivamo od Fonda, a u trenutku novog enormnog poskupljenja grafičkih usluga, nismo mogli ni pomišljati na mjesečnik, ali smo ipak odlučili da nastavimo s povećanim opsegom uz, neizbježno, povećanje prodajne cijene.

U PRODAJI „KRITIKA” ODSADA STOJI 15 D!

To je još uvijek najniža moguća cijena, s obzirom na to da knjige u kojima je na većem broju stranica manjeg formata otisnut podjednak broj autorskih araka stoje otprilike pet puta toliko. Zbog toga se i nadamo da će čitaoci ovo shvatiti kao neizbježnost; ukoliko pak ne bi, kupovanjem, podržali takvu soluciju, urednici će morati rigorozno smanjiti opseg, usklađujući ga s financijskim mogućnostima.

Da to poskupljenje ipak ne pogodi one koji ga eventualno ne bi mogli podnijeti zbog vlastitih materijalnih ograničenja, zadržali smo istu pretplatu — 50 D (8 $) — kao i lani. Prema tome:

ZA PRETPLATNIKE POSKUPLJENJA NEMA!

16

kritika

Procesi integracije i mali narodi (Pišu: D. Brozović, B. Donat, V. Gotovac, A. Stamać, F. Tuđman, I. Vidan) ● Z. Tomičić: Nenatkriljiva klasika ● M. Selaković: Rasudne koncepcije o satiri ● B. Lukšić: Deziluzija kao ishodište ● V. Ciliga: O crno-bijelim shemama u najnovijoj hrvatskoj historiografiji ● Z. Kulundžić: Tko je koga pokrao? ● J. Dokler: Mogućnost kritike ● D. Ivančan u razgovoru s Vlatkom Pavletićem ● G. Gamulin: Značenje Matice hrvatske ● Z. Komarica: Financijski kapital i migracije ● I. Cerovac: Hrvatska bez Hrvata ● Zar za hrvatsku mladu inteligenciju nema kruha u domovini? ● Novi pokušaji na liniji stare politike mrvljenja hrvatske nacionalne svijesti ● OSVRTI, PRIKAZI, RASPRE, LJETOPIS

Poštarina plaćena u gotovu *Cijena: 15 ND*